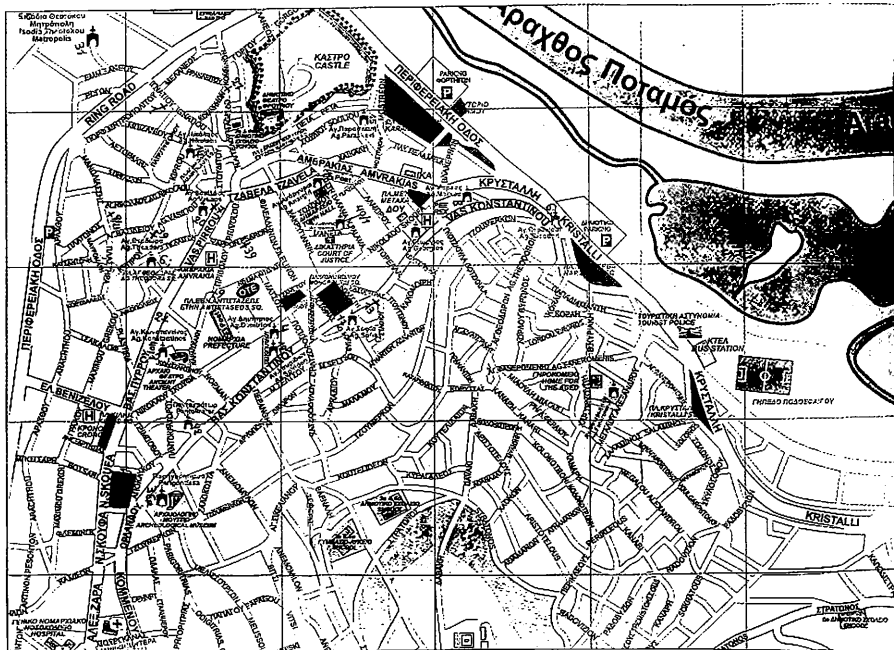

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΑΡΤΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

᾿Αφιέρωμα στὴν Μεσαιωνικὴ ᾿Αρτα
τοῦ Μιχαὴλ Κορδῶση

Χάρτης της Αρτας.

ΣΚΟΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄ | ΑΡΤΑ 2010 | ΤΕΥΧΟΣ 102

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΑΡΤΑ: ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

᾽Αφιέρωμα στὴν Μεσαιωνικὴ ᾽Αρτα

τοῦ Μιχαήλ Κορδώση

∞

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης

Δρ. Ἐφη Συγκέλλου

∞

Εισαγωγικό σημείωμα

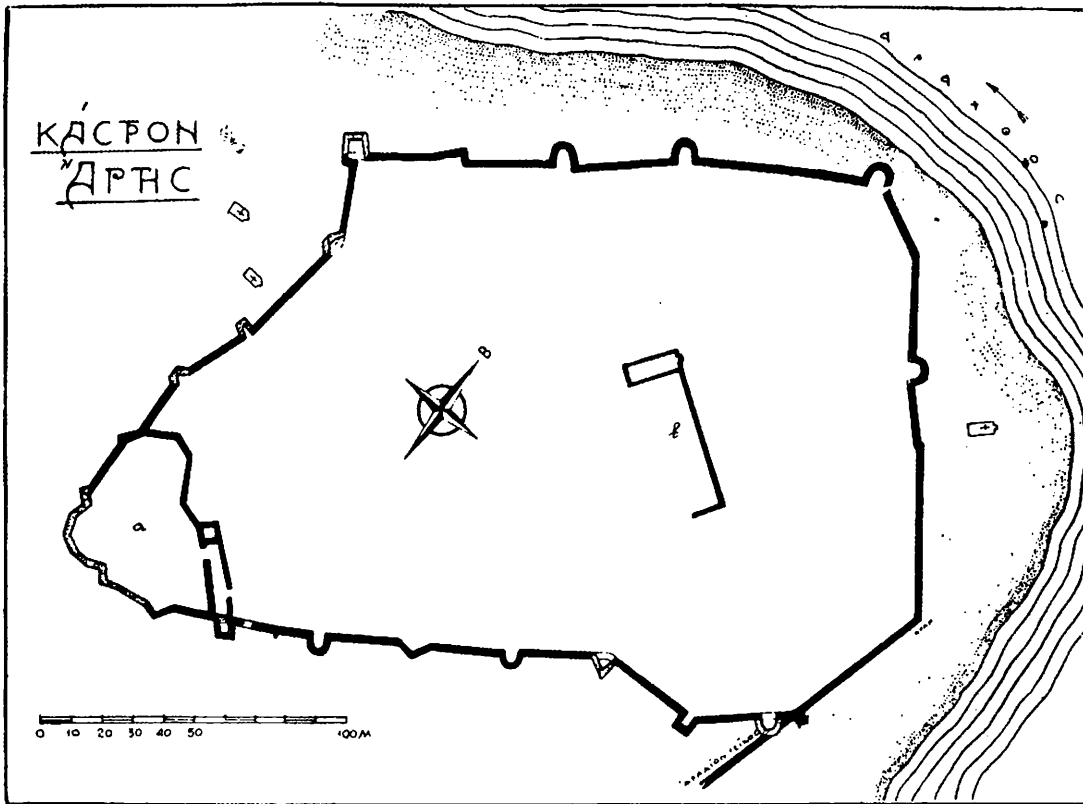
Το παρόν τεύχος του περιοδικού «Σκουφάς» είναι αφιερωμένο στη Μεσαιωνική πόλη της Άρτας και φιλοξενεί σχετική μελέτη του κ. Μιχαήλ Κορδώση, καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ο οποίος έχει διακριθεί στον τομέα της Ιστορικής Γεωγραφίας του Βυζαντίου και έχει ασχοληθεί, μεταξύ άλλων, με την ιστορία της Ηπείρου κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους (βλ. «*Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) - Εξόραση. Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*, Αθήνα 2003»). Η μελέτη για τη Μεσαιωνική Άρτα περιλαμβάνεται στα «*Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου για τη Βυζαντινή Άρτα και την περιοχή της, Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002* (επιμ. Ε. Συγκέλλου), [Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα, Αθήνα 2007», με τον τίτλο: *Για μια ιστορικογεωγραφική μελέτη της μεσαιωνικής πόλης της Άρτας*, και αποτελεί ουσιαστική συμβολή στην ανάδειξη της μεσαιωνικής ιστορίας της πόλης. Εμπλουτισμένη με περισσότερες και νέες πληροφορίες αναδημοσιεύεται εδώ, αποκαλύπτοντας την εικόνα της αστικής δομής και της κοινωνικής οργάνωσης της Άρτας από την εποχή ακμής του κράτους της Ηπείρου (13ος αι.) ως τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης (15ος αι.). Επί τρεις σχεδόν αιώνες, η Άρτα, υπήρξε σημαντικό αστικό κέντρο του Ηπειρωτικού χώρου και σταθερό σημείο πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών εξελίξεων. Το κάστρο της πόλης, σύμβολο εξουσίας και οργανωτικό στοιχείο του κοινωνικού της ιστού, συνέβαλε στην αναγωγή της σε «πόλη-κάστρο» με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και αυτοτελή παρουσία στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Ο αυτοδιοικητικός χαρακτήρας, η οικονομική επάρκεια και η πολυπολιτισμικότητα υπήρξαν τα βασικά στοιχεία της δυναμικής που ανέπτυξε η Άρτα, πόλη της εξωστρέφειας και της σύνθεσης της βυζαντινής παράδοσης με τις τοπικές και ξένες συνήθειες και πρακτικές. Σε μια μεταβατική εποχή έντονης πολιτικής αστάθειας, πολεμικών γεγονότων και κοινωνικών-δημογραφικών αλλαγών, η Άρτα αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα εξέλιξης των αστικών περιφερειακών δομών του βυζαντινού κόσμου.

Η συγκεκριμένη μελέτη συμπυκνώνει το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του ιστορικού βίου της Άρτας κατά τον Μεσαίωνα και εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας που καταβάλλεται από την πλευρά του Συλλόγου «Ο Σκουφάς» ώστε να ενθαρρυνθούν περαιτέρω οι επιστημονικές μελέτες, που αφορούν στην ιστορία και τον πολιτισμό της Άρτας. Η διάχυση της επιστημονικής γνώσης στο Αρτινό κοινό αποτελεί σημαντικό δήμα στην εξοικείωσή του με την τοπική και εθνική κληρονομιά και είναι καθήκον όλων των εμπλεκόμενων μερών (επιστημόνων, ερευνητών) και ενδιαφερομένων φορέων της τοπικής κοινωνίας.

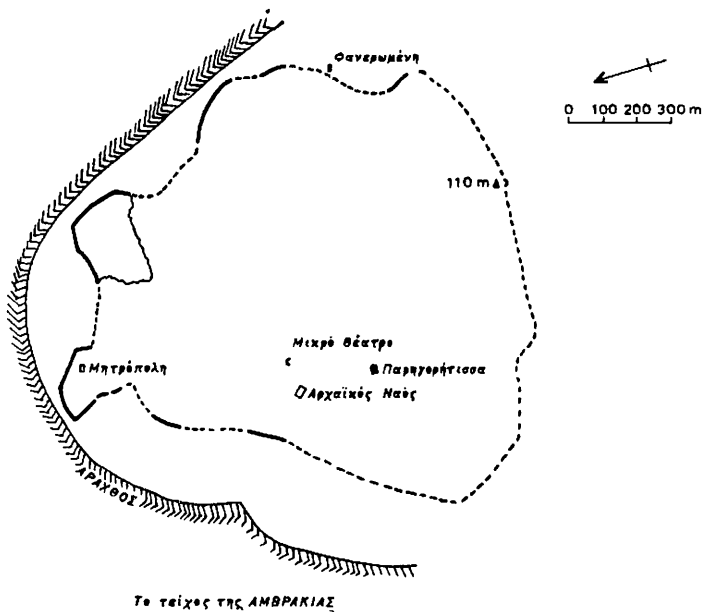
Έφη Συγκέλλου
Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	165
Πρόλογος	169
Εισαγωγικά	172
Α' Η έξω πόλη και το κάστρο ως ξεχωριστά τμήματα (13ος-αρχές 14ου αι.)	178
Β' Τμήματα της πόλης - κάστρου στις αρχές του 15ου αιώνα (μποριό, χώρα, γουλάς, πύργος)	187
Γ' Η εξέλιξη της Άρτας: Από την έξω πόλη στη χώρα του κάστρου	193
Δ' Η υπεράσπιση του κάστρου από την εξωτερική πλευρά. Κοντινά ερείσματα	198
Ε' Κοινωνικές τάξεις και εξουσία	204
ΣΤ' Η έξω πόλη (13ου - αρχών 14ου αι.) και η κοινωνία της	212
Ζ' Ξένοι και αλλόγλωσσοι - αλλόθρησκοι στην Άρτα. Αρτινοί στη Ραγούζα	223
Η' Η δικαιοσύνη στην Άρτα την εποχή του Αποκαύκου	231
Θ' Κοινωνικοοικονομική θέση των κατοίκων: Παραγωγή, εξαρτημένοι αγρότες, φόροι, δούλοι, επαγγέλματα και απασχολήσεις	236
Συμπεράσματα	253
Παράρτημα Ι: Το παλάτι των δεσποτών στο κάστρο της Άρτας	258
Παράρτημα ΙΙ: Από τη μεσαιωνική στην τουρκοκρατούμενη πόλη. Εκκλησίες και συνοικίες της Άρτας επί Τουρκοκρατίας	262
Summary	273
Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες	277
Πολιτιστικές εκδηλώσεις	291

Εἰκ. 4. Σχεδιογράφημα τοῦ Κάστρου τῆς Ἄρτης.
(Ρολάνδου, *ΑΒΜΕ*, 2, σ. 154)

4. Ἡ πορεία τοῦ τείχους τῆς Ἀμβρακίας.
(Χ. Σούλη, *Ἀμβρακία*, σ. 27)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΆΡΤΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Άρτα δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Ηπείρου, σήμερα, είναι μία από τις τρεις έως τέσσερις σημερινές πόλεις της Ελλάδας, με τα περισσότερα και από τα πλέον ενδιαφέροντα βυζαντινά μνημεία, αν λάβουμε υπόψη και την γύρω περιοχή που εξαρτάται άμεσα απ' αυτή. Τούτο βέβαια εξηγείται από το γεγονός ότι η Άρτα ήταν η πρωτεύουσα του ανεξάρτητου μεσαιωνικού κράτους της Ηπείρου, του γνωστού ως δεσποτάτου, που το 1204 ο Μιχαήλ Κομνηνός-Δούκας ίδρυσε πάνω στα ερείπια της διαλυμένης από τους Φράγκους Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενός κράτους που τη δεκαετία 1220-1230 επεκτάθηκε σε μεγάλο τμήμα της Βαλκανικής και ο στρατός του βρέθηκε στα πρόθυρα της Βασιλεύουσας. Το έτος 1204 είναι και η χρονολογία από την οποία η πόλη της Άρτας αρχίζει να εμφανίζεται συχνότερα στις πηγές.

Τα μνημεία της Βυζαντινής Άρτας, άστρο και κυρίως ναοί, έχουν μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό από τον Α. Ορλάνδο και νεώτερους ερευνητές (κυρίως τον Π. Βοκοτόπουλο). Οι ανασκαφές, επίσης, που έγιναν και γίνονται από αρχαιολόγους της τοπικής εφορίας (Δ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσουρή, Β. Παπαδοπούλου κ.ά.) πλουτίζουν τις γνώσεις μας για τα κτήρια, τις οχυρώσεις και γενικότερα την τοπογραφία αλλά και τον καθημερινό βίο στην πόλη, πράγμα που ενδιαφέρει άμεσα τη μελέτη μας. Από ιστορικής πλευράς, το δίτομο έργο του D. Nicol για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, καλύπτει σε ικανοποιητικό βαθμό την ιστορία της Άρτας, δεδομένου μάλιστα ότι, ως πρωτεύουσα, η ιστορία της, εν πολλοίς, συμπίπτει με εκείνη του κράτους. Στο έργο αυτό περιέχονται και ικανοποιητικά στοιχεία για παραπλήσιους τομείς μελέτης,

όπως η οικονομία και το εμπόριο της πόλης, που συμπληρώνονται από τις μικρότερες μελέτες του P. Soustal και κυρίως του A. Ducellier, ή η διοίκηση, με την οποία ασχολήθηκε εμπεριστατωμένα ο G. Prinzing. Σημαντικές για την Άρτα και την περιοχή της (όπως και για ολόκληρο το δυτικοελλαδικό χώρο) είναι και οι μελέτες της E. Συγκέλλου και του Σ. Ασωνίτη (βλ. βιβλιογραφία), που εκδόθηκαν τελευταία και παρέχουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την στρατιωτική κατάσταση, την κοινωνία και οικονομία της περιοχής. Τέλος η έκδοση των Πρακτικών του Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου που έγινε στην Άρτα το Μάιο του 1990 και το Συνέδριο που έγινε πρόσφατα (έτος 2002) για τη θυζαντινή Άρτα φωτίζουν πολλές πτυχές της ιστορίας και αρχαιολογίας του «δεσποτάτου» και της πρωτεύουσάς του (νομισματοκοπία, τέχνη, κοινωνία, πνευματική ζωή κ.λπ.).

Η παρούσα εργασία στηρίζεται κυρίως στις γραπτές πηγές και συμβάλλει στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και τοπογραφίας της πόλης, καθώς και της κοινωνίας της, δύο τομείς που δεν έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα. Ύστερα από μικρή εισαγωγή, όπου γίνεται λόγος για τις ιστορικές πηγές (από τις οποίες αντλούμε και τα περισσότερα στοιχεία για την Άρτα), τη θέση της πόλης (σε σχέση με την επικοινωνία και το διεξαγόμενο εμπόριο), και την ιστορία της (επιγραμματικά, με βάση τους ηγεμόνες της), στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η πόλη και το κάστρο, κατά τον 13ο και τις αρχές του 14ου αιώνα, που, όπως γίνεται φανερό, κυρίως από το Χρονικό του Μορέως, αποτελούσαν ξεχωριστά τμήματα. Τα τμήματα του οικιστικού συνόλου της Άρτας, για τα οποία γίνεται λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο, δε μνημονεύονται στις πηγές, παρά μόνο πολύ αργά (κυρίως στο Χρονικό των Τόκων), στις αρχές του 15ου αιώνα, όταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είχε καταφύγει μέσα στο κάστρο, ενώ, από την άλλη πλευρά, η εξέλιξη της πόλης, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που μελετάμε, και η μετατόπιση των περισσότερων κατοίκων μέσα στο κάστρο (οπότε έξω δεν είχε απομείνει παρά μόνο το εμπόριο) γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί στο τρίτο κεφάλαιο. Άμεση σχέση με την τοπογραφία της πόλης έχει και το τέταρτο κεφάλαιο, όπου γίνεται λόγος για τα εκτός Άρτας φρούρια και ερείσματα (Βομπλιανά κ.ά.), στα οποία στηριζόταν η υπεράσπιση της Άρτας, καθώς και για τον τρόπο υπεράσπισής της.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις κοινωνικές τάξεις, το λαό και περισσότερο τους άρχοντες, και τη συμμετοχή τους στην εξουσία (παράλληλα με την παρουσία των ηγεμόνων του δεσποτάτου ή σπανιότερα και χωρίς αυτούς) και στο έκτο, ειδικά για την έξω πόλη και την κοινωνία της· την πόλη δηλαδή του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα (την έκταση που κάλυπτε και τα κτίσματά της), καθώς και την κοινωνική ζωή των κατοίκων της, που ζούσαν κυρίως σ' αυτήν (σε αντίθεση με την περίοδο που θα ακολουθήσει), βάσει των λιγοστών στοιχείων, που διαθέτουμε σχεδόν αποκλειστικά από τον Ιωάν-

νη Απόκαυκο. Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζεται η παρουσία των ξένων στη βυζαντινή πόλη της Άρτας, είτε αυτοί ήταν Έλληνες που ήλθαν από άλλες περιοχές, κυρίως μετά την άφιξη των Φράγκων, είτε άλλοι, καθώς και οι αλλογλωσσοί πληθυσμοί (Αλβανοί, Σέρβοι, Φράγκοι κ.λπ.) που ζούσαν στην Άρτα, και στο όγδοο η Δικαιοσύνη κατά την εποχή του Απόκαυκου, μόνο (δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για άλλες περιόδους), με σκοπό κυρίως να δοθεί μία εικόνα των ηθών και συνηθειών των κατοίκων της πόλης. Τέλος στο ένατο, και τελευταίο, κεφάλαιο, γίνεται λόγος για την οικονομία στην πόλη της Άρτας. Η παραγωγή, τα επαγγέλματα και οι απασχολήσεις των κατοίκων έχουν άμεση σχέση και με την κοινωνική τους θέση: οι φτωχότεροι ανήκουν στους παροίκους και οι πλουσιότεροι στους μεγαλοκτηματίες, τους δυνατούς, ενώ από την κοινωνία της πόλης δε λείπουν ακόμη και οι δούλοι. Στο κεφάλαιο αυτό τα όσα αναφέρονται για το εμπόριο στην Άρτα (που, όπως μνημονεύσαμε, έχει μελετηθεί ικανοποιητικά), αποτελούν συμπληρωματικά στοιχεία που διευκολύνουν τη μελέτη της κοινωνικοοικονομικής θέσης των κατοίκων. Τέλος στο Παράρτημα συζητούνται (αλλά δεν λύνονται) τα σχετικά προβλήματα με τα παλάτια των δεσποτών, βάσει των λίγων πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας, καθώς και ορισμένες πτυχές της τοπογραφίας της πόλης, βάσει δύο τουρκικών καταστίχων του 16ου αιώνα.

Η Άρτα, πρωτεύουσα του Πύργου και του «δεσποτάτου», είναι ευνοημένη, σε σχέση με τις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας, γιατί περιέχει όχι μόνο βυζαντινά μνημεία (μέσω των οποίων, κυρίως, γίνεται γνωστή), αλλά και κατάλοιπα της αρχαιότητας, καθώς και μεταβυζαντινά μνημεία (ανάμεσά τους, το γνωστό γεφύρι της Άρτας). Είναι ευνόητη, λοιπόν, η σημασία που έχει για την πόλη η «κληρονομιά» της, που πρέπει να διατηρηθεί, αλλά και να γίνει γνωστή ευρύτερα.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Άρτα και Γιάννενα είναι οι δύο σπουδαιότερες πόλεις του νότιου τμήματος της μεσαιωνικής Ηπείρου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Η Άρτα¹ διατήρησε τη σημασία της σχεδόν αμείωτη τουλάχιστον ως τα μέσα του 14ου αιώνα. Έτσι, ο Ιωάννης Καντακουζηνός την καλεί στα πλαίσια της Δυτ. Ελλάδας «κεφάλαιο των πόλεων²». Η σημασία των Ιωαννίνων αυξανόταν χρόνο με το χρόνο, ως ότου το δεύτερο μισό του 14ου και τον 15ο αιώνα αποτέλεσε τη σπουδαιότερη πόλη της περιοχής και προς τούτο συνέβαλαν ασφαλώς η θέση της πόλης, στη χερσόνησο της ομώνυμης λίμνης, με την τάφρο που την μετέβαλε σε νησί, οι συνθήκες της εποχής, που ευνοούσαν τέτοιου είδους οικισμούς, αποκομμένους από την ξηρά, ή ευρισκόμενους σε απόκρημνα μέρη, και ασφαλώς τα προνόμια που απέσπασε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β', που ήταν συνέπεια της αυξανόμενης σημασίας της πόλης.

Από πλευράς γραπτών πηγών, που αποτελούν και τον αποφασιστικό παράγοντα για τη συγγραφή μελέτης για κάποια μεσαιωνική πόλη, τα πράγματα για την Άρτα δεν είναι τόσο ευνοϊκά αλλά ούτε και απελπιστικά. Αναφέρεται λίγες φορές στο γνωστό Χρονικό των Ιωαννίνων, τόσο σημαντικό για την ιστορία της ομώνυμης πόλης, αλλά στο χρονικό των Τόκκων κατέχει κεντρική θέση, με σημαντικές πληροφορίες ιστορικού, κοινωνικού και τοπογραφικού

1 Για την ετυμολογία του ονόματος έχουν εκφρασθεί πολλές απόψεις, τις οποίες έχει συγκεντρώσει ο Τσούτσιος, *Αρτινά*, σ. 15 κ.ε. : Ο γεωγράφος Μελέτιος πίστευε ότι η λέξη Άρτα προήλθε από παραφθορά του ονόματος του Αράχθου και ο Rouquerville από παραφθορά του ονόματος *Αργιθέα*. Ο Αραβαντινός απορρίπτει τις δύο παραπάνω ετυμολογίες και εκφράζει την άποψη ότι η λ. προήλθε από την αφθονία των σιτηρών και άλλων εδώδιμων προϊόντων της. Ο Λαζ. Βελέλης επανέρχεται στην ετυμολογία από το Αραχθος, κάτι που υποστηρίζουν ο Μ. Περάνθης και οι γνωστοί γλωσσολόγοι Γ. Χατζιδάκης και Μ. Φιλήντας (σ. 17). Ο Χ. Σούλης συνδέει την Άρτα με τα σλαβικά τοπωνύμια *Αρτσες*, *Αρτσίστα* και ο Θεοχ. Τσούτσιος με την Αιμβρακία. Ο ίδιος ο Ι. Τσούτσιος ετυμολογεί την Άρτα από το λατινικό επίθετο *artus-a-um* (=στενή, στενά), λαμβάνοντας υπόψη όλα τα ομώνυμα τοπωνύμια που γνωρίζει ότι υπάρχουν στη Μεσόγειο. Ο Γ. Οικονομίδης πιστεύει ότι η λ. Άρτα οφείλεται σε αλβανική μεσολάβηση, μετά από εγκατάσταση Αλβανών της ομώνυμης Άρτας, βόρεια του Αυλώνα (κάτι που δεν μπορεί να γίνει δεκτό, γιατί η Άρτα συναντάται στις πηγές πολύ πριν την κάθοδο των Άλβανών) και ο Γ. Δελόπουλος την ετυμολογεί από το λιθουανικό *balta*, άσπρος, που προήλθε από το σλ. *Balto* (έλος). Θα μπορούσε κανείς να δεχτεί σλαβική προέλευση, αφού υπάρχουν αρκετά τοπωνύμια στη Δυτ. Βαλκανική, αν δεν υπήρχε τοπωνύμιο στη Μαγιάρα, ίσως και αλλού. Έτσι, πιθανότερη φαίνεται η ετυμολογία του Ι. Τσούττίνου, από το λατινικό *Artus* (ουσιαστικοποιημένο επίθετο). Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δικαιολογημένη περισσότερο η ετυμολογία, αν τη συσχετίσουμε με τη στενότητα του χώρου ανάμεσα στον ποταμό Αραχθο και το βουνό της Περάνθης, κάτι που συνέβαλε ιδιαίτερα στην οχυρότητά του (και εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στην αρχαιότητα και το μεσαίωνα).

2 Καντακουζηνός, σ. 509.

περιεχομένου, αν και λιγότερες απ' όσες αναφέρονται στα Γιάννενα. Λίγα επίσης στοιχεία αντλούμε από έγγραφα, σε αντίθεση με τα Γιάννενα, για τα οποία τα γνωστά χρυσόβουλλα του Ανδρόνικου Β' παρέχουν σημαντικά στοιχεία, κυρίως κοινωνικοοικονομικού περιεχομένου. Υπάρχουν όμως σημαντικές πληροφορίες για την Άρτα στον σύντομο βίο της Αγίας Θεοδώρας Άρτης, στην ελληνική και γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, στην αλληλογραφία του Ιωάννη Απόκαυκου (από πλευράς κοινωνικής και διοικητικής, αφού η Άρτα ήταν η έδρα της διοίκησης και συνήθως της εκκλησιαστικής συνόδου, μολονότι η έδρα της Μητρόπολης ήταν στη Ναύπακτο), καθώς και στα ταξιδιωτικά ημερολόγια του Κυριακού του εξ Αγκώνος που επισκέφθηκε την πόλη. Επίσης περισσότερα στοιχεία για την πόλη μπορεί κανείς ν' αντλήσει από πλευράς αρχαιολογικής, δεδομένου ότι εκτός απ' όσα κτίσματα μνημονεύονται στις πηγές³, σώθηκαν πολλά μνημεία ως σήμερα, όπως σώθηκε και το μεσαιωνικό κάστρο, αλλά και από έγγραφα οικονομικού περιεχομένου, αφού τα λιμάνια της πόλης, Σαλαώρα και Κόπρainer, την έκαναν κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, ελκύοντας το ενδιαφέρον των εμπορικότερων πόλεων της εποχής, της Βενετίας δηλαδή και της Ραγούζας (Dubrovnik).

Πριν από το τέλος του 13ου αιώνα υπήρχε πράγματι ζωηρό εμπόριο μεταξύ Βενετίας και Άρτας, κυρίως σίτου και αλατιού, μολονότι δεν έλειπαν και οι περίοδοι διαπληκτισμού ανάμεσα στη Δημοκρατία του Αγ. Μάρκου και στο δεσπότη. Στην Άρτα έμεναν Βενετοί πολίτες που κατείχαν περιουσία, με γνωστότερες τις οικογένειες Μογο και Contareno, καθώς και Βενετός πρόξενος, για να προστατεύει τα συμφέροντά τους. Η θέση της Άρτας ενισχύθηκε, όταν οι Βενετοί έφυγαν από το Δυρράχιο, όπως γίνεται φανερό από έγγραφο του 1272⁴. Αργότερα βρίσκουμε στην πόλη εμπόρους από την Φλωρεντία και κυρίως τη Ραγούζα, πόλη που τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του δεσποτάτου, ιδιαίτερα με την υποστήριξη του Καρ. Τόκκου, πήρε τα πρωτεία στο εμπόριο με την Άρτα, εισάγοντας κυρίως σιτάρι και άλλα δημητριακά, όπως και αλάτι από τις πλούσιες αλυκές της περιοχής, και εξάγοντας κυρίως υφάσματα μέσω των δύο λιμανιών της πόλης, τη Σαλαώρα και την Κόπρainer⁵. Σώζεται καταστατικό εταιρείας κατοίκων της Ραγούζας, που είχαν μισθώσει το τελωνείο της Άρτας από τον Κάρολο Β' Τόκκο, για το 1436^{5α}. Προϊόντα που έφταναν από μακρινές εξωτικές χώρες αποτελούσαν πάντοτε κάτι ιδανικό και επιθυμητό⁶. Η εμπορική δραστηριότητα στην πόλη γίνεται φανερή από τα

3 Bees, «Uncdicrte», σ. 84. Ιωβ, *Vita*, σ. 908.

4 Thiriet, *Deliberations*, I, σ. 35. Γιαννακοπούλου, «Άρτα», σ. 314 κ.ε. Ducellier, «Aux frontières», σ. 115 κ.ε.

5 Nicol, *Despotate*, σ. 72. Soustal, «Arta und Ragusa», σ. 361 κ.ε. Ducellier, «Aux frontières», σ. 117 κ.ε.

5α Ασωνίτη, *Κέρκυρα - ηπειρωτικά παράλια*, σ. 433-34.

6 Δελμηάρη, *Άπαντα*, σ. 159: «Τούτω και συ περιτυχόν και μυριοφόρον ούτω το πλοίον ιδών, ... ως

πολλά νομίσματα και τους θησαυρούς που βρέθηκαν. Υπάρχουν κοπές της Ηπείρου, αλλά κυριαρχούν υστεροδουζαντινές κοπές και νομίσματα της Δύσης⁷.

Το εμπόριο στην πόλη οφείλεται, εν μέρει, και στους χερσαίους δρόμους που περνούσαν από την περιοχή (προς Γιάννενα, Αλβανία και Μακεδονία, προς Τρίκαλα και Ανατ. Ελλάδα, προς Ναύπακτο και Πελοπόννησο). Τα νέα φαίνεται πως έφθαναν εύκολα στην πόλη. Έτσι, γραμματέας του Δεσπότη, φθάνοντας στη Ραγούζα, πληροφόρησε τις αρχές (που με τη σειρά τους πληροφόρησαν τον βασιλιά της Ουγγαρίας) ότι ο Ταμερλάνος, κύριος των Τατάρων, κατήλθε με στρατό στην Ανατολία και ο Τούρκος σουλτάνος ετοιμαζόταν για μάχη⁸. Το ταξίδι που χώριζε τις δύο πόλεις, Άρτα και Ραγούζα, διαρκούσε το πολύ δέκα μέρες⁹.

Ο κλειστός κόλπος του Αμβρακικού εξυπηρετούσε άριστα την επικοινωνία με την απέναντι ακτή (εν τω περάν και αντιπεράν), ιδιαίτερα με τη Βόνιτσα¹⁰. Ευρισκόμενη εξάλλου η Άρτα στο κέντρο περίπου του κράτους και ούσα η πρωτεύουσα, φιλοξενούσε επισκέπτες, ανάμεσα στους οποίους και ιεράρχες, για να λάβουν μέρος στη Σύνοδο. Ο Ιωάννης Απόκαυκος, επανειλημμένα στην αλληλογραφία του κάνει λόγο για άφιξη του στην Άρτα και παραμονή του στα εκεί μοναστήρια (είτε εν αναμονή στον πρόναο «της μονής του Παμμάρκος Αγίου Νικολάου», είτε κατάκοιτος για πολύ χρόνο στη Μονή Περιθλέπτου), για τον τρόπο άφιξής του (περπατώντας ή μεταφερόμενος με φορείο, λόγω της ενοχλητικής ποδαλγίας του), καθώς και για την παρουσία του στην κοντινή «θαλασσολίμνη»¹¹.

Η θέση της Άρτας στη δυτική Ελλάδα, σε αρκετό βάθος στον Αμβρακικό, έδινε την εντύπωση σ' όποιον ερχόταν από τη Δύση, ότι ήταν η είσοδος στο Βυζάντιο¹², κάτι που ίσχυε και για μεγάλο τμήμα της δυτικής ακτής του Ιονίου¹³. Τα δύο λιμάνια της Άρτας και η παρακείμενη πεδιάδα, που αρδεύε-

εξ Ινδών ημών αναπλεύσαν πολλά διακομίζειν τα αναγκαία και τα δυσπρόσιτα». Κατσαρού, «Από την καθημερινή ζωή», σ. 638.

7 Γαλάνη-Κρίκου, «Συμβολή», σ. 125 κ.ε., 144.

8 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 858 II.

9 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 1133, όπου γίνεται λόγος για επιστολή που γράφτηκε στην Άρτα στις 8 Ιανουαρίου και έφθασε στη Ραγούζα στις 18 του ίδιου μήνα. Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 3328 (6λ. επίσης στ. 371, 374, 2537, 2567 κ.ε.).

10 Bees, «Unedierte», σ. 153.

11 Bees, «Unedierte», σ. 120, 133, 142, 153. Vasilievsky, «Epirotica», σ. 282, 287-288. Κατσαρού, «Από την καθημερινή ζωή», σ. 638.

12 Έτσι, ο Edrisi αναφέρει την Άρτα ως αρχή του βασιλείου του Μανουήλ Κοιμνηνού (Κατσαρού, «Αχελώος», σ. 49)

13 Ducellier, «Aux frontières», σ. 113: «Il faut donc conclure que la portion de côte qui va de l' Albanie

ται από τα δύο ποτάμια, τον Άραχθο και το Λούρο, αποτελούσαν πηγές πλούτου για την πόλη. Ιδιαίτερα ο Άραχθος, που περνούσε ακριβώς δίπλα στην πόλη, ήταν πλωτός (ναυσίπορος), τουλάχιστον ως το μοναστήρι των Βλαχερνών και διευκόλυνε την επικοινωνία με τα δύο λιμάνια της πόλης στον Αμβρακικό και την ευκολότερη μεταφορά των προϊόντων.

Από αρχαιολογικής πλευράς, μολονότι υπάρχουν ως σήμερα στην πόλη της Άρτας ερείπια αρχαίων μνημείων, αφού εδώ βρισκόταν η Αμβρακία, πρωτεύουσα του Πύργου, το δυζαντινό χρώμα επικρατεί στην πόλη. Το επιβλητικότερο μνημείο είναι η φημισμένη εκκλησία της Παρηγορήτισσας και το πιο σεβαστό ο ναός της τοπικής Αγίας Θεοδώρας, συζύγου του Μιχαήλ Β', πρώην ναός του Αγίου Γεωργίου, μία από τις τέσσερις γνωστές μονές μέσα ή πολύ κοντά στην Άρτα (μαζί με την Παρηγορήτισσα, την Κάτω Παναγιά και την Περίδλεπτο, που πρέπει να βρισκόταν στο λόφο της Μητρόπολης)¹⁴. Την ακμή της πόλης και της γύρω περιοχής μαρτυρούν και οι πολλοί γνωστοί ναοί που παραμένουν ως σήμερα όρθιοι, σε μικρή απόσταση έξω από την Άρτα.

Η ιστορία της πόλης, μετά το 1204, ταυτίζεται με την ιστορία του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου, του λεγόμενου δεσποτάτου. Η ίδρυση του κράτους τούτου από τον Μιχαήλ Α' κάλυψε ένα κενό εξουσίας, αφού η Βενετία, στην οποία είχε παραχωρηθεί η Δ. Ελλάδα, ουσιαστικά κατείχε μόνο το Δυρράχιο και την Κέρκυρα. Ύστερα από τις σημαντικές ηγεμονίες των Μιχαήλ Α', Θεοδώρου, και Μιχαήλ Β'¹⁵, κατά τις οποίες όχι μόνο ετέθησαν τα

---

moyenne au golfe d' Arta constitue, pour les esprits du temps, une zone de transition vers les régions proprement romaniotes».

14 Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 137, όπου γίνεται φανερό ότι το όνομα διασώθηκε ως «Περίληφτη», σε μία από τις συνοικίες της Άρτας. Βλ. Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 19.

15 Ο Μιχαήλ Α' έθεσε τα θεμέλια ενός αρκετά εκτεταμένου κράτους που περιελάμβανε μεγάλο εδαφικό τμήμα, από το Δυρράχιο ως τη Ναύπακτο, συμπεριλαμβανομένης και της Θεσσαλίας, ενώ ο ίδιος δεν έπαψε να έχει βλέψεις και στην Πελοπόννησο (Κορδώςη, *Κατάκτηση*, σ. 118 κ.ε.). Ο Θεόδωρος, αδελφός του, κατόπιν σφοδρών πολεμικών επιχειρήσεων, ενέταξε στο κράτος του μεγάλα τμήματα της σημερινής δόρειας Ελλάδας και των όμορων βαλκανικών κρατών, ανάμεσα στα οποία και τη Θεσσαλονίκη, όπου στέφθηκε αυτοκράτορας. Είχε τη φιλοδοξία να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη αλλά το 1230 νικήθηκε από τον τσάρο των Βουλγάρων και όσα εδάφη του απέμειναν διαιρέθηκαν στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης και το κράτος της Ηπείρου. Στις περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, όπου ηγεμόνευε ο Μιχαήλ Α', από το 1231 βασιλεύει ο γιος του Μιχαήλ Β', αλλά επί της εποχής του, το κράτος συρρικνώθηκε λόγω των επιτυχών πολεμικών επιχειρήσεων των στρατευμάτων της Νίκαιας στην περιοχή. Εκτός από τους Βυζαντινούς και τους Βενετούς, την περίοδο αυτή εμφανίζονται στα παράλια της Αδριατικής και του Ιονίου και οι Ανδηγαυοί, οι οποίοι θα καταλάβουν την Κέρκυρα και παραλιακές περιοχές της Ηπείρου και θα παίξουν εξίσου σημαντικό ρόλο στα πράγματα του Ηπειρωτικού κράτους. Ο όρος *δεσποτάτο*, είναι δυτικός και προήλθε από τον επικεφαλής του κράτους, του οποίου ο τίτλος δινόταν από τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο επικρατειών, πάντως,

Οεμέλια του νέου κράτους αλλά τούτο αποτέλεσε και τη μεγαλύτερη δύναμη στα Βαλκάνια, στο χώρο της πρώην Βυζαντινής αυτοκρατορίας (κυρίως επί Θεοδώρου), τα εδάφη του θα διασπαστούν. Ο γιός του Μιχαήλ Β', Νικηφόρος (που παντρεύτηκε την Άννα Παλαιολογίνα)^{15α}, θα ηγεμονεύει στην Δυτική Ελλάδα (όντας όμως υποτελής στους Ανδηγαυούς, οι οποίοι μέσω του συνοικεσίου με την κόρη του Θάμαρ έγιναν κύριοι ορισμένων φρουριών και ο νόθος γιός του, Ιωάννης, στη Θεσσαλία. Στην πραγματικότητα η πτώση θα αρχίσει επί Μιχαήλ Β' όταν τούτος, σε συμμαχία με τις φραγκικές δυνάμεις της Ν. Ελλάδας, θα έρθει σε αντιπαράθεση με την ανερχόμενη και αναμφισβήτητα μεγαλύτερη, κατά τα μέσα του ΙΓ' αιώνα, δύναμη της Νίκαιας, η οποία το 1259 θα νικήσει τους αντιπάλους, στη μάχη της Πελαγονίας και θα καταλάβει για λίγο την Άρτα. Το Νικηφόρο διεδέχθη ο γιος του Θωμάς, οπότε το 1304 η Άρτα πολιορκείται ανεπιτυχώς από στρατεύματα του Καρόλου Β' της Νάπολης και Φράγκων της Νότιας Ελλάδας. Τον Θωμά δολοφόνησε ο ανεπιός του Νικόλαος, γνωστός ως Ορσίσι, (κύριος της Κεφαλληνίας) ο οποίος με τη σειρά του, θα δολοφονηθεί από τον αδελφό του, Ιωάννη. Ακολούθησαν στην περιοχή, ως κυρίαρχοι, Βυζαντινοί, και Σέρβοι. Το 1338, επί Ανδρονίκου Γ' φαίνεται ότι το δεσποτάτο υπετάγη στους Βυζαντινούς, έγινε όμως επανάσταση, υπέρ του Νικηφόρου Β', που περιέλαβε την Άρτα και την περιοχή δυτικά της. Με τις ενέργειες του Ιωάννη Καντακουζηνού, η Άρτα (και άλλες πόλεις) επανήλθαν υπό βυζαντινό έλεγχο αλλά τελικά κερδισμένοι θα είναι οι Σέρβοι, που ως το 1348 θα καταλάβουν την Ήπειρο, επικεφαλής της οποίας θα τεθεί ο δεσπότης Συμεών Ούρεσης. Από το 1359 επικρατούν Αλβανοί, οι οποίοι σκότωσαν σε μάχη το Νικηφόρο Β', γιο του Ιωάννη Ορσίσι και μιας άλλης Άννας Παλαιολογίνας, ο οποίος έκανε προσπάθεια να καταλάβει την πατρική κληρονομιά¹⁶. Οι Αλβανοί κυβέρνησαν στην Άρτα για περισσότερο από μισό αιώνα (Πέτρος Λιώσας, Γκίνος Μπούα Σπάτα, Σγουρός, Μουρίκης, Παύλος

δεν είναι φεουδαλικές και ο δεσπότης δεν θεωρεί ότι η αρχή του είναι δοτή από τον αυτοκράτορα, αλλά από το Θεό, μολονότι οι Παλαιολόγοι επιδιώκουν να παρέχουν τον τίτλο, με απώτερο σκοπό την ένταξη της Ηπείρου στην αυτοκρατορία (Σ. Ασωνίτη, «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικές σύνδεσεις Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 147-148). Σημαντικό ρόλο στα πράγματα του Ηπειρωτικού κράτους έπαιξαν και οι σύζυγοι ορισμένων από τους ηγεμόνες του. Από πλευράς μάλλον τέχνης, η παρουσία της συζύγου του Μιχαήλ, αγίας Θεοδώρας (Πετραλείφα), αποδείχθηκε πολύ γόνιμη. Τότε χτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν πολλά μνημεία στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή.

- 15α Για τον Νικηφόρο και τα άλλα παιδιά του Μιχαήλ Β', βλ. Κ. Τσιλιγιάννη, *Τα τέκνα του Μιχαήλ Β' Αγγελοκομνηνοδούκα και της αγίας Θεοδώρας βασίλισσας της Άρτης*, Άρτα.
- 16 Ασωνίτη, *Το νότιο Ιόνιο*, σ. 82 κ.ε. Ύστερα από την παρουσία των Σέρβων, ο Στέφανος Δουσάν, όρισε ηγεμόνα της Ηπείρου τον ετεροθαλή αδελφό του Συμεών Ούρεσι-Παλαιολόγο. Ο Συμεών έκανε έδρα του τα Τρίκαλα και παραχώρησε την περιοχή της Άρτας και Αιτωλίας στους συμμάχους του Αλβανούς.

Σπάτα, Γιακούμπ Σπάτα) και συμπεριφέρονταν ως βυζαντινοί ορθόδοξοι δεσπότες, συνέχεια των Κομνηνών (όπως γίνεται φανερό και από παράσταση στη γωνία του βόρειου παρεκκλησίου της Παρηγορήτισσας)^{16α} αλλά στο τέλος θα παραδώσουν την εξουσία στον Κάρολο Τόκκο (έτος 1416), που είχε στο μεταξύ γίνει, με τη θέληση των κατοίκων τους, αφέντης των Ιωαννίνων ο οποίος και υπήγαγε ξανά τις δύο πόλεις στην ίδια δεσποτεία. Στο χρονικό των Τόκκων, την εποχή αυτή αναφέρονται ως έδρα του κράτους του Καρόλου τα Γιάννενα¹⁷, φαίνεται όμως ότι ο δεσπότης κυβερνούσε και από τις δύο πόλεις, ανάλογα με το πού βρισκόταν, απ' όπου έστελνε και τις επιστολές στους ξένους ηγεμόνες¹⁸. Το 1449 η πόλη έπεσε στα χέρια των Τούρκων, έξι μήνες μετά το θάνατο του δεσπότη Καρόλου Β', που το 1429 είχε διαδεχθεί τον Κάρολο Α' Τόκκο.

Από διοικητικής πλευράς, στα πρώτα χρόνια του κράτους, φαίνεται ότι ο Μιχαήλ Α' χρησιμοποίησε το υπάρχον βυζαντινό σύστημα. Ο τίτλος που του αποδίδουν οι Βενετοί είναι αυτός του δούκα, εξισώνοντάς τον με τον Βενετό Διοικητή του Δυρραχίου. Η επικράτειά του περιλάμβανε τα θέματα Νικοπόλεως, Ιωαννίνων, Βαγενιτίας, Δρυινοπούλεως και Κολωνείας όπως και το Χαρτουλαράτο Γλαβενίτζης. Το θέμα Νικοπόλεως ονομάζεται δουκάτο, μέλλον σε αναλογία με τον τίτλο «δουξ», ως πυρήνας της ηγεμονίας του Μιχαήλ. Επικεφαλής των θεμάτων, επί Θεοδώρου, ήταν επίσης δούκες (επίτροποι ή αρμόζοντες), που ασκούσαν πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Επί Θεοδώρου ο αριθμός των θεμάτων διπλασιάζεται λόγω της επέκτασης του κράτους βόρεια. Από τα αξιώματα μνημονεύουμε τον παραδυναστεύοντα (κάτι σαν υπασπιστής) και τους μεσάζοντες που δεν είχαν ειδικές αρμοδιότητες^{18α}.

16α Πρόκειται για αναθηματική (Α. Γιαννούλη, «Το παρεκκλήσιο του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο καθολικό της Παρηγορήτισσας και η αναθηματική παράσταση ηγεμόνων του δεσποτάτου της Ηπείρου»: «Μίλτος Γαρίδης» (1926-1996), Αφιέρωμα, τ. Α', Ιωάννινα 2003 σ. 133 κ.ε.) ή επιτύμβια παράσταση (Β. Παπαδοπούλου, «Επιτύμβια παράσταση στο ναό της Παρηγορήτισσας στην Άρτα», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περ. Δ, τ. ΚΕ (2004) 141-154, σ. 142 κ.ε.) της οικογένειας των Σπάτα, που κυβέρνησαν την Άρτα μετά τον Λιώσα και πριν από τον Κάρολο Τόκκο.

17 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2112.

18 Μέρτζιου, «Ανέκδοτος Επιστολή», σ. 558-59. Μέρτζιου, «Trois Lettres», σ. 352-54. Πρβλ. Κρεκιέ, *Dubrovnik*, αρ. 722, όπου αναφέρεται ότι ο δεσπότης της Άρτας υπέγραφε, όπως συνήθιζε, «en lettres grecques rouges». Επίσης, αρ. 683-4, όπου ονομάζεται δεσπότης Άρτας και Ιωαννίνων.

18α Prinzing, «Studien», τόμ. 24(1982)73 κ.ε., 25(1983)37 κ.ε.

A) Η ΕΞΩ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΩΣ ΞΕΧΩΡΙΣΤΑ ΤΜΗΜΑΤΑ
(13ος - αρχές 14ου αι.)

Η Άρτα μνημονεύεται στις πηγές αρκετά αργά, κατά τη νορμανδική επιδρομή του 1082 (αναφέρεται από τον Malaterra ότι έγινε εκεί μάχη με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, μετά τη μάχη που έγινε στα Γιάννενα, κάτι που δε μνημονεύει ο Γουλιέλμος της Απουλίας) και τον 12ο αιώνα, όταν εμφανίζεται για πρώτη φορά ως επισκοπή, καθώς και σε βενετικά έγγραφα (έτος 1131)¹⁹. Προφανώς πρέπει να συμπεράνουμε ότι η πόλη ανεδείχθη συν τω χρόνω, μετά την προοδευτική παρακμή της γειτονικής Νικόπολης. Το πιθανότερο είναι, ως την ανάδειξη της πόλης σε επισκοπή, να είχε κατασκευαστεί και το μεσαιωνικό κάστρο της²⁰.

Ο ορισμός της Άρτας ως έδρας διοίκησης του κράτους του λεγόμενου δεσποτάτου της Ηπείρου, παρείχε οπωσδήποτε στην πόλη κύρος. Τα γραφόμενα του Ιωάννη Απόκαυκου για τον επίσκοπο Άρτης, ότι «καιροφυλακτεί και την αυτοκεφαλίαν φαντάζεται²¹», δεν είναι άσχετα με την αυξανόμενη σημασία της πόλης, μολοντί γνωρίζουμε ότι οι σχέσεις του μητροπολίτη Ναυπάκτου με τον επίσκοπο Άρτης δεν ήταν καλές και έτσι ήταν φυσικό ο επίσκοπος Άρτης να ήθελε να γίνει αυτοκέφαλος, ώστε να απαλλαγεί από την πίεση του μητροπολίτη.

Το φρούριο της Άρτας έχει μελετηθεί από τον Α. Ορλάνδο²². Βρίσκεται σε χαμηλό έδαφος του εδάφους, το οποίο, από την ανατολική και τη βόρεια πλευρά, φράσσεται από τον ποταμό Άραχθο. Έχει χτισθεί εν μέρει πάνω στις αρχαίες οχυρώσεις της Αμβρακίας. Έχει μέγιστο μήκος 280 μ. και μέγιστο πλάτος 175 μ. Το τείχος, που φθάνει ως τα 10 μ. ύψος, στέφεται από επάλξεις, πίσω από τις οποίες υπάρχει ο περιδρόμος για τους πολεμιστές, και από τριγωνικούς, ημικυκλικούς, ή πολυγωνικούς πύργους, μερικοί από τους οποίους (οι τριγωνικοί) είναι νεότεροι. Προς το ΝΔ τμήμα του κάστρου απομονώνεται μικρός χώρος (καταφύγιο). Η τοιχοδομία του τείχους που τον απομονώνει είναι βυζαντινή, φέρει πλίνθους και κοσμεύεται με πλίνθινα τόξα. Και το τείχος του καταφυγίου φέρει περιδρόμο. Πρόκειται για το λεγόμενο στην τουρκοκρατία εσωτερικό κάστρο (Ιτς - καλέ), που πρέπει να ταυτιστεί με τον γουλά των Βυζαντινών (ακρόπολη).

19 F. Chalandon, *Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnene* (1081-1118) Paris 1900, σ. 87. F. Chalandon, *Histoire de la domination Normande en Italie et en Sicile*, I, N. York 1960 (επανάκδ.) σ. 279. Soustal-Köder, *Nikopolis*, σ. 113. Darrouzès, *Notitiae*, σ. 327, 363. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 3, σ. 273. Morozzo della Rocca-Lombardo, *Documenti*, I αρ. 61 (σ. 64): «ad portandum in taxείο de l' Arta...». Για «Αρτινούς», κάνει λόγο και ο Νικήτας Χωνιάτης (Ασωνίτη-Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός» σ. 69.

20 Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 4. Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 12, 24, 105.

21 Bees, «Unedierte», σ. 128.

22 Ορλάνδου, «Το Κάστρο της Άρτης», σ. 151 κ.ε.

Η είσοδος στον γουλά, αριστερά της κυρίας εισόδου του κάστρου, όπως μπαίνει κανείς, οδηγεί σε στενόμακρο χώρο, ο οποίος στη ΝΔ πλευρά καταλήγει σε μια άλλη, χαμηλή, είσοδο, απ' όπου μπορεί κανείς να προσεγγίσει το εσωτερικό της ακρόπολης. Η δεύτερη αυτή είσοδος προστατεύεται από έναν ορθογώνιο πύργο που υψώνεται δεξιά της. Πάνω από αυτήν υπάρχει καταχύστρα²³.

Στη μέση περίπου του κάστρου (πιο κοντά στο νότιο τείχος) διασώζονται ερείπια μεγάλου κτιρίου, κατά τον Ορλάνδο «εκτισμένον κατ' ακανόνιστον βυζαντινήν τοιχοποιίαν εκ μεγάλων λίθων, εις τα κενά των οποίων παρεμβάλλονται μικροί πλίνθοι, επ' αλλήλων τεθειμένοι». Το κτίριο ήταν προσκολλημένο στη βόρεια πλευρά βυζαντινού ναού, ο οποίος ήταν επίσης κατασκευασμένος με ακανόνιστους μεγάλους λίθους. Ο Ορλάνδος αναρωτιέται μήπως πρόκειται για λείψανα του ανακτόρου των δεσποτών και του βασιλικού παρεκκλησίου.

Το φρούριο ήταν ιδιαίτερο οχυρό και τα στιβαρά και ψηλά του τείχη, ιδιαίτερα της νότιας και της δυτικής πλευράς, που ήταν πιο ευπρόσβλητες, εντυπωσιάζουν ακόμα και σήμερα. Υπήρχαν όμως και μειονεκτήματα. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός σημειώνει ότι Άρτα και Ρογοί είχαν το μειονέκτημα να μη βρίσκονται κοντά στη θάλασσα, όπως το Θωμόκαστρο (Ρηνιάσα), και έτσι, σε περίπτωση πολιορκίας, στερούνταν το προνόμιο να εφοδιάζονται με πλοία. Παρ' όλα αυτά, κατά την πολιορκία της Άρτας του 1339-40, από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα της Κωνσταντινούπολης, μολονότι ο αυτοκράτορας «τειχομαχίας εποίειτο καρτεράς», με διάφορα «μηχανήματα», οι αμυνόμενοι «από των τειχών ημύνοντο καρτερώς και απράκτους απεδείκνυον πάσας μηχανάς και τειχομαχίας»²⁴. Τελικά παραδόθηκαν με τη θέλησή τους. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, το κάστρο άντεξε το 1304, παρά τη στενή πολιορκία του από τους Φράγκους για ενάμιση μήνα. Στη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως το κάστρο μνημονεύεται ως «ευγενές»²⁵ (όπως και της Καλαμάτας, ενώ των Ιωαννίνων χαρακτηρίζεται ως «ευγενές» και «βασιλικό» και της Κορίνθου «το πιο βασιλικό»²⁶).

Στο Βίο της οσίας Θεοδώρας αναφέρεται ότι κατά την επιστροφή του Μιχαήλ Β' στην Ακαρνανία (Άρτα), μετά το γάμο του με την ομώνυμη αγία, η πόλη ήταν ατείχιστη²⁷, κάτι που αφήνεται να εννοηθεί ότι δεν συνέβαινε, όταν

23 Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 111-112. Το τείχος στο οποίο ανοίγεται η δεύτερη αυτή είσοδος και ο πύργος είναι βυζαντινής εποχής, ενώ το εξωτερικό χαμηλότερο τείχος, όπου ανοίγεται η πρώτη πύλη, ανήκει στην εποχή της τουρκοκρατίας.

24 Καντακουζηνός, σ. 511-512.

25 Longnon, *Chronique*, παρ. 614.

26 Longnon, *Chronique*, παρ. 801, 607, 627, 640, 983, 94.

27 *Ιώβ, Vita*, στ. 905: «...και ταύτην νομίμω γάμω λαβών, εις Ακαρνανίαν ατείχιστον τότε ούσαν, ουν αυτή λαμπρώς επανέβηξεν». Η ονομασία Ακαρνανία χρησιμοποιείται από τον Καντακουζηνό για το κράτος της Ηπείρου (Κουντούρα-Γαλάνη και Κουτράκου, «Η πρόσληψη» σ. 52).

ο Ιώβ έγραψε τον Βίο. Αν εδώ εννοείται έλλειψη οποιασδήποτε οχύρωσης, τούτο δεν μπορεί, νομίζω, να γίνει εύκολα αποδεκτό, μολονότι η θέση είναι φύσει οχυρά, προστατευόμενη από το ποτάμι και το δουνό. Είναι δύσκολο ο Μιχαήλ Α' Δούκας να μην οχύρωσε στοιχειωδώς την πόλη, την οποία διάλεξε για έδρα του (αν δεν υπήρχαν ήδη οχυρώσεις), τη στιγμή μάλιστα που είμαστε βέβαιοι ότι οχύρωσε τα Γιάννενα, δεύτερη σημαντική πόλη της περιοχής. Αν, πάντως, υποθεθεί ότι με τη φράση του Βίου, εννοείται όχι η οχύρωση του σημερινού κάστρου, αλλά η οχύρωση της έξω πόλης, πρέπει να δεχτούμε, σύμφωνα με τον Βίο, ότι τούτη οχυρώθηκε αργότερα, το πιθανότερο επί ηγεμονίας του ίδιου του Μιχαήλ Β', αν ληφθεί υπόψη ότι ο Βίος πρέπει να γραφτηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα²⁸. Όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν στοιχεία που μάλλον αποκλείουν την ύπαρξη δεύτερου, εξωτερικού τείχους, που να προστάτευε την έξω πόλη. Ίσως ο Ιώβ δε γνωρίζει καλώς τα πράγματα σ' αυτό το σημείο. Δεν αποκλείεται ο Μιχαήλ Β' να έκανε επιδιορθώσεις στο προϋπάρχον κάστρο, που το πιθανότερο είναι να είχε χτιστεί πολύ πριν έλθει ο Μιχαήλ Α' στην Άρτα, τουλάχιστον αφότου η πόλη είχε γίνει επισκοπή.

Όπως και να έχει το πράγμα, το σημερινά σωζόμενο κάστρο της Άρτας δεν είναι πολύ μεγάλο ως προς την καλυπτόμενη επιφάνεια και η πόλη βρισκόταν έξω από αυτό. Αν και τα όρια της πόλης δεν έχουν προσδιορισθεί με ακρίβεια, κρίνοντας από τις σωζόμενες ή μνημονευόμενες στις πηγές βυζαντινές εκκλησίες, πρέπει να εκτείνονταν έξω από το σημερινό κάστρο καθώς και στους λόφους της μητροπόλεως και της Αγίας Θεοδώρας, φθάνοντας τουλάχιστον ως την Παρηγορήτισσα. Αν η έξω του σημερινού κάστρου πόλη ήταν τειχισμένη ή όχι, αποτελεί ένα πρόβλημα που απασχολεί τους σύγχρονους ερευνητές και μάλιστα τους αρχαιολόγους²⁹, που πιστεύουν ότι οχυρωματικό ρόλο μπορεί να επιτελούσε το αρχαίο τείχος της πόλης, αφού αναφέρεται ότι τμήματά του χρησίμευαν για την άμυνα της πόλης μέχρι την Επανάσταση. Αν ίσχυε όμως τούτο, το πιθανότερο είναι να είχε απομονωθεί τμήμα της περικλειόμενης επιφάνειας από το αρχαίο τείχος (με κατασκευή βυζαντινού τμή-

28 Βθανούση, *Χρονικά*, σ. 53. Ολόκληρο το όνομα του συγγραφέα είναι Ιώβ Μέλης ο Ιασίτης, Σχητικά με το Κάστρο, βλ. και Τσούτσινου, *Άρτινά* σ. 210, ο οποίος πιστεύει ότι χτίστηκε (το σημερινό κάστρο) από τον Μιχαήλ Β'. Βλ. και σελ. 211, όπου αναφέρεται ότι ο Θεοχάρης Τσούτσινος διάβασε, στο μέσο του τρίτου νότιου πύργου, δεξιά της κύριας πύλης, το μονόγραμμα ΜΑΔΚ που ερμηνεύει ως Μιχαήλ Άγγελος Δούκας Κομνηνός. Πρβλ. Κουντούρα-Γαλιάνη και Κουτράκου, «Η πρόσληψη» σ. 59, όπου τα οχυρωματικά έργα ορίζονται μετά το 1227, «εποχή που η πόλη αποκτά βασιλική όψη». Ο Ορλάνδος, *Το κάστρο της Άρτης*, σ. 157 πιστεύει ότι το έχτισε ο Μιχαήλ.

29 Παλαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 378-9. Τσουρή, «Ευρήματα», σ. 497-8.

ματος), ώστε να περιελάμβανε τη μεσαιωνική πόλη, αφού η επιφάνεια που καλύπτει η αρχαία Αμβρακία ήταν πολύ μεγάλη και πολύ δύσκολα θα ξαναχτιζόταν το ερειπωμένο αρχαίο τείχος (τον βαθμό ερείπωσής του μπορεί να δει κανείς στο βυζαντινό κάστρο. Σε μερικά σημεία το βυζαντινό τείχος αρχίζει από πολύ χαμηλά, λίγο παραπάνω από την επιφάνεια του εδάφους, οπότε καταλαβαίνουμε ότι εκεί ήταν τελείως κατεστραμμένο). Ήταν λοιπόν, ή δεν ήταν οχυρωμένη η πόλη της Άρτας, έξω από το σημερινό σωζόμενο κάστρο;

Από τον Ιωάννη Απόκαυκο μαθαίνουμε ότι ο παρακείμενος ποταμός Άραχθος (του οποίου η κοίτη θρυσκόταν πιο κοντά στο βουνό της Περάνθης απ' ό,τι είναι σήμερα), παρέσυρε το επισκοπείο και μαζί του «τα περί αυτό μισθωτικά οικήματα³⁰». Φαίνεται πως το επισκοπείο θρυσκόταν κοντά στην κοίτη του ποταμού, στο χώρο της σημερινής μητρόπολης, στη ΝΔ πλευρά του λόφου, όπου δρέθηκαν οικοδομικά λείψανα της βυζαντινής εποχής³¹. Η τελευταία θέση περιβαλλόταν από τις τρεις πλευρές από το αρχαίο τείχος (είναι το σημείο όπου το αρχαίο τείχος της Αμβρακίας σώζεται σε μεγαλύτερο μήκος) αλλά δεν είναι βέβαιο ότι πάνω στο αρχαίο είχε χτιστεί βυζαντινό τείχος. Πάντως, αν υπήρχε σ' ένα σημείο της Άρτας βυζαντινό εξωτερικό τείχος που να περιελάμβανε τμήμα της μεσαιωνικής Άρτας, το τείχος τούτο θα ήταν ευκολότερο να έωνε το χώρο της μητρόπολης με το κάστρο, αφού εκεί δεν θα τείχιζαν περισσότερο από 300 μ., δεδομένου ότι θα γινόταν εκμετάλλευση και του προϋπάρχοντος αρχαίου τείχους (όση δηλαδή είναι η απόσταση από τη γωνία του γουλά του σημερινού κάστρου ως το αρχαίο τείχος στη μητρόπολη). Όμως, όπως ήδη μνημονεύσαμε, δεν υπάρχουν βυζαντινά ίχνη πάνω στο αρχαίο τείχος της μητρόπολης. Από την άλλη πλευρά, αν δεχτούμε ότι η βυζαντινή πόλη περιελάμβανε το τμήμα ανάμεσα στο κάστρο και την Παρηγορήτισσα, τις υπώρειες του βουνού και τη μητρόπολη (βλ. παρακάτω), η έκταση αυτή θα έμενε κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος έξω, αφού η επιφάνεια που θα κλεινόταν από την υποτιθέμενη τειχισμένη έκταση μεταξύ μητρόπολης και κάστρου θα ήταν πολύ μικρή.

Σημαντικές πληροφορίες για τη μορφή της πόλης της Άρτας αντλούμε από την γαλλική και ελληνική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως. Όταν το 1292 οι Φράγκοι του Μορέα, με επικεφαλής τον πρίγκηπα Florent d' Hainault και τον κόμη της Κεφαλονιάς, ήρθαν σε βοήθεια του δεσπότη Νικηφόρου,

30 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά Γράμματα», σ. 24. Κατσαρού, «Από την καθημερινή ζωή», σ. 645. Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 384. Φαίνεται πως ο μητροπολιτικός ναός θρυσκόταν σε ψηλότερο σημείο στο λόφο και δεν παρασύρθηκε από τα νερά.

31 Η. Ανδρέου, *ΑΔ* 32 (1977), *Χρονικά* 153. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *ΑΔ* 32 (1977) 167. Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 382. Παπαδοπούλου, «Μονή Περιδλέπτου», σ. 287.

προς αντιμετώπιση του αυτοκρατορικού στρατού της Κωνσταντινούπολης, ο δεσπότης τους εγκατέστησε στην πόλη, ενώ ο ίδιος πήγε στο κάστρο³².

Έχουμε λοιπόν, κατά την γαλλική παραλλαγή του χρονικού, δύο ξεχωριστά τμήματα, την πόλη και το κάστρο³³. Από τα κτίρια του έξω οικισμού μνημονεύεται το (h)ostel, οίκημα-παλάτι της πόλεως, όπου έμενε ο πρίγκηπας. Εκεί τον συνάντησε την άλλη μέρα ο δεσπότης μαζί με τους άρχοντες³⁴. Κάστρο και πόλη μνημονεύονται ξανά, όταν, αργότερα, Φράγκοι και Έλληνες του δεσποτάτου επέστρεψαν εσπευσμένα από τα Γιάννενα (όπου είχαν πάει να αντιμετωπίσουν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα που πολιορκούσαν την πόλη), επειδή γενοδέξικα πλοία με αυτοκρατορικό στρατό έφθασαν στο λιμάνι της Άρτας και ο δεσπότης φοβήθηκε για την πρωτεύουσά του. Φθάνοντας στην Άρτα, ανακουφίστηκε, γιατί οι εχθροί δεν έκαναν κακό ούτε στην πόλη ούτε στο κάστρο (και πάλι μνημονεύονται ανεξάρτητα) και έτοιμοι, για να δείξει την ευγνωμοσύνη του στους Φράγκους συμμάχους του, τους δεξιώθηκε στο ανάκτορό του (hostel), πριν αυτοί αναχωρήσουν³⁵. Δε γνωρίζουμε πού βρισκόνταν τα δεσποτικά παλάτια. Ίσως να πρόκειται για τα «λείψανα μεγαλοπρεπούς μεγάρου» που βρέθηκαν στη θέση του ναού του Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης^{35α}. Ας σημειωθεί επίσης ότι το τουρκικό σεράι χτίστηκε αργότερα όχι πολύ πιο μακριά (μεταξύ της συνοικίας Μουχούστη και της κυρίως πόλης).

Φαίνεται, λοιπόν, πως οι Φράγκοι έμεναν έξω στην πόλη, στα παλάτια του δεσπότη και ο δεσπότης, όπως ήταν φυσικό, θα λέγαμε, μέσα στο κάστρο, αφού, βέβαια, δεν μπορούσε να γίνει το αντίθετο, δεδομένου ότι ο δεσπότης δεν ήταν δυνατό να τους εμπιστευτεί τόσο, ώστε να τους εισαγάγει στο κάστρο. Μπορούμε να πούμε επομένως, πώς η πόλη βρισκόταν εκτός κάστρου, ήταν δηλαδή ατείχιστη, αν βασισθούμε στους δύο παραπάνω όρους «κάστρο» και «πόλη», που αναφέρονται ως ξεχωριστά τμήματα (συνήθως ο όρος κάστρο περιλαμβάνει και το κατοικημένο τμήμα, την πόλη ή τη χώρα, όταν είναι τειχισμένη³⁶), για να είμαστε όμως πιο βέβαιοι, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας

32 Longnon, *Chronique*, παρ 622. Nicol, *Despotate*, σ. 73 γ.ε.

33 Η διάκριση πόλης και κάστρου γίνεται και σε ορισμένους οικισμούς της Πελοποννήσου, όπως την Πάτρα (Longnon, *Chronique*, παρ 91: «Il prist la cité de Patras et le chastel aussi». Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1411: «Το κάστρον επιγύρισεν ωσαύτως και την χώραν»), την Κόρινθο (Longnon, *Chronique*, παρ. 96, 101, 105. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1459, 1461), το Άργος (Longnon, *Chronique*, παρ. 200. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1524-1525). Ορισμένοι άλλοι οικισμοί ήταν τειχισμένοι, αλλά δε μνημονεύονται στο ίδιο σημείο και οι δύο όροι (κάστρο-χώρα), ώστε να δούμε, αν αναφέρονται χωριστά (π.χ. η Βελιγοστή, το Νίκλι, η Λακεδαιμονία· βλ. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 2025, 2034, 2039, 2052).

34 Longnon, *Chronique*, παρ. 623.

35 Longnon, *Chronique*, παρ. 649.

35α Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 140.

36 Nicol, *Despotate*, Β', σ. 142.

και την ελληνική παραλλαγή του χρονικού, διότι υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις στο χρονικό να μνημονεύονται οι δύο όροι χωριστά, αλλά η χώρα να είναι τειχισμένη³⁷ (αν και δεν αποκλείεται να πρόκειται περί λάθους).

Πράγματι, στο αντίστοιχο σημείο, στην ελληνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, μνημονεύονται τα «οσπίτια», δηλαδή τα παλάτια του δεσπότη (και όχι η πόλη, αν και καταλαβαίνουμε ότι τα ανάκτορα του δεσπότη πρέπει να ήταν χτισμένα μέσα σε αυτή), όπου έμειναν οι Φράγκοι. Τα παλάτια, αναφέρεται, εμμέσως, ότι βρισκόνταν εκτός κάστρου, αφού ο δεσπότης αμέσως μετά την εγκατάσταση των Φράγκων σ' αυτά «εσέθημεν απ' έσω εις το κάστρον», για να μείνει ο ίδιος με τη φρουρά του³⁸. Στη γαλλική παραλλαγή μνημονεύεται, όπως είδαμε, ότι τα παλάτια βρισκόνταν μέσα στην πόλη. Συνδυασμός των δύο παραλλαγών μας οδηγούν και πάλι στο συμπέρασμα ότι η πόλη βρισκόταν εκτός κάστρου, δεν ήταν δηλαδή οχυρωμένη με άλλη ευρύτερη ζώνη τείχους, που να αποτελούσε ένα σύνολο με τις υπόλοιπες οχυρώσεις.

Η άποψή μας αυτή ενισχύεται και από άλλο χωρίο της ελληνικής παραλλαγής του Χρονικού του Μορέως. Όταν, ευρισκόμενοι, Φράγκοι και Έλληνες του δεσποτάτου, στα Γιάννενα, για να αντιμετωπίσουν, όπως είπαμε, τα αυτοκρατορικά στρατεύματα της Κωνσταντινούπολης, μαθεύτηκε ότι Γενοβέζικα πλοία με αυτοκρατορικό στρατό έφτασαν στον κόρφο της Άρτας, ο δεσπότης εξέφρασε το φόβο του για την πόλη (χώρα) της Άρτας και όχι για το κάστρο: «Ωρμήσασιν και ερχόντησαν ολόρθα εις την Άρταν κι έχω φόβον αμέτρητον μη πιάσουσιν την χώραν³⁹».

37 Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι ίσως η Πάτρα. Μνημονεύεται στο χρονικό του Μορέως (Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1411κ.ε.): *Τα τριπουτσέτα εστήσασιν γύρω καταπαντόθεν, /τους τζαγατόρους έβαλαν, τον πόλεμο αρχάσαν /κι από του πλήθους του λαού και του θαρσέου πολέμου, /από του πρώτου εσέθησαν στην χώρα την απ' έξω. /Κι αφών την χώρα απήραουν, εκείνοι γαρ του κάστρου και ευθέως, εσυμβιδάστησαν, το κάστρο επαρεδώνκαν. Όπως βλέπουμε, κάστρο και χώρα αναφέρονται χωριστά, αλλά η τελευταία ήταν τειχισμένη. Όταν όμως μνημονεύεται, παρακάτω, ότι «εσέθησαν στην χώρα την απ' έξω», δίνεται η εντύπωση ότι στο κάστρο υπήρχε κι άλλη χώρα. Δεν αποκλείεται να υπήρχε και άλλη ζώνη τείχους, όπως συνέβαινε σε μερικά άλλα κάστρα (π.χ. Σέρβια, Μακεδονίας), μπορεί όμως ο χρονικογράφος να κάνει λάθος, δεδομένου ότι η δεύτερη ζώνη προσετέθη από Φράγκους αργότερα. Όμως, και έτσι να έχουν τα πράγματα, αν οι οχυρώσεις αποτελούσαν ένα σύνολο, δεν πρέπει να μνημονεύονταν χωριστά, κάστρο και χώρα. Φαίνεται πάντως ότι τούτο γινόταν σπανιότερα (βλ. Α. Μαζαράκη, «Το προάστιο της Μυτιλήνης στα μέσα του 15ου αιώνα», *Ιστοριογεωγραφικά*, 9 (2002) 381κ.ε., όπου ο τειχισμένος χώρος καλείται κάστρο και πόλη και ο εκτός τειχών, οικισμένος χώρος, το *borgo*=προάστιο). Για την Κόρινθο δεν υπάρχει ιδιαίτερο πρόβλημα, μολονότι αναφέρεται χωριστά και φέρεται ως τειχισμένη, διότι βρισκόταν μακριά από το κάστρο.*

38 Το εδαφικό ανάγλυφο της Άρτας δεν μας επιτρέπει βέβαια να θεωρήσουμε ότι η πόλη διέθετε χωριστές οχυρώσεις. Εξάλλου η φρασεολογία δεν αφήνει περιθώρια για τέτοιου είδους υπόθεση.

39 Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 9120-9121.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η χώρα στην Άρτα ήταν το πλέον ευάλωτο σημείο και ο δεσπότης φοβήθηκε μήπως την καταλάβουν οι Γενοβέζοι με τον αυτοκρατορικό στρατό. Άρα πρέπει να ήταν ατείχιστη, γιατί διαφορετικά δεν υπήρχε λόγος να ανησυχεί μόνο γι' αυτήν. Ο όρος χώρα που χρησιμοποιεί εδώ ο συγγραφέας της ελληνικής παραλλαγής του Χρονικού του Μορέως δεν έρχεται σε σύγκρουση με την πραγματικότητα. Χώρα γνωρίζουμε ότι ήταν το κατοικημένο μέρος της πόλης. Τις περισσότερες φορές αποτελούσε μέρος του κάστρου, δηλαδή ήταν τειχισμένη⁴⁰, μερικές φορές όμως ήταν ατείχιστη, όπως η χώρα του Άργους, που βρισκόταν μες τον κάμπο «ως τέντα απλωμένη» (υπήρχαν και χώρες χωρίς καθόλου οχυρώσεις, δηλαδή χώρες χωρίς κάστρο, όπως η Ανδραβίδα, «η χώρα η λαμπρότερη στον κάμπο του Μορέως»).

Σημαντικές πληροφορίες για το κάστρο και την πόλη αντλούμε και πάλι από τη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, όταν μερικά χρόνια αργότερα, το 1304, ο Κάρολος Β' της Νάπολης κήρυξε πόλεμο εναντίον της Άννας που επιτρόπευε τον νεαρό Θωμά, δεσπότη της Ηπείρου, διατάζοντας τον Φίλιππο της Σαβοΐας, πρίγκηπα του Μορέως, και τον κόμη της Κεφαλονιάς, Ιωάννη τον λεγόμενο Ορσίι, να εισβάλουν στην περιοχή της Άννας⁴¹. Αρχηγός των στρατευμάτων ήταν ο Raymond του Candolle. Οι δυνάμεις των Φράγκων έφτασαν στην παραλιακή Κόπραινα, το ένα από τα δύο λιμάνια της Άρτας, και κατευθύνθηκαν προς την πόλη, αλλά η Άννα είχε λάβει τα μέτρα της. Οι Φράγκοι «βρήκαν ότι η πόλη ήταν άδεια απ' όλους και είχαν μπει στο κάστρο τόσο άνθρωποι, όσοι χρειάζονταν για τη φύλαξη του κάστρου. Και όταν οι άνθρωποί μας έφτασαν στην Άρτα, στρατοπέδευαν στην πόλη –και πολιορκούσαν το κάστρο. Και η δέσποινα (Άννα) είχε εφοδιάσει το κάστρο με άντρες και τρόφιμα– και είχε γκρεμίσει όλα τα κοντινά οπίτια στο κάστρο, για να έχουν χώρο να μάχονται οι πολεμιστές⁴²». Η ίδια η Άννα, για μεγαλύτερη ασφάλεια, είχε καταφύγει στα Ιωάννινα. Η Άρτα επολιορκείτο περίπου για ένα μήνα, ως ότου οι πολιορκητές αναγκάστηκαν να αποσυρθούν στην Σαλαώρα, το άλλο λιμάνι της Άρτας, όπου βρισκόνταν τα πλοία τους. Οι Φράγκοι απέτυχαν, με βαριές απώλειες και όταν στη συνέχεια προσπάθησαν να πολιορκήσουν τους Ρογούς, ενώ επανήλθαν στην Άρτα, όπου έμειναν πολιορκώντας την για άλλες 15 ημέρες. Το κάστρο όμως ήταν απόρθητο και τα εφόδια λιγοστά. Οι γύρω χωρικοί είχαν εγκαταλείψει τα χωριά τους, καταφεύγοντας στα βουνά –ήταν καλοκαίρι– με τα ζώα και τα υπάρχοντά τους, και οι Φράγκοι

40 Όπως, π.χ., τα Γιάννενα, η πιο ξακουστή χώρα στο *Χρονικό των Τόκων* (στ. 2115), αλλά και άλλες, βλ. παρακάτω.

41 Nicol, *Despotate*, Β', σ. 57 κ.ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 225-226.

42 Longnon, *Chronique*, παρ. 983 κ.ε.

δεν έβρισκαν τρόφιμα. Έτσι, υποχώρησαν, ακολουθούμενοι και ενοχλούμενοι από τα στρατεύματα του Θωμά, που βρισκονταν έξω από την πόλη⁴³.

Από την αφήγηση των δύο πολιορκιών της Άρτας από τους Φράγκους, το 1304, συμπεραίνουμε για την πόλη της Άρτας: α) Υπάρχει κι εδώ σαφής διάκριση ανάμεσα στην πόλη (τη χώρα δηλ.) και το κάστρο. Η πληροφορία εξάλλου ότι οι Φράγκοι στρατοπέδευαν στην πόλη και πολιορκούσαν το κάστρο, σημαίνει ότι η πόλη ήταν ανοιχτή. Αν υπήρχε τείχος που να την προστάτευε, το πιθανότερο όλων είναι να το υπερασπίζονταν οι πολιορκούμενοι και όχι να το εγκατέλειπαν αποσυρόμενοι στο εσωτερικό ή κυρίως κάστρο και αφήνοντας έκθετη την πόλη, γιατί τότε δεν υπήρχε λόγος να είχε χτιστεί. β) Η πόλη εκκενώθηκε, άρα ήταν ευάλωτη. γ) Στο κάστρο μπήκαν όλοι όσοι μπορούσαν να προσφέρουν στην υπεράσπισή του. Φαίνεται πως ο άμαχος πληθυσμός κατέφυγε αλλού, σε άλλα φρούρια κοντινά ή, πιθανότερα, στην ύπαιθρο, όπως οι γύρω χωρικοί. Τούτο ίσως δείχνει ότι ο χώρος μέσα στο κάστρο δεν ήταν αρκετός, για να χωρέσουν όλοι, πράγμα που έρχεται σε συμφωνία με το μέγεθος του κάστρου της Άρτας. δ) Το γκρέμισμα των σπιτιών που ήταν κοντά στα τείχη αναφέρεται στο Χρονικό ότι έγινε για να έχουν χώρο και να μάχονται οι πολεμιστές. Ασφαλώς πρέπει τούτο να απέδλεπε και στην αποφυγή του κινδύνου να οχυρωθούν εκεί οι πολιορκητές και να καταλάβουν το κάστρο, αφού ορισμένα από τα σπίτια αυτά φαίνεται πως άγγιζαν τα τείχη του κάστρου⁴⁴. ε) Είναι φανερό πως η πόλη-χώρα είχε κτισθεί ακριβώς έξω από το κάστρο. Επομένως, δεν δικαιούμεθα να υποθέσουμε ότι η πόλη μπορούσε να ήταν προστατευμένη από άλλο τείχος, ανεξάρτητο από εκείνο του σημερινού κάστρου.

Στην επόμενη, επίμονη, πολιορκία της Άρτας το 1339-1340, από τα στρατεύματα του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ', δεν παρέχεται κάποια τοπογραφική πληροφορία, πέρα από τη σθεναρή αντίσταση των πολιορκημένων μέσα από τα τείχη του κάστρου και από τις διαπραγματεύσεις που γίνονταν με τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό, «πρό των πυλών», ο οποίος, τελικά και κατόρθωσε να πείσει τους υπερασπιστές να παραδοθούν⁴⁵. Δεν αναφέρεται τίποτε για την τύχη της έξω πόλης και των κατοίκων της, παρά μόνο, όπως ήδη μνημονεύσαμε, ότι η Άρτα ήταν «κεφάλαιο των πόλεων» της Ακαρνανίας. Εδώ, με την λέξη πόλη, δεν εννοείται δέβαια η έξω πόλη, αλλά το σύνολο του οικισμού, όπως στους περισσότερους βυζαντινούς ιστορικούς, δεν αποκλείεται όμως οι περισσότεροι από τους κατοίκους της να είχαν αποσυρθεί πίσω από τα τείχη του κάστρου, όπου τους βρίσκουμε αργότερα.

43 Longnon, *Chronique*, παρ. 987 κ.ε. Nicol, *Despotate*, σ. 58, 59. Βλ. και παρακάτω.

44 Πρβλ. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, μετάφραση Δ. Τσουγκαράκη, Αθήνα 1983, σ. 127: «Ανήλθον εις τους προμαχώνας δια των σύγκολλας του τείχους οικιών και κεράμων...».

45 Καντακουζηνός, σ. 509 κ.ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 229-232.

Απ’ όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, κλίνουμε στην άποψη ότι δεν υπήρχε έξω από το σημερινό σωζόμενο κάστρο, δεύτερο, πιο ασθενές τείχος, που να προστάτευε τα σπίτια της πόλης. Ο χωρισμός της πόλης (χώρας) από το κάστρο, η ευάλωτη θέση της έναντι του κάστρου, τα πυκνά σπίτια ακριβώς έξω από τα τείχη του κάστρου, αυτό δείχνει. Τέλος, και το ανάγλυφο της πόλης της Άρτας δεν συνηγορεί υπέρ ενός ευρύτατου μεσαιωνικού τείχους που να προστάτευε τη θυζαντινή πόλη, γιατί θα ήταν πολύ μεγάλο για τα μέτρα της εποχής. Έπρεπε να ακολουθούσε το πολύ ευρύ αρχαίο τείχος, πράγμα αδύνατο, γιατί όχι μόνο θα ήταν δύσκολο να το ανακαινίσουν, αλλά και να το φυλάξουν⁴⁶. Ακόμη και αν από την πλευρά της Κάτω Παναγιάς έχτιζαν νέο τείχος που θα περιόριζε το χώρο (και θα περνούσε π.χ. από την Παρηγορήτισσα, όπου υπάρχουν ίχνη τείχους-ή τοίχων;), και πάλι ο χώρος θα ήταν μεγάλος, αφού οπωσδήποτε το εδαφικό ανάγλυφο απαιτεί τα τείχη να ξεκινούν από το βουνό, την αρχαία ακρόπολη, ώστε από την πλευρά αυτή να μην μπορεί ο εχθρός να εκμεταλλευθεί το επικλινές έδαφος, σε περίπτωση πολιορκίας.

---

46 Όλες σχεδόν οι μεσαιωνικές πόλεις της περιόδου αυτής που είχαν χτισθεί σε αρχαίες οχυρώσεις, καλύπτουν ένα μόνο, συνήθως μικρό, μέρος της αρχαίας πόλης.

B) *ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ-ΚΑΣΤΡΟΥ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ
15ου ΑΙΩΝΑ*
(μποριό, χώρα, γουλάς, πύργος)

Ύστερα από τα λίγα, αλλά σημαντικά στοιχεία που αντλήσαμε από το χρονικό του Μορέως, για την πόλη της Άρτας του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, το Χρονικό των Τόκκων είναι το κείμενο που μας παρέχει τις περισσότερες πληροφορίες από κάθε άλλη πηγή, για την τοπογραφία της πόλης. Αναφέρεται στις αρχές του 15ου αιώνα, οπότε πόλη και κάστρο ταυτίζονται, αφού ο πληθυσμός είχε πια μπει μέσα στις οχυρώσεις. Λόγω των λεπτομερειών που παρέχονται κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις του ήρωα του χρονικού, Καρόλου Τόκκου, μαθαίνουμε για τα τμήματα της πόλης-κάστρου: α) το μποριό (εμπόριο), β) τη χώρα, γ) τον γουλά και δ) τον πύργο. Είναι το μόνο κάστρο, από τα αναφερόμενα στα δύο χρονικά, του Μορέως και των Τόκκων, που μνημονεύεται να έχει και τα τέσσερα τμήματα, πράγμα που μας διευκολύνει στη μελέτη της τοπογραφίας του, ενώ σε ραγουζινό έγγραφο μνημονεύεται και ο όρος *burgo* (βλ. παρακάτω).

Για το μποριό της Άρτας γίνεται επανειλημμένα μνεία στο Χρονικό των Τόκκων. Για πρώτη φορά αναφέρεται, όταν οι Φράγκοι του Καρόλου Τόκκου, συμμαχώντας με τον Μουρίκη Μπούα, επετέθησαν κατά του Σπάτα που κατείχε την Άρτα:

«Και κονταρές εδώκασιν μέσα εις το μποριό
μ' εκείνους όπου ηύρηκαν έξω απέ το κάστρο⁴⁷»

Έγινε μεγάλη ταραχή, αναφέρεται, στο κάστρο και το μποριό, από τη μάχη. Όσους θρήκαν έξω, τους έσφαξαν, κυνηγώντας τους «μέχρι και εις τις πόρτες». Βλέπουμε, λοιπόν, ότι εδώ ξεχωρίζεται το μποριό από το κάστρο, όπως στο Χρονικό του Μορέως ξεχωρίζεται η πόλη (χώρα) από το κάστρο. Η μάχη έγινε με αυτούς που δρέθηκαν έξω από τα τείχη, ως τις πύλες του κάστρου, άσχετα που η ταραχή και ο θόρυβος επεκτάθηκε, όπως ήταν επόμενο, και μέσα στο κάστρο.

Ως ευρισκόμενο έξω από τα τείχη, το εμπόριο λεηλατήθηκε και όταν ο Γιαγούπης, Αλβανός ηγεμόνας της Άρτας, τον οποίο, καθώς θα δούμε παρακάτω, είχαν διώξει οι Αρτινοί, έφερε τουρκική βοήθεια και επιτέθηκε κατά της Άρτας⁴⁸. Το εμπόριο άηκε επίσης και από τον Κάρολο Τόκκο, όταν αργότερα επιτέθηκε κατά της Άρτας, γυρεύοντας να διώξει τον Γιαγούπη και να πάρει την εξουσία. Ο Κάρολος, παραμονεύοντας, βγήκε από το μποριό, μαζί με τον

47 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 360 κ.ε.

48 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2250.

Μουρίκη Μπούα και στρατιώτες τους, πεζούς και ιππείς, και τους επετέθη, αναγκάζοντας τους Αρτινούς να ζητήσουν καταφύγιο πίσω από τις πόρτες του κάστρου:

«Οι νέοι τα αρχοντόπουλα, όπου είχαν πάντα θράσος έδλεπαν ότι έβγαινε εις το μποριό ο Γιαγούπης και έδλεπαν <ομοίως> εκεί και τον Μουρίκη Μπούα όπου ήλθεν εις βοήθειαν τάχα του δεσπότη»

Και ο Γιαγούπης με Αρτινούς, με τον Μουρίκη Μπούα καβαλλαρέοι και πεζοί εβγήκαν εις το μποριό αν έλειπαν τα οσπίτια, οι φράκτες, τα μουρσία παντέχω να επιάνασιν τους ήμισους και πλέον⁴⁹».

Όπως βλέπουμε, στο μποριό της Άρτας, υπήρχαν σπίτια, φράκτες και «μουρσία», πιθανώς λάκκοι, που χρησίμευαν για αποθήκευση καρπών, που δυσκόλεψαν τους επιτιθέμενους⁵⁰. Και εδώ γίνεται φανερό ότι το μποριό βρισκόταν έξω από το κάστρο, όχι μόνο γιατί οι Φράγκοι απώθησαν τον Γιαγούπη με τους συντρόφους του πίσω από τις πόρτες (ενν. του κάστρου), αλλά και γιατί μνημονεύεται σαφώς ότι οι Φράγκοι έκαψαν το μποριό «πλησίον εις το κάστρο⁵¹». Εξάλλου, σ' όλες σχεδόν τις πόλεις, το εμπόρειο βρισκόταν έξω από το κάστρο, ήταν δηλαδή ατείχιστο, όπως π.χ. το εμπόριο Βελιγοστής Αρκαδίας, που διακρίνεται σαφώς από το κάστρο, όταν το Χρονικό του Μορέως αναφέρει: «Εκάψασιν το εμπόριον, το κάστρο μόνι αφήκαν⁵²». Φαίνεται πως υπήρχαν και ελάχιστες εξαιρέσεις του κανόνα, όπως στη Γλαρέντζα, που το εμπόριο ήταν οχυρωμένο⁵³ (και για τη Βόνιτσα το Χρονικό των Τόκων μνημονεύει «μποριον του κάστρου», αλλά εδώ εννοείται το εμπόριο που ανήκε στο κάστρο και όχι το εμπόριο που βρισκόταν μέσα στο κάστρο, αφού μάλιστα πρώτα το λεηλάτησαν οι Άλβανοί και ύστερα προσπάθησαν να ανεθούν στο κάστρο, για να το πάρουν⁵⁴).

Η χώρα μνημονεύεται πολλές φορές στο Χρονικό των Τόκων. Μνημονεύεται γενικά ως χώρα⁵⁵, ως χώρα των αρχόντων (άρχοντες, ή κάλλιοι της

49 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2539 κ.ε., 2553 κ.ε.

50 Κορδώση, «Κάστρο», σ. 257.

51 Βλ. και Nicol, *Despotate*, Β', σ. 229.

52 Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 4666.

53 Κορδώση, «Κάστρο», σ. 257.

54 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 91. Πρβλ. Ducellier, «Aux frontières», σ. 115, όπου μνημονεύεται το ατείχιστο εμπόριο της Άρτας, το οποίο συνδέεται με το μνημονευόμενο σε ραγουζινό έγγραφο burgo της Άρτας.

55 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2025-2026.

χώρας⁵⁶), ως τμήμα της πόλης που θα διοικούσε ο Γιαγούπη. Γίνεται λόγος και για «το κοινόν της χώρας», που έφερε τον Γιαγούπη στην εξουσία: « και εβγήκαν όλοι εις αυτόν και επροσκύνησάν τον. / Ήφεραν και εσπάσαν τον [έμπασάν τον] απέσω εις την χώραν./ Τον Κάρολον απόκλεισαν εις τον γουλάν απέσω⁵⁷». Επίσης, και για τον Κάρολο Τόκκο, που έστειλε άνθρωπό του, «απέσω εις την Άρταν», ώστε να ειπεί «της χώρας των αρχόντων» να του παραδώσουν την πόλη⁵⁸. Η χώρα μνημονεύεται ξανά, όταν πολιορκησαν, «επεριώρισαν» (ενν. οι κάτοικοι της χώρας) τη μάνα του Γιαγούπη στον πύργο και τον γουλά⁵⁹ και όταν «οι άρχοντες και το κοινόν της χώρας» κατέβηκαν να προϋπαντήσουν τον Κάρολο Τόκκο, όταν ήλθε στον ποταμό της Άρτας για να παραλάβει την πόλη⁶⁰. Τέλος, όταν έγινε η παράδοση της Άρτας στον Κάρολο Τόκκο, αναφέρεται στο Χρονικό ότι ο Κάρολος παρέλαβε «την χώραν και το κάστρο⁶¹».

Από τις παραπάνω μνείες, μπορούμε να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι τώρα κοινόν και άρχοντες, όπως και στα Γιάννενα, ζούσαν μέσα στη χώρα, η οποία δάσει ορισμένων στίχων φαίνεται ότι ήταν τειχισμένη. Πράγματι, από τους στίχους επίσης του Χρονικού ότι «το πλήθος του λαού και το κοινόν της χώρας εβγήκαν και έμπασαν τον Γιαγούπη απέσω εις την χώρα⁶²», συμπεραίνουμε ότι πράγματι η χώρα ήταν τεμαχισμένη. Από τους στίχους, επίσης του χρονικού, ότι ο Κάρολος έστειλε άνθρωπο απέσω εις την Άρταν για να ειπεί «της χώρας των αρχόντων», να τον δεχτούν ως αφέντη⁶³, δίνεται και πάλι η εντύπωση ότι η χώρα βρισκόταν μέσα στο κάστρο. Όταν, όμως, παρακάτω, μνημονεύεται ότι ο Κάρολος «επαρέλαβεν την χώραν και το κάστρο», προκαλείται η εντύπωση (αν η λ. χώρα εδώ δεν έχει τη σημασία της υπαίθρου), ότι η πόλη βρισκόταν έξω από το κάστρο, ήταν δηλαδή ατειχιστή⁶⁴. Εκτός που, όπως ήδη μνημονεύσαμε παραπάνω, δεν αποκλείεται η πόλη να περιλαμβάνεται στις οχυρώσεις του κάστρου, αλλά να μνημονεύεται χωριστά

56 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2192, 2194.

57 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2253-2255.

58 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2937 κ.ε.

59 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2959-2960: και ούτως την εκατήδασαν εκ τον γουλάν απάνω / τον πύργον επεριώρισαν και τον γουλά η χώρα/και απαντού εμήνυσεν η χώρα του δεσπότη/τα πράγματα να στέκωνται, να είναι φυλαμένη.

60 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2995.

61 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3002 κ.ε.: Το φλάμουλον ανήθασαν εις τον γουλάν επάνω/τους πύργους επαράλαβαν ηπήραν τα κλειδιά - ηπήρεν επαρέλαβεν την χώρα και το κάστρο.

62 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2253-2254.

63 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2937 κ.ε.

64 Τούτο μας θυμίζει την προηγούμενη κατάσταση, όπως μνημονεύεται στο Χρονικό του Μορέως, οπότε, καθώς είδαμε, η Άρτα βρισκόταν εκτός κάστρου.

το κάστρο, το ότι η συγκεκριμένη χώρα της Άρτας την εποχή αυτή (15ος αι.) περιλαμβανόταν στο κάστρο, γίνεται φανερό και από τις πολεμικές επιχειρήσεις που επανειλημμένα είδαμε να γίνονται έξω από τα τείχη του κάστρου. Παντού, ως την πόρτα του κάστρου, μνημονεύεται το μπορείο, ποτέ η χώρα, πράγμα που δεν είναι, πιστεύω, τυχαίο. Αφού εμπόριο και χώρα είναι ξεχωριστά τμήματα στην πόλη, η χώρα βρισκόταν μέσα στο κάστρο. Όμως ο όρος χώρα, συναντάται πολλές φορές στο Χρονικό των Τόγκων, επειδή είναι το μέρος του οικισμού που κατοικείται (Βομπλιανά, Αγία Μαύρα, Αετός, Ιωάννινα, Κατοχή, Άρτα, Ρηλιάσα, Βοστίτσα, Γλαρέντζα, Ανδρούσα), όπως και στο Χρονικό του Μορέως και, όπως είπαμε παραπάνω, ήταν συνήθως τειχισμένη (περιλαμβανόταν δηλ. στο ενιαίο κάστρο)⁶⁵. Μπορείο και χώρα τειχισμένη, στο Χρονικό των Τόγκων, αναφέρεται να έχουν, εκτός από την Άρτα, η Βοστίτσα και η Γλαρέντζα. Στο Χρονικό του Μορέως εμπόρειον και τειχισμένη χώρα μνημονεύεται να έχει η Βελγιοστή Αρκαδίας⁶⁶. Σ’ όλες δηλαδή τις περιπτώσεις που αναφέρεται μπορείο και χώρα, η χώρα εντάσσεται σίγουρα στο κάστρο. Διαφορετικά, θα ήταν αδύνατο να ξεχωριστούν τα δύο αυτά τμήματα, όταν βρισκόνταν κοντά, όπως στην Άρτα και στις περισσότερες πολεις. Αυτό και μόνο μπορεί να μας πείσει ότι στις αρχές του 15ου αιώνα, τουλάχιστον, η χώρα της Άρτας ήταν μέσα στο κάστρο, και αυτός είναι ένας λόγος που παρουσιάζεται στο Χρονικό των Τόγκων αρκετά ισχυρή⁶⁷.

Είδαμε ότι στο Χρονικό του Μορέως, η χώρα της Άρτας στην ελληνική, ή η πόλη της Άρτας στη γαλλική παραλλαγή βρισκόταν έξω από το κάστρο. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε, στο μεταξύ χρονικό διάστημα, μετακίνηση πολλών κατοίκων που ζούσαν στην έξω πόλη, μέσα στα τείχη του κάστρου και, προφανώς, συρρίκνωση του πληθυσμού της πόλης (δεδομένου ότι ο χώρος είναι περιορισμένος), μέσα στο κάστρο, και όχι κατασκευή δευτέρου τείχους που θα περιελάμβανε τη χώρα⁶⁸. Έξω από τα τείχη, συναντούμε τώρα στις πηγές, το μπορείο, όπου, εκτός από τις αποθήκες και τους κήπους, υπήρχαν και σπίτια που κατοικούνταν ακόμη. Τη θέση λοιπόν της παλιάς χώρας (πόλη)

65 Κορδώση, «Κάστρο», σ. 255.

66 Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1753, 1931, 2024, 4666 (συνδυασμός των στίχων).

67 Όπως σώζεται σήμερα το κάστρο, η χώρα αποτελούσε το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του. Ήταν πολύ ισχυρή και γι’ αυτό πολλές φορές η χώρα επιβαλλόταν στον γουλά, κάτι που δεν θα μπορούσε να γίνει, αν τούτη βρισκόταν έξω από το ισχυρό αυτό κάστρο. Θα ήταν δύσκολο δηλ. οι κάτοικοι της χώρας να επιβίουν τη θέλησή τους στον ηγεμόνα που έδρευε στον γουλά.

68 Σ’ αυτήν την περίπτωση, θα μπορούσε υποθετικά το τείχος να περιελάμβανε μόνο την κατηφορική νότια πλευρά του λόφου, αλλά θα ήταν πολύ μικρό και ευάλωτο, αφού το νότιο τείχος του θα βρισκόταν στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με το έδαφος. Έτσι, η χώρα δεν θα μπορούσε να επιβληθεί στον γουλά. Εξάλλου στο μέρος αυτό, στη νότια πλευρά του κάστρου, προς τη σημερινή πόλη, δεν υπάρχουν ίχνη ευρύτερου τείχους.

έξω από τα τείχη παίρνει τώρα το (ε)μπορείο, ενώ μέσα από τα τείχη του κάστρου, ξεχωρίζεται η χώρα από τον γουλά και τον πύργο.

Το τρίτο τμήμα της πόλης της Άρτας που μνημονεύεται επανειλημμένα στις πηγές είναι ο γουλάς. Όταν ο Γιαγούπης έγινε άρχοντας στην Άρτα, ήθελε να δώσει το γουλά στους Τούρκους, ώστε « να είναι οι Τούρκοι εις τον γουλά, εις την χώραν ο Γιαγούπης⁶⁹». Όταν επίσης ο λαός της Άρτας έφερε στην πόλη τον Γιαγούπη, απέκλεισαν τον ετεροθαλή αδελφό του και γαμπρό του Καρόλου Τόκκου, Κάρολο, «εις τον γουλά απέσω⁷⁰». Στον γουλά ανέβηκαν οι Αρτινοί, όταν απεφάσισαν να διώξουν και τη μάνα του Γιαγούπη⁷¹. Πράγματι, «την εκατήβασαν εκ τον γουλά απάνω» και «επεριώρισαν» τον πύργον και τον γουλάν⁷². Τέλος, όταν παραδόθηκε η Άρτα στον Κάρολο Τόκκο, «το φλάμουλον ανήβασαν εις τον γουλάν επάνω⁷³», όπου και συναντήθηκε λίγο αργότερα ο Κάρολος με τον αδελφό του Λεονάρδο, ο οποίος έσπευσε, μετά τις ευχάριστες ειδήσεις, να μεταβεί στην Άρτα⁷⁴.

Πρόκειται βέβαια για το ψηλότερο μέρος του κάστρου, απομονωμένο με ιδιαίτερη οχύρωση, κάτι σαν ακρόπολη, όπου έμεναν ο ηγεμόνας και η φρουρά. Στο Χρονικό των Τόκκων μνημονεύεται ο γουλάς του Αγίου Δονάτου (Παραμυθιά), των Βομπλιανών Άρτας, της Ρηνιάσας, του Αετού και των Ιωαννίνων⁷⁵. Ήταν αναπόσπαστο μέρος του κάστρου και, αν δεν υπήρχε (όπως π.χ. συνέβαινε με τη Βοστίτσα), θεωρείτο μεγάλο μειονέκτημα για ένα κάστρο, όχι μόνο γιατί ο πληθυσμός δεν είχε πού να καταφύγει, αν κυριευόταν η χώρα, αλλά και γιατί δεν υπήρχε κατάλληλος χώρος για να παραμείνει ισχυρή στρατιωτική δύναμη. Από την άλλη πλευρά, σε περίπτωση επανάστασης ή ταραχών, η φρουρά και η διοίκηση ήταν εκτεθειμένη. Στην Άρτα ο γουλάς ταυτίζεται με τον μικρότερο απομονωμένο χώρο στο δυτικό μέρος του κάστρου. Δεν ήταν ιδιαίτερα οχυρός από τη φύση του, γιατί δε δρισκόταν σε απόκρημνο ύψωμα, χωρίζεται όμως με ισχυρό τείχος, εντυπωσιακή πύλη, χαμηλή, που προστατεύεται από τετράγωνο πύργο και πολύπλοκο σύστημα εισόδου, αφού για να μπει στον γουλά, πρέπει να περάσεις από στενή είσοδο (η οποία κατασκευάστηκε όμως επί τουρκοκρατίας).

Το τέταρτο μέρος του συνόλου της πόλης της Άρτας ήταν ο πύργος. Αναφέρεται μόνο μια φορά στο Χρονικό των Τόκκων, όταν οι άνθρωποι της χώρας επεριώρισαν τον «πύργον» και τον γουλάν, όπως είδαμε παραπάνω⁷⁶.

69 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2227 κ.ε.

70 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2255.

71 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2947: «ανέβηκαν στον γουλά στη μάνα του Γιακούπη».

72 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2959-2969: «...Και ούτως την εκατήβασαν εις τον γουλάν απάνω/τον πύργον επεριώρισαν και τον γουλάν η χώρα».

73 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3002.

74 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3022.

75 Κορδύση, «Κάστρα», σ. 252-253.

76 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2959.

Πρόκειται για το ψηλότερο μέρος του γουλά, όπου χτιζόταν πύργος ισχυρός, τελευταίο καταφύγιο των υπερασπιστών (το συναντάμε σπάνια και ως καταφύγι). Εκεί συνήθως φιλοξενούνταν και επίσημα πρόσωπα, αν δεν υπήρχαν παλάτια στο κάστρο. Στο Χρονικό των Τόκκων αναφέρονται τέτοιοι πύργοι στα Βομπλιανά Άρτας, στον Αετό, την Δραγαμεστό και Κατοχή Ακαρνανίας, στους Ρογούς και με μεγάλη πιθανότητα στην Αγ. Μάυρα (Λευκάδα) και στα κάστρα Βαρνάκο και Κανδήλες Ακαρνανίας. Από τα παραπάνω κάστρα, στη Δραγαμεστό, Κατοχή, Βομπλιανά, Βάρνακο και Κανδήλες, φαίνεται ότι ο πύργος της κορυφής αποτελούσε το πιο σημαντικό μέρος του φρουρίου, επειδή ίσως δεν υπήρξε γουλάς, οπότε ο ρόλος του πύργου ενισχυόταν.

Στην Άρτα, κατά πάσα πιθανότητα, ο πύργος αυτός ήταν ο πύργος της δεύτερης εισόδου, για τον οποίο μιλήσαμε παραπάνω. Δεν υπήρξε στο γουλά ιδιαίτερη εδαφική έξαρση, ώστε να χτιζόταν εκεί. Όταν στο κείμενο του Χρονικού μνημονεύονται πύργοι (πληθυντικός), των οποίων τα κλειδιά παραχωρήθηκαν στον Κάρολο Τόκκο, μετά την παράδοση σ' αυτόν της πόλης της Άρτας⁷⁷, προφανώς πρέπει να εννοηθούν οι πύργοι του ευρύτερου τείχους που περιέβαλε τη χώρα.

77 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3003.

Γ) Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΩ ΠΟΛΗ
ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Ύστερα και από την εξέταση των δύο κύριων τμημάτων του οικισμού της Άρτας, γενικά, σχετικά με την εξέλιξη της πόλης, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τα εξής: Η Άρτα, ούσα σημαντική για την περιοχή της πόλη από τον 11ο-12ο αιώνα⁷⁸ με επισκοπή, άκμασε τον 13ο αιώνα, όταν έγινε η έδρα του κράτους της Ηπείρου. Ήταν το «κεφάλαιον των πόλεων» της Ακαρνανίας, όπως γράφει αργότερα ο Ιωάννης Καντακουζηνός, με ισχυρό κάστρο και «πολυάνθρωπον χώρα», δηλ. πόλη⁷⁹ (φαίνεται πως με τη λ. χώρα ο Απόκαυκος εννοεί την πόλη της Άρτας και όχι την ενδοχώρα⁸⁰), με αγορά, στην οποία, εκτός από τους Αρτινούς, εσύχναζαν, κατά τον Απόκαυκο, και «συρρέοντα πλήθη⁸¹», με Βενετούς (και άλλων εθνοτήτων) υπηκόους, που έμεναν εκεί, εμπορεύονταν και είχαν περιουσία⁸². Είμαστε βέβαιοι ότι την περίοδο αυτή στην έξω πόλη, που είδαμε ότι δεν ήταν τειχισμένη, υπήρχαν εκτός από την αγορά, παλάτια, η μητρόπολη με τα εξαρτήματά της και οι ναοί και οι μονές που έχουν διασωθεί ως σήμερα ή που γνωρίζουμε από τις πηγές⁸³. Δεν υπάρχουν λεπτομέρειες την εποχή αυτή για τα τμήματα του κάστρου, αλλά πρέπει να υπήρχε ο γουλάς, που ήταν η βάση του ηγεμόνα και της φρουράς, ενώ το υπόλοιπο φρούριο (η μετέπειτα χώρα στο Χρονικό των Τόκκων), αν και καλυπτόταν την περίοδο αυτή από σπίτια, πιθανότατα, τούτα θα ήταν των αρχόντων. Σ' αυτή την περίοδο δεν αποκλείεται να είχαν κτιστεί ανάκτορα και μέσα στο κάστρο, αν και υπήρχαν έξω.

Ως τις αρχές του 15ου αιώνα, τα πράγματα φαίνεται πως είχαν αλλάξει. Η χώρα θρυσκόταν μέσα στα τείχη. Εκεί έμεναν άρχοντες και λαός. Έξω υπήρχε το εμπόριο, όπου συναντούσε κανείς σπίτια, αποθήκες και φράχτες (επομένως και κήπους) και όπου διεξάγονταν αποκλειστικά οι εμπορικές συναλλαγές. Οι άνθρωποι που έμεναν στο μπορειό ήταν κυρίως έμποροι και, ανάμεσά τους, και ξένοι, ιδιαίτερα Δυτικοί και περισσότερο, στο τέλος της περιόδου, Ραγουζαίοι.

78 Η αναφορά του Βενιαμίν του εκ Τουδέλης στην Άρτα, ως «χωριό» (Κατσαρού, «Αχελώος», σ. 49) ή δε σημαίνει τίποτε ή, το πολύ, να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι στα τέλη του 12ου αιώνα η Άρτα δεν ήταν πολύ μεγάλη πόλη.

79 Bees «Unedierte», σ. 128. Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22 «...ποιήσαι και οικονομήσαι τη χώρα της Άρτης επισκοπείον».

80 Vasilievsky, «Ηπειρωτικά», σ. 253: «...εις την υφ' ημάς χώραν της Άρτας» (ο Θεόδωρος Κομνηνός απευθύνεται στον μητροπολίτη Ναυπάκτου). Πρβλ. Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 203, όπου αναφέρεται ξανά η χώρα ως η πόλη της Άρτας, όπως την είδαμε και στο Χρονικό του Μορέως.

81 Bees, «Unedierte», σ. 109.

82 Nicol, *Despotate*, σ. 72-73.

83 Bees, «Unedierte», σ. 83. Ιωβ, στ. 908 (Μονές Περιδλέπτου, Αγ. Γεωργίου).

Η Ραγούζα είχε στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα τις περισσότερες συναλλαγές με την Άρτα (καθώς και με την Κέρκυρα και την Κων/πολη). Ραγουζαίοι έμποροι ήταν εγκατεστημένοι στην Άρτα, όπου προμηθεύονταν κυρίως σιτάρι και αλάτι⁸⁴. Υπήρξε ανταγωνισμός με τους Δυτικούς, κυρίως τους Βενετούς. Αναφέρεται σε ραγουζινό έγγραφο κατοίκησης Ραγουζαίου (που είχε αγοράσει σιτάρι και αναζητούσε άμαξες για να το μεταφέρει), από τέσσερις Ιταλούς, που τον πήγαν πετροβολώντας τον, ως το σπίτι όπου έμενε⁸⁵. Το επεισόδιο τοποθετείται στο burgo της Άρτας. Μπούργκος σημαίνει το εκτός Άρτας κατοικημένο τμήμα του οικισμού (η διαφορά από τη χώρα είναι ότι ο μπούργκος ήταν συνήθως ατείχιστος⁸⁶, ενώ η χώρα, τις περισσότερες φορές, τειχισμένη). Ο μπούργκος της Άρτας πρέπει να ταυτιστεί την εποχή αυτή με το μποριό και όχι με τη χώρα που τώρα θρискόταν μέσα στο κάστρο⁸⁷ (στην Άρτα ήταν ανάγκη το εμπόριο να θρискόταν έξω από τα τείχη, γιατί το κάστρο ήταν μικρό και δεν υπήρχε χώρος). Ο χώρος μες το κάστρο ήταν πράγματι περιορισμένος και η πόλη σίγουρα είχε μικρύνει. Ο πληθυσμός πρέπει να είχε ελαττωθεί σημαντικά το μεγαλύτερο μέρος κατοικούσε μέσα στον μικρό χώρο του κάστρου, όπου τώρα πρέπει να ήταν και το ανάκτορο, αφού δεν ήταν δυνατό να θρискόταν έξω (το εμπόριο ελεγχεται με την πρώτη ευκαιρία). Υπάρχει έμμεση μνεία του ανακτόρου σε ραγουζινό έγγραφο του έτους 1447⁸⁸, που πρέπει προφανώς να ταυτιστεί με το ερειπωμένο κτίριο, μέσα στο κάστρο⁸⁹.

Πότε πρέπει να οριστεί η περίοδος περιορισμού των περισσότερων κατοίκων μέσα στο κάστρο; Ίσως στα μέσα του 14ου αιώνα, λόγω των αλβανικών επιδρομών, μπορεί όμως να άρχισε και νωρίτερα. Η διακοπή κατασκευής σημαντικών μνημείων, στις αρχές του 14ου αιώνα στην περιοχή, είναι ένδειξη

84 Nicol, *Despotate*, Β', σ. 230.

85 Κρεκιά, *Dubrovnik*, αρ. εγγρ. 1011, 5 Ιουλίου 1443.

86 Όπως π.χ. στο κάστρο του Αρακλόδου, όπου φαίνεται ότι ο μπούργκος, το κατοικημένο μέρος του οικισμού, θρискόταν εκτός κάστρου (Καλονάρον, *Χρονικόν*, στ. 8218 κ.ε. Longnon, *Chronique*, παρ. 575). Αντίθετα, όσον αφορά στον μπούργκο της Αρκαδιάς, η γαλλική παραλλαγή του Χρονικού τον εντάσσει στο Κάστρο (Longnon *Chronique*, παρ. 115: «... si fist assiegier de chastel de toutes pars, et a l' endemain, si le fist assailir; Si avint que de present prinrent le bourc, mai le donjon ne porent il mie prendre de assut...»). Στην ελληνική παραλλαγή δε φαίνεται καθαρά πού υπαγόταν. Μάλλον δίνεται η εντύπωση ότι δεν εντάσσεται στο κάστρο (Καλονάρον, *Χρονικόν*, στ. 1682 κ.ε.): *Ενταύθα απήρσαιν θουλήν το κάστρο μη πολεμήσων/... Όμως τίνες εκ τον λαόν από τα πεξικά τους/εδράξασιν, με πόλεμο εσέδhsαν στον μπούργκον.*

87 Πρβλ. Ducclier, «Aux frontieres», σ. 115.

88 Κρεκιά, *Dubrovnik*, αρ. 1133 (σ. 355): «on enregistre la lettre écrite par le despote Charles d' Arta, le 8 Janvier 1448, dans son château d' Arta et munic de son sceau moyen».

89 Για το οποίο κάνει αναφορά ο Ορλάνδος (βλ. παραπάνω). Παρά τη στενότητα του χώρου, υπήρχαν ανάκτορα μέσα στο κάστρο, παρότι τμήμα του γουλά θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ως παλάτι (στα Γιάννενα, το παλάτι θρискόταν στον γουλά).

ότι άρχιζε η συρρίνωση και η παρακμή της πόλης. Ορισμένοι από τους κατοίκους της πρέπει να κατέφυγαν στα πιο απρόσιτα οχυρά του εσωτερικού. Δεν αποκλείεται τα Βομπλιανά, με τα οποία η Άρτα σχεδόν θεωρείται, στο χρονικό των Τόκκων, σαν δίδυμος οικισμός, να χτίστηκαν την εποχή αυτή από Αρτινούς, ή να κατέφυγαν εκεί Αρτινοί, δεδομένου μάλιστα ότι υπήρχαν και συγγενικές σχέσεις ανάμεσα στους άρχοντες των δύο οικισμών. Ορισμένοι μπορεί να κατέφυγαν και στα Γιάννενα, που αναπτύσσονταν τώρα με γοργό ρυθμό και όπου συνέρρεαν πρόσφυγες από τα γύρω μέρη. Ίσως η μεγάλη πυρκαγιά που έγινε πριν από το 1361 (όπως και ο λοιμός του 1374, κατά τον οποίο πέθανε και ο Πέτρος Λιώσας και κατέλαβε την πόλη ο Ιωάννης Σπάτα⁹⁰) ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη μοίρα της έξω πόλης. Πρέπει να θεωρηθεί δέδαιο ότι η πυρκαγιά κατέστρεψε και τα παλάτια, αφού κάηκαν και έγγραφα⁹¹. Είναι πιθανό κατά την προσβολή της πόλης το έτος 1339-40, από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, ο πληθυσμός να είχε σημαντικά μειωθεί, αφού ένα μεγάλο μέρος (που αποτελούσε τον «δήμο») συναντάται μέσα στο κάστρο, δεν αποκλείεται όμως να θρυσκόταν εκεί λόγω της πολιορκίας. Ίσως τα παραπάνω γεγονότα να αποτέλεσαν την ισχυρότερη αιτία αποχώρησης του πληθυσμού από την έξω πόλη. Τέλος, η τουρκική εκστρατεία του 1385, στην Άρτα και η αιχμαλωσία πρέπει να είχαν οδυνηρά αποτελέσματα⁹².

Για να έχουμε μια ιδέα για την Άρτα του 14ου και 15ου αιώνα, πρέπει να τη συγκρίνουμε με τα γειτονικά Γιάννενα, που την εποχή αυτή ήταν εξ ολοκλήρου τειχισμένα, αφού ο προστατευόμενος χώρος ήταν αρκετά μεγάλος, και κυρίως με την Κέρκυρα, την εποχή της ανδηγαυικής κυριαρχίας (1272-1386), όταν έξω από τον περιορισμένο χώρο του κάστρου θρυσκόταν ο μπούρκος, το αφύλαχτο δηλαδή μέρος της πόλης. Η στενότητα του χώρου μέσα στο κάστρο της Κέρκυρας δεν επέτρεπε την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού κατοίκων. Η ανάπτυξη του μπούρκου ακολουθούσε παράλληλα το τείχος της πόλης και πολύ κοντά σ' αυτό, πράγμα που (όπως και στην Άρτα), ανάγκασε την τοπική διοίκηση να λάβει απόφαση να κατεδαφίσει τα πιο κοντινά σπίτια για λόγους ασφάλειας. Στο μπούρκο υπήρχαν κατοικίες, αποθήκες ντόπιων και ξένων εμπόρων, ναοί και καταστήματα, ταβέρνες, πανδοχεία και στέρνες για ύδρευση. Οι συνοικίες έφεραν ονόματα ναών που θρυσκόνταν σ' αυτή⁹³. Υπήρχε, λοιπόν, έξω από τα τείχη μια ολόκληρη πόλη, αλλά επικρατούσαν τα κτίρια

90 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 221.

91 Miklosich-Müller, *Acta*, σ. 126.

92 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 229-30: «...ήλθεν ο Ταμουρτάσης μετά πλήθους Αγαρηνών και κατά της Άρτας εκστρατεύσας και αιχμαλωσίαν ποιήσας ικανήν, οίκαδε επανήλυθε». Βλ και Ducclier, *La façade*, σ. 491. Συγγέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 54-55.

93 Ασωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 47,48,165. Αργότερα, οι Βενετοί οχύρωσαν ένα μέρος του μπούρκου (σ. 243).

που είχαν κτιστεί για εμπορικούς σκοπούς και εκμετάλλευση, και τούτο θυμίζει το εμπόριο-μπούρκο της Άρτας. Μόνο που η κατεύθυνση ανάπτυξης της πόλης ήταν τελείως διαφορετική στα δύο αυτά κέντρα. Κατά τον 13ο αιώνα, η εκτός κάστρου Άρτα, η ακμάζουσα πόλη (χώρα), αποτελούσε τον κύριο οικισμό, ενώ η μικρή Κέρκυρα περιοριζόταν στο λιγιστό χώρο του κάστρου της. Στη συνέχεια η Κέρκυρα μεγάλωνε και επεκτάθηκε και εκτός κάστρου, δημιουργώντας εκεί ένα σημαντικό οικισμό, λόγω και της σχετικής ασφάλειας (απειλείτο από πειρατές, αλλά όχι από τις συχνές και καταστροφικές αλβανικές και ύστερα τουρκικές επιδρομές), ενώ ο πληθυσμός της Άρτας μειωνόταν και συρρικνώνονταν μέσα στο μικρό κάστρο της. Η έξω πόλη μαράζωνε, έχανε τους κατοίκους της και τώρα τονιζόταν ο εμπορικός ρόλος της (μποριό). Τούτο δε σημαίνει βέβαια ότι δεν ζούσαν και ορισμένοι από τους κατοίκους της Άρτας στο μποριό-μπούρκο (εκτός από τους εμπόρους), οπωσδήποτε όμως ήταν πολύ λιγότεροι, σε σχέση με όσους ζούσαν στο μπούρκο της Κέρκυρας. Έτσι τονίζονταν οι αποθήκες και τα καταστήματα που αναδείκνυαν κυρίως την εμπορικότητα του έξω οικισμού. Αυτή η κατάσταση επικρατούσε, λίγο-πολύ, σε όλες τις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας του 14ου-15ου αι., που δεν διέθεταν επαρκή χώρο μέσα στα τείχη.

Έξω από τα τείχη της Άρτας, στην αγορά, πρέπει να λάβαινε χώρα και το σημαντικότερο μέρος της κοινωνικής ζωής της πόλης, όχι μόνο όταν η κυρίως πόλη (χώρα) βρισκόταν έξω, αλλά και μετά που οι περισσότεροι κάτοικοι βρήκαν μόνιμο καταφύγιο πίσω από τα τείχη. Έτσι, οι έξοδοι του Γιακούπη με την ακολουθία του, πεζούς και ιππείς, και με τους φιλοξενούμενους συμμάχους του, πρέπει να εξηγηθεί κυρίως με αυτό το πνεύμα. Όπως αναφέραμε, ήδη, ο χώρος μέσα στο κάστρο της Άρτας είναι πολύ περιορισμένος (περίπου το 1/5 του κάστρου των Ιωαννίνων), αλλά η Άρτα αποτελούσε πάντα το κυριότερο κέντρο της περιοχής, νότια των Ιωαννίνων. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο πληθυσμός της μέσα στα τείχη ήταν πάρα πολύ λίγος και να κρίνουμε με βάση το μεταγενέστερο κείμενο του Τούρκου Εβλιγιά Τσελεπή (περ. 1670 μ.Χ.), όπου μνημονεύεται ότι υπήρχαν σαράντα μόνο σπίτια. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι όλος σχεδόν ο πληθυσμός στα τέλη του 17ου αιώνα ζούσε στο βαράσι, την έξω πόλη, που είχε 2.000 περίπου σπίτια⁹⁴. Μέσα στο κάστρο υπήρξαν το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζίτ με αυλή και μεντρεσέ (ιεροδιδασκαλείο), ένα πολυώροφο βασιλικό σεράι και μια πλατεία, εκτός, βέβαια, από τους δρόμους (που ήταν πλακόστρωτοι). Όλα αυτά πρέπει να κάλυπταν αρκετά μεγάλη επιφάνεια και έτσι δεν έμενε πολλές χώρος για σπίτια⁹⁵. Εξ άλλου, δεν υπήρχε ουσιαστικός

94 Κοκολάκη, «Ο Εβλιγιά Τσελεπή», σ. 243.

95 Σημειωτέον ότι ο γουλάς ήταν πολύ μικρός για να είχε χτιστεί, μέσα στην επιφάνεια που κάλυπταν τα τείχη του, κάποιο από τα παραπάνω δύο κτίρια.

λόγος να φτιάχνονταν σπίτια μέσα στο κάστρο την εποχή αυτή, αφού υπήρχε έξω ελεύθερος χώρος. Δεν ήταν ανάγκη δηλ. να συνωστίζονται οι κάτοικοι μέσα στο κάστρο. Τη μεσαιωνική όμως περίοδο, ιδιαίτερα από την εποχή που άρχισαν οι αλβανικές επιδρομές, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ασφάλεια και κάστρο ήταν έννοιες συνώνυμες. Η χώρα (πόλη) ουσιαστικά μεταφέρθηκε, όπως είδαμε, μέσα στα τείχη και τα σπίτια ασφαλώς θα ήταν πολύ πυκνά χτισμένα. Δυστυχώς δεν έχουμε μέτρο σύγκρισης, αφού για καμιά μεσαιωνική πόλη δεν έχει διασωθεί αριθμός σπιτιών ή κατοικιών, μπορούμε όμως να πάρουμε κάποια ιδέα από την κάτω πόλη της Μονεμβασίας και πάλι από τον Εβλιγιά⁹⁶, επειδή η πόλη αυτή, χτισμένη πάνω στη γνωστή βραχονησίδα, δεν υπήρχε χώρος να απλωθεί έξω από τα τείχη (ο ελεύθερος χώρος στη στεριά ήταν μακριά). Έτσι, μέσα στα τείχη, κατά τον Εβλιγιά, υπήρχαν 1.600 «στενά κεραμοσκεπάστα πέτρινα σπίτια με πολλά πατώματα και χωρίς αυλή⁹⁷». Μέσα στην πόλη δεν υπήρχαν ούτε περιβόλια και ο χώρος ήταν πάρα πολύ πυκνά δομημένος. Σημειωτέον ότι ο χώρος της (κάτω) πόλης της Μονεμβασίας είναι περίπου διπλάσιας επιφάνειας από εκείνον που περιβάλλουν τα τείχη του κάστρου της Άρτας. Όσο υπερβολικός και να είναι ο αριθμός⁹⁸ που ο Εβλιγιά μας δίνει για την Μονεβασία, πρέπει να θεωρήσουμε ότι και μέσα στο δυζαντινό κάστρο της Άρτας, πρέπει να υπήρχαν μερικές εκατοντάδες σπίτια. Στους κατοίκους που ζούσαν μέσα στο κάστρο, βέβαια, πρέπει να προστεθούν, όπως είπαμε, και οι λιγότεροι που ζούσαν στο εμπόριο, οι οποίοι σε στιγμές επιδρομών πρέπει να κατέφευγαν μέσα στα τείχη. Αυτός ήταν εξάλλου και ο λόγος που τα σπίτια του έξω οικισμού, στην Άρτα, βρίσκονταν πολύ κοντά στα τείχη, για να προλαβαίνουν οι κάτοικοι να καταφεύγουν γρήγορα μέσα σ' αυτά, σε στιγμές αιφνίδιας επιδρομής.

96 Την ονομάζει βαρόσι αλλά αναφέρει ότι ήταν τειχιωμένη.

97 Λούπη, *Εβλιά Τσελεμπί*, σ. 91.

98 Λίγο αργότερα, κατά την Β' Ενετοκρατία, η Μονεμβασία, βάσει της απογραφής Grimani, είχε 428 οικογένειες (βλ. Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 281).

Δ) Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ. ΚΟΝΤΙΝΑ ΕΡΕΙΣΜΑΤΑ

Οι πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν εναντίον της Άρτας, όπως παρουσιάζονται στα Χρονικά του Μορέως και των Τόκκων, μας επέτρεψαν να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τη μορφή του κάστρου πόλης (οι επανειλημμένες συγκρούσεις, π.χ. έξω από το κάστρο, στο μποριό, δείχνει, όπως είπαμε, ότι τούτο βρισκόταν εκτός οχυρώσεων). Ορισμένες άλλες πληροφορίες από μεσαιωνικές πηγές, που αντλούμε κυρίως από τη γαλλική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως (η οποία παρουσιάζει τα γεγονότα με περισσότερες λεπτομέρειες απ' ό,τι οι άλλες δύο παραλλαγές, η ελληνική και η αραγωνική), αλλά και το Χρονικό των Τόκκων, μας παρέχουν πρόσθετες πληροφορίες για το κάστρο και την υπεράσπισή του σε σχέση με την περιοχή που βρίσκεται γύρω του. Η Άρτα δε βρισκόταν σε απόκρημνο ύψωμα (όπως π.χ. ο Μυστράς) ή σε αποκομμένη χερσόνησο (όπως π.χ. τα Γιάννενα) και έτσι ήταν ευπρόσβλητη, δεδομένου ότι ο ποταμός μόνο δεν μπορούσε να την προστατέψει επαρκώς. Έτσι, αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία η περιοχή γύρω από αυτήν και τα ερείσματα που μπορούσαν να υπάρχουν.

Το 1292, οι ενωμένες δυνάμεις των Φράγκων της Ελλάδας και του Έλληνα δεσπότη της Ηπείρου αποχώρησαν εσπευσμένα από τα Ιωάννινα, επειδή επήλθε εναντίον της Άρτας αυτοκρατορικός στρατός, με Γενουάτες. Οι Φράγκοι, για να βοηθήσουν τους υπερασπιστές της Άρτας, διέταξαν τρία τάγματα ιππικού, περίπου χίλιους άντρες, ελαφρώς οπλισμένους, να έλθουν σε βοήθεια του κάστρου, επειδή, όπως μνημονεύεται, οι Γενουάτες ήταν πολύ έμπειροι στη χρήση της βαλλιστρίδας (σταυρότοξου) και, αν επιτίθεντο κατά του φρουρίου, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να το καταλάβουν⁹⁹. Τελικά οι Γενουάτες, δεν έφθασαν ως την Άρτα, αλλά το σχέδιο των Φράγκων απέβλεπε ασφαλώς στην παρενόχληση των γενουατικών στρατευμάτων, έξω από το κάστρο, τη στιγμή που αυτά θα πολιορκούσαν την πόλη. Χίλιοι ιππείς δεν ήταν λίγοι, και τούτο οφειλόταν όχι μόνο στο μέγεθος της επιχείρησης, αλλά και στη φραγκική αντίληψη ότι ο αγώνας έπρεπε να κριθεί έξω από τα τείχη, γιατί, αν ενίσχυναν τους υπερασπιστές από μέσα, το πιθανότερο ήταν να μην άντεχαν την ορμητικότητα των Γενουατών. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, το φρούριο, μολονότι ήταν ισχυρό, είχε το μειονέκτημα του δύσκολου ανεφοδιασμού και έτσι έπρεπε να αποφεύγεται μακρά πολιορκία του.

Αποκαλυπτικές είναι οι πολεμικές επιχειρήσεις του 1304, όταν, όπως μνημονεύσαμε παραπάνω, οι Φράγκοι του νότου πολιορκήσαν το κάστρο της

⁹⁹ Longnon, *Chronique*, παρ.639.

Άρτας. Όπως είδαμε, η Άννα είχε ετοιμαστεί για την πολιορκία, εφοδιάζοντας όσο μπορούσε την πόλη και κλείνοντας μέσα στο κάστρο μόνο όσους άντρες χρειάζονταν για την υπεράσπισή του. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία του Χρονικού ότι ο δεσπότης Θωμάς με όλους τους άνδρες του είχε στρατοπεδεύσει όχι μέσα στο φρούριο, αλλά έξω, στο μοναστήρι των Βλαχερνών, «κοντά στο νερό, ένα μίλι απόσταση ή λίγο παραπάνω», με τέτοιο τρόπο, «ώστε κανείς από τους Φράγκους δεν μπορούσε να πάει για ζωοτροφές, χωρίς να κινδυνεύει να χτυπηθεί με τον δεσπότη και τους άνδρες του¹⁰⁰».

Είναι προφανές ότι δεν ήταν αναγκαίο ο Θωμάς με το στρατό του να βρισκόταν μέσα στο κάστρο –έμμεση υπόμνηση ότι τούτο δεν ήταν πολύ μεγάλο– και ότι η ενισχυμένη φρουρά ήταν αρκετή για την απόκρουση των εχθρών. Εξάλλου, περισσότερα πρόσωπα μες το κάστρο σήμαινε συνωστισμός και γρηγορότερη κατανάλωση των τροφών. Έτσι, ο Θωμάς προτίμησε να μείνει έξω και να παρενοχλεί τους Φράγκους (όπως αυτοί είχαν σκεφθεί λίγα χρόνια νωρίτερα να παρενοχλούν τους Γενουάτες). Το στρατόπεδό του βρισκόταν μέσα ή κοντά στο μοναστήρι της Βλαχέρνας (σημαντικός τρίκλιτος ναός χτισμένος στο α' μισό του 13ου αιώνα στη θέση παλαιότερου ναού που σώζεται ως σήμερα και όπου θάβονταν μέλη της οικογένειας των Δουκάδων)¹⁰¹. Από εκεί έστειλε στρατιώτες του να παρενοχλούν τους ιππείς, που πρόσβαλαν επιτυχώς τους Φράγκους, όταν εκείνοι βρισκόταν στους Ρογούς¹⁰², και τους εμπόδιζε, αποτελεσματικά, να εφοδιάζονται. Αν ληφθεί υπόψη και ότι οι γύρω χωρικοί είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους, γίνεται ευκολονόητο ότι ο ανεφοδιασμός των Φράγκων ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα που συνέβαλε στην αποτυχία της εκστρατείας τους. Το παραπάνω επεισόδιο δείχνει ότι η υπεράσπιση της Άρτας δεν βασιζόταν μόνο στα ισχυρά τείχη του κάστρου της, αλλά και στην εκμετάλλευση του γύρω εδάφους και του ποταμού, ο οποίος φαίνεται ότι προστάτευε την πόλη ποικιλοτρόπως.

Η ύπαρξη πράγματι του στρατού του δεσπότη εκτός Άρτας εξουδετέρωνε εν μέρει τον κίνδυνο της μακράς πολιορκίας των υπερασπιστών και

100 Longnon, *Chronique*, παρ. 989.

101 Ορλάνδου, «Μονή Βλαχερνών», σ. 14 κ.ε., 42 κ.ε. Βοκοτόπουλου, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, σ. 20 κ.ε. Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 69 κ.ε. Σάζονται τάφοι στο βόρειο και νότιο τμήμα του κυρίως ναού. Ο νότιος τάφος φέρει στις δύο πλευρές ωραίο ανάγλυφο διάκοσμο και αρχικά καλυπτόταν με ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, με επιγραφή που δεν σώθηκε ολόκληρη. Ο βόρειος τάφος, μικρότερος και απλούστερος, καλυπτόταν επίσης με μαρμάρινη πλάκα, εν μέρει σωζόμενη, με επίγραμμα, από το οποίο γίνεται φανερό ότι εδώ ενταφιάστηκαν οι δύο γιοι της Θεοδώρας. Η σχέση της οικογένειας των Κομνηνοδουκάδων με την εκκλησία αυτή γίνεται φανερή και από την παράδοση που θέλει να επικοινωνεί με τα ανάκτορα, μέσω μυστικής υπόγειας διάβασης κάτω από το ποτάμι, κάτι που δείχνει άμεση καθημερινή σχέση (Γιαννούλη, «Οι τοιχογραφίες», σ. 331).

102 Longnon, *Chronique*, παρ. 987, 988.

εξαντλήσεως των τροφών μέσα στο κάστρο. Ο Καντακουζηνός, όπως ήδη μνημονεύσαμε, παρατηρεί ότι η Άρτα, καθώς και οι Ρογοί, όταν προσεβλήθησαν από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα το 1339-40 «πολλήν υπέμενον την ένδειαν εκ της πολιορκίας», επειδή δε θρίσκονταν κοντά στη θάλασσα (όπως το Θωμόκαστρο) για να εφοδιάζονταν. Ο αυτοκρατορικός στρατός λεηλατούσε την περιοχή γύρω από την πόλη και έτσι οι Αρτινοί, «φλαύρωσ είχαν σίτου τε και των άλλων επιτηδείων απορία»¹⁰³. Υπήρχε κίνδυνος να κυριευθεί η πόλη και από λιμό¹⁰⁴. Αμπέλια και γεννήματα της Άρτας καταστρέφονταν αργότερα και από τους Φράγκους του Καρόλου Τόκκου, όταν αυτοί προσπαθούσαν να αφαιρέσουν την Άρτα από τους Αλβανούς¹⁰⁵. Έτσι τα γύρω ερείσματα ήταν ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας για την Άρτα.

Σημαντικότερο για την υπεράσπιση της Άρτας ήταν το κοντινό κάστρο, Βομπλιανά, ισχυρό «χέρωμα» (οχύρωμα), που χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα του Χρονικού των Τόκκων ως κλειδί της Άρτας και του τόπου¹⁰⁶. Τα Βομπλιανά δέσποζαν της Άρτας, σαν να ήταν ακρόπολη της¹⁰⁷. Έτσι, ο Κάρολος Τόκκος φρόντισε να τα καταλάβει, για να μπορέσει στη συνέχεια να κυριεύσει και την Άρτα, ενώ η αγωνία του Γιακούπη να τα ανακαταλάβει, για να έχει σίγουρη την πόλη, όπου θρίσκόνταν η έδρα του, στοίχισε τη ζωή του¹⁰⁸.

Για τη θέση των Βομπλιανών¹⁰⁹ έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις. Γνωρίζουμε ότι θρίσκονταν πάνω σε *βουνί*¹¹⁰, όπως και το κάστρο Αετού Ακαρνανίας¹¹¹. Στο Χρονικό του Μορέως βουνί ονομάζονται τα υψώματα, πάνω στα οποία είχαν χτιστεί τα κάστρα του Άργους και της Μονεμβασιάς¹¹² και εν μέρει

103 Καντακουζηνός, σ. 511, 512. Επίσης, σ. 518: «...νυνί δι' υμάς τε αι πρόσοδοι εκλελοίπασι, διεφθαρμένων των κτημάτων, και οι δήμοι ενδεία κινδυνεύει απολέσθαι. Ταις γαρ ηπειρώταις ταύταις πόλεσιν αν την χώραν υπό του πολέμου ή ετέρου στουούν συμβαή απολέσθαι, ετέρωθεν πόθεν ου ράδιον έστιν ιάσασθαι την ένδειαν».

104 Καντακουζηνός, σ. 523.

105 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 328: «να καταλύσουν το ψωμί και αμπέλια ομοίως». Επίσης στ. 2537: «Και άρχισαν να καταλούν αμπέλια και χωράφια» και 2569 κ.ε.: «Πάντα ο νους τον εσκόπατο τ' ό<τι> την θέλει επάρει/και πάντοτε επόνειν του ωσαν εις ειδικά του/και δι' αυτό εγλύτωσαν τα αμπέλια τα πλέα/αλλ' όμως εκατέλυσαν τα πλέα τα γεννήματα».

106 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2040 κ.ε. Ως *χέρωμα καλό* ή *δυνατό* μνημονεύονται στο *Χρονικό των Τόκκων* (στ. 236, 3221) και τα φρούρια Αγγελόκαστρο και Αργυρόκαστρο.

107 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2069.

108 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2739 κ.ε.

109 M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970, σ. 24, 203, 298, όπου αναφέρεται ότι το τοπωνύμιο σχετίζεται με νερό.

110 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2042 κ.ε., 2045. Πρβλ στ. 2835.

111 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 973: «Έναι γαρ κάστρο δυνατόν εις το βουνίν απάνω».

112 Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ.1524, 2929.

της Κορίνθου (που καλείται και όρος¹¹³). Άρα τα Βομπλιανά πρέπει να είχαν χτιστεί πάνω σε μικρό βουνό (ή, έστω, μεγάλο λόφο)¹¹⁴, που βρισκόταν κοντά στην Άρτα¹¹⁵. Ιδιαίτερα ο στίχος του Χρονικού των Τόκκων «απάνωθén της έστεκεν ήτον ωσάν γουλάς της»¹¹⁶ μας αφήνει να καταλάβουμε ότι βρισκόταν πολύ κοντά σε ύψωμα που δέσποξε της Άρτας και έτσι ήταν δυνατό μέσω των Βομπλιανών το κάστρο της πόλης να απειλείτο σοβαρά. Αυτό παρουσιάζεται παραστατικότητα από τους στίχους του Χρονικού: « το πώς είχε τα Βομπλιανά μαχαίρι της η Άρτα / ωσάν καρφί εις την καρδιάν τα είχεν ο Γιακούπης / ... έλεγε χωρίς αυτά την Άρταν δεν ορίζω»¹¹⁷. Όμως δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι τα Βομπλιανά βρισκονταν πάρα πολύ κοντά στο κάστρο της Άρτας, γιατί, σύμφωνα με το Χρονικό, οι κάτοικοί της ούτε άκουσαν ούτε είδαν κάτι που θα τους έδινε να καταλάβουν ότι ο Κάρολος κατέλαβε τα Βομπλιανά¹¹⁸. Όταν μάλιστα ο ίδιος, μετά την κατάληψη του κάστρου, «υπήγε και εστέκετον 'ς τον ποταμόν της Άρτας» (Άραχθο), κοντά στην πόλη, «πολλοί Αρτινοί επάντεχαν ότι έναί ο Γιακούπης / και εστράφη εκ τα Βομπλιανά και στέκει εις το ποτάμι»¹¹⁹. Τα παραπάνω πιθανώς μας κάνουν να σκεφτούμε ότι ο Κάρολος ερχόταν από ανατολικά, ή βόρεια, το πολύ βορειοδυτικά του κάστρου της Άρτας (και όχι από νότια ή νοτιοδυτικά). Τέλος, από τις σκηές της αιχμαλωσίας του Γιακούπ σχηματίζεται

-
- 113 Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1450-51. Το γειτονικό Πεντεσκούφι, που είναι μικρότερο, ονομάζεται *δουνόπουλο και τραχώνι με σπήλαιον* (στ. 2804).
- 114 Διακινδυνεύουμε να υποθέσουμε ότι το ύψωμα των Βομπλιανών θα μπορούσε να ήταν λίγο χαμηλότερο από τον Ακροκόρινθο και κοντά σ' εκείνα του Άργους και της Μονεμβασίας.
- 115 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2041: «Εκει καστέλλι ηγυρίσκετον πλησιόν εις την Άρταν».
- 116 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2069. Μόνο από τον στίχο αυτό, θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί το βουνό της Περάνθης, που δρίσκειται ακριβώς πάνω από την Άρτα. Όμως, δεν υπάρχει στο βουνό κάποιο ύψωμα κατάλληλο για την ανέγερση ενός τόσο σημαντικού κάστρου. Η κορυφή του βουνού, Προφήτης Ηλίας, είναι σχεδόν επίπεδη και ακατάλληλη για κατασκευή κάστρου, μεσαιωνικού, το οποίο μάλιστα είχε ιδιαίτερη σημασία για την Άρτα του 14ου και 15ου αιώνα, εποχή, κατά την οποία τα κάστρα, για να αποκρούουν καλύτερα την προσβολή των εχθρών, χτίζονταν σε ψηλά και απότομα υψώματα.
- 117 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2678-79. Εξάλλου ότι τα Βομπλιανά ήταν κάτι το ευνόητο να δρίσκονται υπό την ίδια διοίκηση με την Άρτα, φαίνεται από το στίχο που τίθεται στο στόμα του άρχοντα των Βομπλιανών, ο οποίος είχε συνεννοηθεί με τον Κάρολο Τόκκο να εξαπατήσει τον Γιακούπη (στ. 2716): «και ουδέν δολεί να είμεθα χύρια από την Άρτα».
- 118 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2780 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για «οχλαλογία» μέσα στα Βομπλιανά (κατά τη σύλληψη των ανθρώπων του Γιακούπη, που είχαν μπει μέσα στο κάστρο, από τους κρυμμένους Φράγκους). Πρβλ στ. 2871-72: «Και εκείνοι ουδέν έμάθασιν λόγον η συντυχίαν / και έστηκαν αμέριμνοι ο τόπος και η χώρα».
- 119 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2878 κ.ε. Ίσως δεν πρέπει να ήταν λιγότερο από 4-5 ούτε περισσότερο από 8-10 χιλιόμετρα. Η ύπαρξη του ποταμού δεν μας προσφέρει κάτι το ουσιαστικό, δεδομένου ότι η Άρτα περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές από το ποτάμι.

η εντύπωση ότι ο Αλδανός ηγεμόνας είχε την τέντα του χαμηλά στην πεδιάδα¹²⁰, ενώ στο διπλανό βουνό, όπου προσπάθησε να κρυφτεί και να γλυτώσει, υπήρχαν «κράκορα» (γκρεμοί) και κακοτοπιές¹²¹.

Από πλευράς τώρα μορφής, πλην της οχυρότητάς του, στο Χρονικό των Τόκκων μνημονεύεται ότι το κάστρο, εκτός από τη «χώρα», διέθετε και το «κουλούρι» και τον «πύργο» (στο ψηλότερο σημείο)¹²², που είχε και τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα, γιατί δεν υπήρχε γουλάς. Έτσι, η φρουρά έμενε στον πύργο, που φρόντιζαν να τον δυναμώνουν¹²³. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι και η μορφή του βουνού εξυπηρετούσε αυτή την κατασκευή; Ότι δηλαδή το βουνό απέληγε σε κάπως οξεία κορυφή, όπου μπορούσε να χτιστεί μόνο ο περιορισμένων διαστάσεων πύργος και όχι αξιόλογος γουλάς; Ίσως.

Τα Βομπλιανά ταυτίστηκαν ως τώρα με το Καστρί Αμμοτόπου, 14 χλμ ΒΔ της Άρτας¹²⁴ και με τη θέση Χανόπουλο, 4 περίπου χλμ βόρεια της Άρτας¹²⁵, αν όμως λάβουμε υπόψη τις παραπάνω μνημονευόμενες ιδιότητες του κάστρου (απόσταση, ύψος και μορφή λόφου, τοπογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής), θα ήταν πιθανότερο τα Βομπλιανά να θρίσκονταν στα υψώματα ΒΑ της Βλαχέρνας ή, στα υψώματα της κωμόπολης Πέτα, 5-6 χλμ ανατολικά του κάστρου, στο λόφο που θρίσκεται σήμερα το μνημείο, μέσα στην κωμόπολη, ή, με ακόμα μεγαλύτερη πιθανότητα, στο ύψωμα, βόρεια της κωμόπολης, όπου χτίζεται το νέο περίπτερο, με θέα το φράγμα του Άραχθου. Το τελευταίο είναι αρκετά απότομο, το ψηλότερο, σε μια ακτίνα 4-5 χλμ, και η κορυφή του μικρή σε επιφάνεια, δεν γνωρίζω όμως αν υπάρχουν λείψανα τειχών. Από την άλλη πλευρά σημειώνουμε ότι το Πέτα είναι και σήμερα ο μεγαλύτερος οικισμός, στις παρυφές της πεδιάδας της Άρτας, όπως πρέπει να ήταν και τα Βομπλιανά. Σχετικά τέλος με την τελευταία θέση θα εδικαιολογείτο και

120 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2819 κ.ε., «Και στρέφεται να κατεδή οπίσω εις τες τέντες/και ήβλεπε και εξέβηκεν' ς τον κάμπον ο δεσπότης/την τέντα του επαράλαβε και επεριώρισάν την».

121 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2840-41: «Το πλάγι είχεν κράκορα, κακοτοπία μεγάλη/και εγκλίστησεν εκ τα κράκορα και εσέβην εις κοιταία». Κοιταία πρέπει να σημαίνει ρεματιές (βλ. και στ. 2846: «ολόγυρα τον γύρισαν μέσα εις τα κοιταία»). Προφανώς προέρχεται από το «κοίτη», πράγμα που μας υποδεικνύει ίσως να μην απομακρυνθούμε από τον Άραχθο. Οπωσδήποτε τα Βομπλιανά θρίσκονταν στις παρυφές της πεδιάδας της Άρτας και όχι σε κάποιο ύψωμα μέσα σ' αυτήν. Πρβλ. Συγκέλλου, «Βομπλιανά», σ. 159.

122 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2760 κ.ε.

123 Βλ. Κορδάση, «Κάστρα», σ. 253, 254: Φαίνεται πως ο πύργος ήταν το στρατηγικότερο μέρος του φρουρίου. Ίσως η ύπαρξη του οχυρωματικού περιδόλου, που λέγεται «κουλούρι» (μάλλον στρογγυλός σχήματος, χωρίς ίσως πύργους) γύρω από τον ισχυρό πύργο, που δεν είχε τη σημασία του συνήθους τείχους που οχύρωνε έναν γουλά, ήταν και ο λόγος της έξαρσης της σημασίας του κεντρικού, ιδιαίτερα οχυρωματικού, πύργου.

124 Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 126-127.

125 Καρατζένη, *Το ιερόν όρος*, σ. 294, σημ. 26.

το τοπωνύμιο (δομπλό σλαβ.=πηγή), λόγω της ροής, στη δάση του λόφου, του ποταμού Αράχθου. Αν τα Βομπλιανά βρίσκονται, πράγματι, στη θέση αυτή (σε αντίθετη κατεύθυνση από το άλλο σημαντικό κάστρο, τους Ρογούς), θα δικαιολογούνταν καλύτερα η ύπαρξή τους στις παρυφές της πεδιάδας και στην αρχή της ορεινής περιοχής της Άρτας. Από την άλλη πλευρά, ίσως θα εξηγείτο καλύτερα και η στρατοπέδευση του Θωμά κοντά στη Βλαχέρνα, αφού το ισχυρό κάστρο των Βομπλιανών θα βρισκόταν στα νώτα του, όπου θα μπορούσε να καταφύγει, αν τα πράγματα δεν πήγαιναν κατ' ευχήν. Μειονέκτημα της θέσης αυτής είναι ότι βρίσκεται αρκετά κοντά στην Άρτα. Τέλος στην μελέτη της Ε. Συγκέλλου για τα Βομπλιανά^{125α} υποδεικνύονται νέα υψώματα, από τα οποία το Γρίμποδο και το Προγόνοι έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες, δεδομένου μάλιστα ότι κοντά στο δεύτερο η ερευνήτρια εντόπισε και τοπωνύμιο Βουλιανά, που βρίσκεται φωνητικά πολύ κοντά στα Βομπλιανά, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό.

Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν το κάστρο να βρισκόταν σε κάποιον από τους γύρω λόφους, που βρίσκονται όχι πολύ μακριά από τους λόφους της Βλαχέρνας, με μεγαλύτερη πιθανότητα, τελικά, το Προγόνοι-Βουλιανά που πρότεινε η Ε. Συγκέλλου, θέση που καθώς φαίνεται, συγκεντρώνει τα περισσότερα γνωρίσματα του κάστρου των Βομπλιανών, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω (μικρή απόσταση ΒΑ της Άρτας, αλλ' όχι πολύ κοντά σε αυτήν, μικρό βουνό που απολήγει σε οξεία κορυφή, ορεινή περιοχή, μεταξύ των δύο θέσεων ρέει ο ποταμός κ.λπ.).

125α Συγκέλλου, «Βομπλιανά», σ. 157 κ.ε.

Ε) ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

Τα περισσότερα στοιχεία για τη μεσαιωνική κοινωνία της Άρτας αντλούνται από το Χρονικό των Τόκων και τον Απόκαυκο. Γενικά στις πηγές μνημονεύονται οι άρχοντες, ο λαός και η ηγεσία. Είδαμε στο Χρονικό του Μορέως ο δεσπότης να επισκέπτεται τους Φράγκους συμμάχους, στην έξω πόλη μαζί με τους άρχοντές του. Οι άρχοντες έπειρναν μέρος στη διοίκηση ως συμβουλάτορες του ηγεμόνα. Ήταν οι δύο φορείς της εξουσίας. Εξάλλου και ο Καντακουζηνός απευθύνεται για την παράδοση της Άρτας στον επικεφαλής της αντίστασης Βασιλίτζη και στους «δυνατούς», που επλήττοντο περισσότερο από τη συνέχιση των εχθροπραξιών. Οι άρχοντες της Άρτας καλούνται στις πηγές διαφορετικά. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός τους ονομάζει, όπως είπαμε, «δυνατούς» και αναφέρει ότι είχαν πολλές προσόδους, άρα πολλά κτήματα¹²⁶. Στον Βίο της οσίας Θεοδώρας καλούνται «μεγιστάνες» και «τα πρώτα φέροντες»¹²⁷ και στο Χρονικό των Ιωαννίνων, «έντιμοι»¹²⁸. Ο Ιωάννης Απόκαυκος τρεις από αυτούς καλεί «μεγαλοδοξότατους άρχοντες»¹²⁹, χρησιμοποιεί όμως και το «εντιμότεροι»¹³⁰ και το Χρονικό των Τόκων «άρχοντες» (τις περισσότερες φορές), μία φορά «κάλλιους» (καλύτεροι) και μία «καστρινοί»¹³¹. Για τους τελευταίους θα γίνει λόγος παρακάτω. Οι άρχοντες των Βομπλιανών ονομάζονται «γέροντες»¹³². Ο υπόλοιπος πληθυσμός της πόλης αναφέρεται ως «δήμος» στον Ιωάννη Καντακουζηνό¹³³, ενώ στο Χρονικό των Τόκων μνημονεύεται ως «κοινόν» και «λαός»¹³⁴. Άρχοντες και λαός, σύμφωνα με το Χρονικό, ζούσαν στη χώρα¹³⁵, κάτι που ίσχυε και για τα Γιάννενα.

Ο γουλάς ήταν οπωσδήποτε ο χώρος όπου έδρευε η φρουρά και ο ίδιος ο δεσπότης, ιδιαίτερα σε στιγμές κρίσεως. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι στον γουλά κατευθύνθηκε με τη φρουρά του ο Νικηφόρος, όταν το 1292 μπήκε στο κάστρο και άφησε τους συμμάχους Φράγκους στα παλάτια έξω στην πόλη. Η παρουσία του την άλλη μέρα μπροστά τους, μαζί με τους άρχοντες, που θα αποτελούσαν τους συμβουλάτορές τους, είναι ενδεικτική. Η συμμετοχή των

126 Καντακουζηνός, σ. 12.

127 Ιωβ, *Vita*, στ. 908.

128 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 238.

129 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21.

130 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 24.

131 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2026, 2192, 2194, 2228, 2250 κ.ε., 2669, 2937, 2995.

132 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2693.

133 Καντακουζηνός, σ. 518.

134 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2251, 2995.

135 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 2194: «... οι άρχοντες της χώρας», στ. 2938: «της χώρας των αρχόντων», στ. 2995: «Και εξέβησαν οι άρχοντες και το κοινόν της χώρας».

αρχόντων στη λήψη αποφάσεων γίνεται φανερή και από το επεισόδιο της αιχμαλωσίας του Γιακούπη από τον Κάρολο Τόκκο. Ο συγγραφέας του Χρονικού εκπλήσεται που ο Γιακούπης δεν είχε συμβουλευθεί τους δικούς του άρχοντες, ώστε να είχε αποφύγει την ενέδρα του Καρόλου¹³⁶. Τέλος η δυναμική στάση των αρχόντων (*των μεγιστάνων και των τα πρώτα φερόντων*, σύμφωνα με τον Βίο της οσίας Θεοδώρας), που συνέβαλε στην αποκατάσταση της οσίας Θεοδώρας, και στην αποπομπή της παλλακίδας Γαγγρηνής¹³⁷ δείχνει την επιρροή των αρχόντων στον ηγεμόνα. Εδώ δε θα ασχοληθούμε με τίτλους και κρατικά αξιώματα, αλλά με τη συμμετοχή του ηγεμόνα, των αρχόντων και του λαού στην εξουσία, σε σχέση και με τα δύο σπουδαιότερα τμήματα του κάστρου, τη χώρα και τον γουλά, αντλώντας τις περισσότερες πληροφορίες από το Χρονικό των Τόκκων.

Όταν πέθανε ο Μουρίκης Σπάτα στην Άρτα, απέμεινε στην εξουσία η μάνα του Ειρήνη Σπάτα και η γυναίκα του Νεράτα, που ήταν από τη Σερβία. Όμως οι Αρτινοί δεν συμπαθούσαν τη Νεράτα και την έδιωξαν. Στην ενέργεια αυτή προέδρσαν οι άρχοντες της χώρας, οι οποίοι, σε συνεννόηση με την Ειρήνη Σπάτα, δέχτηκαν ως ηγεμόνα της Άρτας το γιο της Γιακούπη, ο οποίος ζούσε ως τότε ανάμεσα στους Τούρκους και ήταν μουσουλμάνος¹³⁸. Στους γειτονικούς Ρογούς εστάλη ως ηγεμόνας ο Κάρολος Marchesano, ετεροθαλής αδελφός του Γιακούπη και γαμπρός του Κάρολου Τόκκου. Ο Γιακούπης, όμως, ως τουρκοτραφής, ήθελε να δώσει τον γουλά στους Τούρκους «και αυτός να είναι κεφαλή και αφέντης εις τον τόπο»¹³⁹. Ο Γιακούπης ήξερε πολύ καλά ότι όποιος είχε τον γουλά, ήταν ο ουσιαστικός αφέντης.

Πραγματική πρόθεση του Γιακούπη ήταν να έχουν οι Τούρκοι τον γουλά και ο ίδιος το άλλο τμήμα του κάστρου, τη χώρα. Άρα ήθελε να είναι «καπετάνιος» στη χώρα (προκαθήμενος), όπως ήταν ο Σίμων Στρατηγόπουλος, στα Γιάννενα. Όμως οι άρχοντες του χάλασαν τα σχέδια, φοβούμενοι και για την τύχη τους, επειδή πίστεψαν ότι ο Γιακούπης θα τους εξόριζε, μεταφέροντάς τους στην Τουρκία. Έτσι, τον φυλάκισαν και έφεραν στη θέση του, από τους Ρογούς, τον ετεροθαλή αδελφό του, Κάρολο. Ο Γιακούπης, στη συνέχεια, διώχτηκε από τους άρχοντες, κατέφυγε για βοήθεια στους ομόθρησκους Τούρκους, ήλθε στην Άρτα με τουρκικό στρατό, υπό τον Ισμαήλ, και λεηλάτησε το εμπόριο έξω από το κάστρο. Εδώ εισέρχεται στο σκηνικό το τρίτο στοιχείο του κάστρου, μετά τους ηγεμόνες και τους άρχοντες, «το πλήθος του λαού και το

136 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2782 κ.ε.

137 Γιώβ, *Vita*, στ. 908.

138 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2025 κ.ε.. Nicol, *Despotate*, σ. 182. Ο στίχος «εις πρόσωπον ήτον πλέον της χώρας των αρχόντων» είναι ενδεικτικός και σημαίνει ότι τα πράγματα εξαρτώνταν πια από τους άρχοντες.

139 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2191.Βλ. και στ. 2236.

κοινόν της χώρας», που αγαπούσε ιδιαίτερα τον Γιακούπη. Βγήκαν όλοι από το κάστρο, προσκύνησαν, «τον έμπασαν στη χώρα», απέκλεισαν τον Κάρολο μέσα στον γουλά και τον κατέβαλαν «από σπαθίου». Ο Γιακούπης στη συνέχεια φυλάκισε τους άρχοντες και τους εκδικήθηκε πνίγοντας και γκρεμίζοντας πολλούς απ’ αυτούς¹⁴⁰. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο χρονικογράφος, όπως ήδη αναφέραμε, εκπλήσεται για την πίστη που έδωσε αργότερα ο Γιακούπης στον πράκτορα που έστειλε ο Κάρολος Τόγκος για να τον εξαπατήσει, με σκοπό να καταλάβει τα Βομπλιανά, χωρίς να συμβουλευθεί τους άρχοντές του:

«όπου είχαν τέτοιους άρχοντες απέσω εις το κάστρο
όλους από το αίμα του, τελείως εδικούς του»¹⁴¹

γίνεται άμεσα φανερό ότι ο Γιακούπης ευνοούσε τους Αλβανούς συγγενείς του και παραγκώνιζε τους Έλληνες άρχοντες, πράγμα που οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να ανεχτούν. Ο λαός, που ήταν μακριά από την εξουσία, δεν είχε τέτοιο πρόβλημα.

Από τα παραπάνω πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Έλληνες άρχοντες ήταν με το μέρος του Καρόλου Μαρκεζάνο και είχαν, ορισμένοι τουλάχιστον, κλειστεί μαζί του στον γουλά. Ο ρόλος εδώ του λαού της χώρας ήταν καταλυτικός, δεν πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι έγινε κάποια προμελετημένη στάση και πολύ περισσότερο επανάσταση, και μάλιστα κοινωνικού χαρακτήρα. Ο λαός απλώς άλλαξε κύριο, τη στιγμή μάλιστα που ο υποστηριζόμενος από αυτόν Γιακούπης ήταν έξω από το κάστρο με σημαντικό στράτευμα, προφανώς γιατί οι άρχοντες της Άρτας με τον Κάρολο ήταν αντιπαθείς στο λαό. Ήταν μια από τις λίγες στιγμές που το κοινόν ξεσηκώνεται. Σε ομαλές περιόδους ο λαός δεν λαμβάνεται υπόψη. Χρησιμοποιείται όμως σε περιόδους αντιπαράθεσης φατριών μέσα σε μια πόλη, ή σε στιγμές δύσκολες, όταν η πόλη πολιορκείται από εχθρούς. Έτσι, κατά την πολιορκία της Άρτας, το 1340, από τα στρατεύματα του Ανδρόνικου Γ', όταν οι Αρτινοί «εκκλησίαν εποιούντο», κατά τον Ιωάννη Καντακουζηνό¹⁴², πρέπει να νοήσουμε εκκλησία του δήμου, που συγκλήθηκε λόγω της εξαιρετικής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί. Ασφαλώς πρέπει να ήταν κάτι διαφορετικό από τη βουλή που συγκάλεσε λίγα χρόνια νωρίτερα η Άννα Παλαιολογίνα, μητέρα του ανήλικου Νικηφόρου, σύμφωνα με τον Καντακουζηνό^{142α} πιθανότατα συμμετείχαν σ' αυτήν, εκτός από τον δεσπότη, ορισμένοι μεγάλοι άρχοντες και πιθανότατα, όπως στα Γιάννενα, και ο μητρο-

140 Schirò, *Χρονικό Τόγκων*, στ. 2253 κ.ε.

141 Schirò, *Χρονικό Τόγκων*, στ. 2729-2730.

142 Καντακουζηνός, σ. 522.

142α Καντακουζηνός, σ. 501: «επεψηφίζετο η βουλή».

πολίτης ή ο επίσκοπος Άρτης. Η βουλή ήταν το σημαντικότερο συμβουλευτικό όργανο του δεσπότη, ενώ η εκκλησία του δήμου συνεκαλείτο, όταν η εξουσία ήθελε να ενισχυθεί στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων από τον ανώνυμο λαό. Πάντως, σχετικά με τους άρχοντες δεν ήταν η πρώτη φορά που τιμωρούνταν. Ως φορείς της εξουσίας, τραδούσαν την οργή του ηγεμόνα της πόλης, όταν τύχαινε να μην συμφωνούσαν. Έτσι, όταν το 1400 γίνεται για λίγο κύριος της Άρτας κάποιος Βογκός, «Σερβαλθανιτοβουλγαρόδλαχος», όπως καλείται στο Χρονικό των Ιωαννίνων¹⁴³, αυτός κατηγορούσε τους άρχοντες «υπούλως και δολερώς», ενώ συγχρόνως οικειοποιείτο τα κτήματά τους και τους έστελνε σε εξορία. Ήταν ένας άλλος Θωμάς Πρελούμπος, που λίγα χρόνια νωρίτερα τυραννούσε τους Γιαννιώτες άρχοντες. Φαίνεται πως η εποχή ευνοούσε τυχοδιώκτες, σαν τον Βογκό, να πάρουν την εξουσία στην Άρτα, παρουσιάζει όμως ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Βογκός είχε γίνει για λίγο κύριος και της Πάργας και του γειτονικού Φαναρίου^{143α}.

Μετά το θάνατο του Γιακούπη, που έγινε σε συνεργασία του Καρόλου Τόκκου, των αρχόντων της Άρτας και των αρχόντων του γειτονικού κάστρου των Βομπλιανών, ο δρόμος άνοιξε όχι μόνο για τον Κάρολο Τόκκο¹⁴⁴, αλλά και για τους Έλληνες άρχοντες της Άρτας. Οι Αρτινοί «ανέδηκαν στον γουλά, στη μάννα του Γιακούπη» και, κατά το Χρονικό, «ούτως την εκατήβασαν εκ τον γουλάν απάνω / τον πύργον επεριώρισαν και τον γουλάν η χώρα / και απαυτού εμήνυσεν η χώρα του δεσπότη / τα πράγματα να στέκωνται, να είναι φυλαμένη». Όταν εδώ αναφέρεται ότι οι Αρτινοί ανέδηκαν στον γουλά και έδιωξαν τη μάννα του Γιακούπη, εννοούνται βέβαια οι Έλληνες άρχοντες. Επίσης, όταν στη συνέχεια μνημονεύεται ότι «εμήνυσεν η χώρα του δεσπότη» εννοούνται πάλι οι άρχοντες ή, το πολύ, όλοι οι Αρτινοί με επικεφαλής τους άρχοντες. Είχε έλθει η ώρα η χώρα να επιβληθεί της ακρόπολης (γουλά) και οι Έλληνες άρχοντες να πληρωθούν για τη στάση τους. Πράγματι, σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων, ο Κάρολος «τους άρχοντές του ύψωσεν, ετίμησε μεγάλως / ισορρόπους τους έκαμεν των αφεντών των πρώην»¹⁴⁵. Είτε πρόκειται για εξίσωση των Ελλήνων αρχόντων με πρώην άρχοντες Αλβανούς του Γιακούπη, είτε για άρχοντες της εποχής του παλιού μεγάλου δεσποτάτου, γίνεται φανερό ότι οι άρχοντες που βοήθησαν τον Κάρολο έλαβαν προνόμια,

143 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 238.

143αΣ. Ασωνίτη, «Σχέσεις της Βενετικής διοίκησης της Κέρκυρας με τις ηγεμονίες του Ιονίου (1386-1460)» *Περί Ιστορίας*, περιοδική έκδοση για την ιστορία και τις βοηθητικές επιστήμες τευχ. 2 Φεβρ. 1999, Κέρκυρα, σσ. 30-31.

144 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2937 κ.ε. Οι άρχοντες της Άρτας, μετά το θάνατο μάλιστα του Γιακούπη, δεν είχαν καλύτερη λύση από τη συνεργασία με τον Κάρολο Τόκκο (*Χρονικό Τόκκων*, στ. 2921 κ.ε.).

145 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3105-06.

πράγμα που δείχνει επιπλέον ότι κατά την υπερπεντηκονταετή αλβανική παρουσία τους είχε αφαιρεθεί μέρος της εξουσίας τους. Δεν έχουν διασωθεί ως εμάς προνόμια των κατοίκων της Άρτας και μάλιστα των αρχόντων (όπως διασώθηκαν για τα Γιάννενα). Τα μόνα προνόμια που γνωρίζουμε, για την Άρτα, είναι εκείνα που δόθηκαν από τον Σέρβο βασιλιά Συμεών Ούρσει-Παλαιολόγο στον Ιωάννη Τσαφά-Ουρσίνο (Ορσίνο), με χρυσόβουλλο, που πιθανότατα είναι πλαστό. Ο Συμεών, σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, που φαίνεται μεταγενέστερο, προέδη σε παραχώρηση γαιών, μέσα και γύρω από την Άρτα, καθώς και μακρύτερα, σε όλη σχεδόν τη Ν. Ήπειρο, και σε φοροαπαλλαγές¹⁴⁶. Ίσως πρέπει να δεχτούμε ότι και οι Έλληνες άρχοντες της Άρτας, τουλάχιστον οι μεγαλύτεροι από αυτούς, έλαβαν γαίες (πρόνοιες) και εξασφάλισαν φοροαπαλλαγές, κάτι που ήταν συνηθισμένο.

Έχοντας υπόψη τα όσα μνημονεύσαμε παραπάνω για την επικράτηση μέσα στην Άρτα των Ελλήνων αρχόντων, προς όφελος του Καρόλου Τόκκου και των ιδίων, βλέπουμε ότι η χώρα «επεριώρισε» ξανά τον γουλά, τούτη τη φορά εύκολα, γιατί ο Γιακούπης μόλις είχε πεθάνει και στρατιώτες δεν υπήρχαν στο κάστρο, δεδομένου ότι είχαν θγει μαζί του, με σκοπό να καταλάβουν τα Βομπλιανά. Στην επιχείρηση του περιορισμού του γουλά έλαβε μέρος και ο λαός, ο οποίος πήγε τώρα με το μέρος των αρχόντων, ασφαλώς καθοδηγούμενος από αυτούς και μην ενεργώντας ανεξάρτητα, αλλά σαν ένα σώμα. Έτσι, όταν μετά από λίγο οι άρχοντες αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη στον Κάρολο Τόκκο, άρχοντες και «κοινόν της χώρας»¹⁴⁷ κατέβηκαν στον ποταμό της Άρτας, για να προσκυνήσουν το νέο κύριο. Το «κοινόν» είχε ξεχάσει τον Γιακούπη.

Επισημαίνουμε ότι σ' αυτή την μικρή περίοδο, η χώρα (πόλη) «επεριώρισε» τέσσερις φορές το γουλά (ακρόπολη). Την πρώτη φορά φαίνεται ότι τα πράγματα ήταν κάπως εύκολα, αφού τη Νεράτα δεν τη συμπαθούσε κανείς και παρέμεινε στη θέση της η Ειρήνη Σπάτα, όταν όμως τη δεύτερη φορά οι άρχοντες συνέλαβαν, φυλάκισαν και στη συνέχεια έδωξαν τον Γιακούπη, φαίνεται πως η χώρα, και εδώ αποκλειστικά οι άρχοντες, όχι ο λαός, επεβλήθη, προφανώς με τα όπλα, στο γουλά. Στο σημείο αυτό φαίνεται καθαρά η δύναμη των αρχόντων. Σχετικά εύκολη πρέπει να ήταν η επιβολή των αρχόντων, σε σύμπραξη, όπως είπαμε, με το λαό, στον γουλά, την τέταρτη φορά, όταν είχε πεθάνει ο Γιακούπης και δεν υπήρχαν σοβαρές δυνάμεις στο κάστρο. Την τρίτη φορά τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Είχαν αντιστραφεί οι όροι, ως προς τους άρχοντες. Ο γουλάς, ο οποίος ήταν υπό την κατοχή του Καρόλου

146 Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ', σ. 126 κ.ε. Πρβλ. Nicol, *Despotate*, σ. 140-41, όπου μνημονεύονται και οι λόγοι της μη γνησιότητάς του, που φαίνονται πεισιτιζοί.

147 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2995.

Μαρκεζάνο και των υποστηρικτών του, των Ελλήνων αρχόντων, κατελήφθη «από σπαθίου», από τον Γιακούπη με τη βοήθεια του τουρκικού στρατού. Ο ρόλος του λαού ήταν να ανοίξει προηγουμένως τις πόρτες του κάστρου και να μπάσει τον Γιακούπη στη χώρα. Πάντως και εδώ έχουμε μια ακόμη φορά, χώρα εναντίον του γουλά (πόλεως εναντίον ακροπόλεως), μολονότι τη χώρα εκπροσωπεί μόνο ο λαός και όχι οι άρχοντες, πράγμα που σημαίνει ότι εκεί είχε επιβληθεί ο λαός και ήταν σε θέση να ανοίξει την πύλη ή ότι οι άρχοντες δεν επαγρυπνούσαν όσο έπρεπε.

Τελειώνουμε με την επισήμανση ότι έτσι όπως εξελίχθηκαν τα γεγονότα, η σχέση δηλαδή πόλεως και ακροπόλεως (χώρας και γουλά), κατά τις αντιπαραθέσεις, ενισχύει την άποψη που εκφράσαμε παραπάνω, ότι η χώρα του Χρονικού των Τόκκων (όχι του Χρονικού του Μορέως) βρισκόταν μέσα στο σημερινό κάστρο, και όχι έξω από αυτό, υποθετικά προστατευμένη με άλλη ζώνη τείχους. Διότι, εκτός που θα ήμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε γουλά το σημερινό κυρίως κάστρο και πύργο τον σημερινό γουλά, πράγμα που δεν στέκει, θα ήταν δυσκολότερο η χώρα να επιβαλλόταν στον γουλά. Με τέτοια υπεροχή του γουλά η χώρα έχανε τη σημασία της, που εδώ (Χρονικό Τόκκων) φαίνεται πολύ μεγάλη, αν και δεν μπορεί να συγκριθεί, αυτή την εποχή, με την λαμπρή και μεγάλη χώρα των Ιωαννίνων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία του Χρονικού των Τόκκων ότι ο άρχοντας που διάλεξε ο Κάρολος Τόκκος, ώστε να τον βοηθήσει να καταλάβει την Άρτα, είχε τους περισσότερους «καστρινούς» της πόλης συγγενείς του¹⁴⁸. Φαίνεται λοιπόν ότι ο όρος καστρινοί στην Άρτα περιελάμβανε τους άρχοντες και όχι όλους τους κατοίκους (κάτι παρόμοιο έχει υποστηριχθεί τελευταία για τους καστρινούς των Ιωαννίνων)¹⁴⁹. Βρισκόμαστε σε πολύ όψιμη περίοδο, στο τέλος του μεσαίωνα, και η σημασία του όρου καστρινοί πρέπει να θεωρηθεί ως δέδαιο ότι περιελάμβανε μόνο τους άρχοντες (δύο αιώνες νωρίτερα πιθανότατα σήμαινε τους κατοίκους του κάστρου, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν κτηματίες, προς διάκριση από τους εκτός κάστρου¹⁵⁰). Εξάλλου, ειδικά στην Άρτα, σε διαφορετική περίπτωση, θα ήταν αδύνατον να είχε ο άρχοντας των Βομπλιανών, που μνημονεύσαμε παραπάνω, τους περισσότερους κατοίκους της πόλης συγγενείς.

148 Schird, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2699.

149 Κορδύση, «Βυζαντινά Γιάννενα», σ. 162 κ.ε. Όπως και στα Γιάννενα, οι ξένοι της Άρτας δεν πρέπει να ανήκαν στους καστρινούς, ακόμα και αν ήταν ευγενικής καταγωγής. Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες, είναι απίθανο να μην υπήρχαν και εδώ διαφορές ανάμεσα στους ντόπιους και τους ξένους, μολονότι οι τελευταίοι δεν πρέπει να ήταν πολλοί.

150 Αυτή είναι η σημασία του όρου στον Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος αναφέρεται στους *καστηρηνούς* της Αθήνας, που εκμεταλλεύονταν, ως κτηματίες, τους εργαζόμενους στα κτήματά τους. Ο Χωματηνός, αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, καλεί όλους τους κάτοικους του κάστρου της Αχρίδας, καστρινούς (Κορδύση, «Βυζαντινά Γιάννενα», σ. 165).

Αν ληφθεί υπόψη η συνέχεια της αφήγησης του Χρονικού, πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι Αλβανοί άρχοντες, που ανήκαν στην οικογένεια του Γιακούπη, δεν ανήκαν στους καστρινούς, όπως και οι ξένοι άρχοντες στα Γιάννενα, και ίσως δεν έμεναν στη χώρα, αλλά στον γουλά, μαζί με τον ηγεμόνα τους. Από την άλλη πλευρά, η μεία συγγένειας του άρχοντα των Βομπλιανών με πολλούς καστρινούς της Άρτας, ίσως δείχνει ότι στους καστρινούς περιλαμβάνονταν ορισμένες μόνο από τις οικογένειες των αρχόντων στην πόλη, των οποίων όμως τα ονόματα δεν γνωρίζουμε (σε αντίθεση με τα Γιάννενα, όπου πολλές από τις αρχοντικές οικογένειες είναι γνωστές). Και εδώ οι καστρινοί πρέπει να είχαν προνόμια, όπως στα Γιάννενα και την Κέρκυρα (παραχώρηση κτημάτων, φοροαπαλλαγές, απαλλαγές από αγγαρείες και στράτευση κλπ.¹⁵¹). Το πιθανότερο είναι να ήταν αυτοί που κυρίως επλήγησαν από τον Γιαγούπη και ικανοποιήθηκαν ύστερα από τον Κάρολο Τόκκο. Φαίνεται ότι, όπως συνέβαινε και στα Γιάννενα, οι καστρινοί της Άρτας ήταν οι άρχοντες εκείνοι που κρατούσαν μεγάλο μέρος της εξουσίας στα χέρια τους, η δύναμή τους όμως πρέπει να ήταν μικρότερη από εκείνη των καστρινών των Ιωαννίνων. Αν ληφθεί υπόψη ότι στην Άρτα ήταν η έδρα του ηγεμόνα, είναι φυσικό να υπήρχε και εκεί μεγάλη αριστοκρατία. Ήδη ο Απόκανκος, δύο αιώνες νωρίτερα, κάνει λόγο για μεγαλοδοξότατους άρχοντες Αρτινούς, ονομάζοντας τους Κων/νο Μαρκόπουλο, Ιωάννη Πασχάλη και Νικηφόρο Γοντινόπουλο¹⁵². Αν ληφθεί υπόψη ότι ο Απόκανκος απευθύνεται στους εν λόγω τρεις άρχοντες, με σκοπό αυτοί και οι συνάρχοντές τους να εφαρμόσουν την απόφασή του για απομόνωση του επισκόπου Άρτας, γίνεται φανερό ότι οι παραπάνω άρχοντες ήταν μέτοχοι της εξουσίας στην πόλη. Συναντώνται επίσης τα ονόματα Μακρεμβολίτης, Μονομάχος, Γοργιανίτης κ.α.¹⁵³. Τέλος, ο εμπορευόμενος, δύο αιώνες αργότερα, στη Ραγούζα, Δήμος ή Ντίνος Καβαλαρόπουλος, υπήκοος του δεσπότη Καρόλου ΙΙ, ο οποίος πρέπει να θρυσκόταν πολύ κοντά στον δεσπότη, αφού καλείται «familiaris»¹⁵⁴, πρέπει να ανήκε στους δυνατούς εκείνους, που οφείλουν τη διάκρισή τους στο εμπόριο.

151 Miklosich-Müller, Acta, τόμος Ε', σ. 83 κ.ε. Ασωνίτη, *Κέρκυρα*, σ. 244.

152 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 317-8.

153 Bees, «Unedierte», σ. 148: «Ἐστίν γουν εν τη Ἄρτη νεάνις, εγγίζουσα εις συγγένειαν τη γυναικί του Μακρεμβολίτου...». Επίσης, σ. 432-33: «Ο μεγαλοδοξότατος υποταγάτος κυρ Μανουήλ ο Μονομάχος». Ας θυμηθούμε και τον Θεόδωρο Ταμισιή, κτήτορα της «Κόκκινης Εκκλησίας» στο Βουλγαρέλι. Οπωσδήποτε, η αριστοκρατία στην Άρτα δεν ήταν τόσο σημαντική και ισχυρή όσο εκείνη των Ιωαννίνων. Η υπόθεση του Βρανούση ότι ο Μιχαήλ Α' διοχέτευσε το μεγαλύτερο μέρος της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας προς τα Γιάννενα, ώστε να μην δημιουργούν προβλήματα, είναι πολύ πιθανό να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Κατσαρού, *Πνευματικός βίος*, σ. 34.

154 Krekić, *Dubrovnik*, αρ. 939.

Όπως μνημονεύσαμε ήδη, οι Έλληνες άρχοντες, πρέπει να είχαν χάσει ένα μέρος της δύναμής τους κατά την περίοδο της αλβανικής εξουσίας, ιδιαίτερα επί Γιακούπη, την οποία ανέκτησαν επί Καρόλου Τόκκου, με ανταλλάγματα, όταν τον βοήθησαν να καταλάβει την εξουσία. Κάτι παρόμοιο είχε γίνει και μερικές δεκαετίες νωρίτερα, όταν, κατά την αποστασία της πόλης από την βυζαντινή εξουσία, ο Καντακουζηνός απευθυνόταν κυρίως στους «δυνατούς», ώστε να τους πείσει να δεχτούν την εξουσία του αυτοκράτορα, αφού υπεσχέθη «σφίσι μεν αυτοίσι αιτίους γενέσθαι μεγάλων αγαθών»¹⁵⁵ (κάτι που γινόταν για όλους όσους έμεναν πιστοί στον αυτοκράτορα)¹⁵⁶. Τελικά, ο επικεφαλής της αντίστασης στην Άρτα Βασιλίτζης και οι άλλοι άρχοντες, αφού πέτυχαν όχι μόνο τη συγγνώμη του αυτοκράτορα, αλλά έγιναν μέτοχοι «και πολλών ετέρων ευεργεσιών», παρέδωσαν την πόλη στην βασιλεία¹⁵⁷.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για διάκριση ανάμεσα σε μεγάλους και μικρούς άρχοντες στην Άρτα, ανάμεσα όμως στους μικρούς, πρέπει να κατατάξουμε τους περισσότερους από τους «στρατιώτες», που ήταν ενταγμένοι στο κανονικό στράτευμα και όχι στη φρουρά. Έτσι, ο μεγαλοδοξότατος υποπατάτος Μανουήλ Μονομάχος ήταν στρατιώτης, που είχε στη διάθεσή του υπηρετες. Ο εν λόγω στρατιώτης παρουσιάζεται σκληρός και ασυμβίβαστος, πράγμα που ο Απόκανκος αποδίδει στο επάγγελμά του¹⁵⁸. Όπως είναι γνωστό, στο κράτος της Ηπείρου οι Δουκάδες παραχωρούν σε στρατιώτες κτήματα¹⁵⁹, δηλ. πρόνοιες, οι οποίοι έτσι γίνονται μικροί προνοiάριοι. Μολονότι η ακριβής οικονομικοκοινωνική θέση των στρατιωτών δεν είναι εύκολο να καθορισθεί, φαίνεται ότι διέφεραν από τους χωρικούς, αλλά ήταν κατώτεροι από τους μεγαλοκτηματίες¹⁶⁰. Δεν είχαν όλοι οι στρατιώτες πρόνοια (όπως και όλοι οι προνοiάριοι δεν ήταν στρατιώτες), ο Μανουήλ Μονομάχος όμως φαίνεται πως είχε κτήματα.

155 Καντακουζηνός, σ. 522.

156 Καντακουζηνός, σ. 511: «...ο βασιλεύς...τους μεν των άλλων πόλεων δήμους και τους δυνατούς της εις αυτόν ευνοίας ένεκα ημείβετο πολλαίς ευεργεσίαις».

157 Καντακουζηνός, σ. 525. Στην παράδοση της πόλης συνέβαλε οπωσδήποτε και ο φόβος μήπως γίνει επανάσταση από τους κατοίκους της Άρτας που ήθελαν την αυτοκρατορική εξουσία. Για να αποφύγουν τούτο, ο Βασιλίτζης και οι «δυνατοί» απελευθέρωσαν τον βασιλικό πρωτοστάτορα (σ. 512), που προηγουμένως κρατούσαν ως δεσμώτη, υπό φρουράν (σ. 509).

158 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 28: «Ψυχή γαρ στρατιώτου... γνωρίμου δε τοις πολλοίς και το θαρρείν εκ του επιτηδεύματος».

159 Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 318.

160 Πρβλ. Λαίτου, *Κοινωνία*, σ. 220. Bartusis, *Army*, σ. 364-5. Συγγέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 327 σημ. 47.

ΣΤ) Η ΕΞΩ ΠΟΛΗ (13ου-αρχών 14ου αι.) ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ

Δε γνωρίζουμε με ακρίβεια το εδαφικό τμήμα που κάλυπτε η έξω πόλη, αν κρίνουμε όμως βάσει των ναών του 16ου αιώνα (βλ. Παράρτημα ΙΙ) ή ακόμη και της πυκνότητας των σημερινών ναών, οι οποίοι συνήθως χτίζονταν στη θέση παλαιότερων¹⁶¹, συμπεραίνουμε ότι το κύριο τμήμα της μεσαιωνικής, εκτός φρουρίου, πόλης της Άρτας είχε χτιστεί ανάμεσα στις οδούς Πλαστήρα-Μανωλιάσσης, από Δυσμάς, όπου το έδαφος κατηφορίζει, Βασ. Κων/νου, ή λίγο νοτιότερα, από νότια, όπου το έδαφος αρχίζει να ανέρχεται προς το βουνό, στην περιφερειακή οδό από ανατολικά, όπου πλησίαζε και ο ποταμός, ο οποίος βρισκόταν κοντύτερα προς τη σημερινή πόλη και το κάστρο, και το ίδιο το κάστρο, από δόρεια. Αν υπολογίσουμε ότι κατά τη διάρκεια πλημμύρας του Αράχθου κατεστράφη το «επισκοπικόν ενδιαίτημα και τα εν αυτό καλλιστεία», καθώς και τα «περί αυτό μισθωτικά οικήματα» και ότι ο τόπος έγινε έλος, καλύπτοντας το έδαφος, όπου είχαν φυτευτεί αμπέλια και οπωροφόρα δέντρα, μπορούμε να συμπεράνουμε με επιφύλαξη, ότι το συγκρότημα της μητρόπολης με τους κληρικούς και παροίκους της βρισκόταν στις παρυφές του κορμού της πόλης (όπως περ. σήμερα), μολοντί τούτο ανήκε σαφώς στη χώρα (την πόλη) της Άρτας¹⁶². Σε ολόκληρη την παραπάνω επιφάνεια της πόλης απλώνονταν και οι περισσότερες από τις συνοικίες του 19ου αιώνα, που μνημονεύει ο μητροπολίτης της Άρτας Σεραφείμ (Περίληφτης-Περιδλέπτου, Βυρσοδεψών ή Δάφνης, Τουρκοπάζαρο, Αγ. Θεοδώρας ή Λούκαινας ή Καραπάνου, Μουχούστιον, Πλάτανος, Αλπαναριά, Μονοπώλιο, Ρωμαιοπάζαρο, Εβραϊκά)¹⁶³.

161 Πρβλ. Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 19, όπου αναφέρονται οι ναοί της Μεταμόρφωσης, Παντοκράτορα, Αγίας Σοφίας, Αγ. Πάντων, Αγ. Γεωργίου και Αγίας Παρασκευής (και Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 388). Βλ. και Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 137 κ.ε., όπου υπάρχει κατάλογος βυζαντινών, μεταβυζαντινών και σύγχρονων (με τον συγγραφέα) ναών, ο οποίος πρέπει να χρησιμοποιείται με κάποιες επιφυλάξεις. Ανάμεσα στους ναούς που μνημονεύονται ως βυζαντινοί είναι και ο του Ευαγγελισμού και ο των Γενεθλίων της Θεοτόκου στην συνοικία των Βυρσοδεψών.

162 Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22: «Ο δε αγαθόν προέθου ποιήσαι και οικονομήσαι τη χώρα της Άρτης επισκοπείον».

163 Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 137. Βλ. και Τσουτίνου, *Άρτινά*, σ. 216 κ.ε.: «Μονοπλιό, δυτικά της σημερινής οδού Φιλελλήνων, μέχρι την οδό Σταματελοπούλου, *Αλπαναριά*, συνοικία Παντοκράτορα, *Τουρκοπάζαρο*, όπου διασταυρώνονται οι δρόμοι Τζαβέλλα, Β. Πύρρου, *Πριοβόλου*, *Ρωμιοπάζαρο*, από τη σημερινή οδό Παντοκράτορος ως πέρα από το Μονοπλιό (οδός Σκουφά), *Οβραϊκα*, οδοί Αμβρακιάς, Τζαβέλλα κλπ., *Μουχούστι*, νοτιοδυτικά της Παρηγορήτισσας, *Περίληφτης-Περιδλέπτου*, κοντά στη Μητρόπολη και *Ταμπακιάδες* ή *Δάφνη*, στην Β. πλευρά του κάστρου ως το λόφο της μητρόπολης». Για λεπτομέρειες, βλ. Παράρτημα ΙΙ.

Από τις συνοικίες της νεώτερης Άρτας, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη της Περίληπτης, όπου πρέπει να θρυσκόταν η βυζαντινή μονή της Περιδλέπτου, η οποία αποτελούσε, μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ξεχωριστή ενορία¹⁶⁴. Κοντά της θρυσκόταν η συνοικία των Βυρσοδειψών (Ταμπακιάδες), η οποία «μέχρι πριν λίγα χρόνια πνιγόταν από τα νερά του Αράχθου, όταν αυτός πλημμύριζε»¹⁶⁵, αποκόβοντας τον λόφο της μητρόπολης που μεταβαλλόταν σε μικρό νησί. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, πάντα με επιφύλαξη, να συμπεράνουμε ότι τα παραπάνω ενισχύουν την άποψη ότι η «συνοικία» της μητρόπολης το μεσαίωνα (με τους κληρικούς και παροίκους της) θρυσκόταν κάπως απομονωμένη από την υπόλοιπη πόλη, ενώ εδώ ανάμεσα τους φαίνεται πως είχε χτιστεί η Μονή Περιδλέπτου^{165α}. Αν επίσης ληφθεί υπόψη ότι θρέθηκαν σπίτια (με ναΐσκο) και εκτός της παραπάνω περιοχής του υποτιθέμενου κορμού της πόλης, στην οδό Κομμένου, νοτιότερα της Παρηγορήτισσας, είναι ευνόητο να δεχτούμε ότι το συγκρότημα της Μητρόπολης δεν ήταν το μοναδικό στις παρυφές του κυρίου τμήματος της πόλεως. Στο συμπέρασμα αυτό, της εδώ ξεχωριστής συνοικίας, καταλήγει η Β. Παπαδοπούλου, σε μελέτη, όπου θρυσκονται συγκεντρωμένα τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών για την Άρτα¹⁶⁶. Τέλος, αν είναι σωστή η άποψη του Κ. Τσουρή ότι η Παρηγορήτισσα «κτίστηκε σχεδόν στο άκρο της βυζαντινής πόλεως, γιατί μόνον εκεί ήταν δυνατό να δρεθεί ελεύθερο ένα τόσο εκτεταμένο οικόπεδο σε τόσο περίοπτη θέση»¹⁶⁷, θα μπορούσαμε, πολύ υποθετικά, να δεχτούμε ότι ο κορμός της πόλης έφτανε ως εκεί και ήταν περίπου τριγωνικός καλύπτοντας επιφάνεια υπερεπταπλάσια εκείνης του κάστρου. Ενισχυτικά των παραπάνω είναι η άποψη του Σεραφείμ Ξενόπουλου ότι η Κάτω Παναγιά δέχτηκε τους μοναχούς της Παρηγορήτισσας, «επειδή κατοικήθη η πόλις μέχρι των πυλών της Μονής (της Παρηγορήτισσας), και επειδή οι πατέρες ηνωχλούντο ως εκ της συνοικήσεως ταύτης»^{167α}. Παρότι υπήρξε χώρος, η πόλη προς το κέντρο πρέπει να ήταν πυκνά χτισμένη (όπως εξάλλου

164 Τσούταινου, *Αρτινά*, σ. 226.

165 Τσούταινου, *Αρτινά*, σ. 218. Βλ και σ. 225.

165α Παπαδοπούλου, «Μονή Περιδλέπτου», σ. 284-286, όπου αναφέρονται και γλυπτά δύο περιόδων στο σημερ. ναό του Αγ. Μερκουρίου, 11ου-12ου και 13ου αιώνα.

166 Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 383: «Θεωρούμε όμως σίγουρο ότι τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν εδώ, ανήκουν σε μια συνοικία, απομακρυσμένη από το κέντρο της πόλης, που θρυσκόταν κατά μήκος του δρόμου που οδηγούσε στην Κάτω Παναγιά». Πρβλ. και Τσουρή, «Ευρήματα», σ. 498: «...στην περιφέρεια της βυζαντινής πόλεως».

167 Τσουρή, «Ευρήματα», σ. 498. Βλ και σημ. 17: «Θα έλεγα ότι η εκκλησία “στρέφεται” προς το βυζαντινό οικισμό: ο διάκοσμός της διατάσσεται κυρίως στην Β. και Δ. πλευρά της, προφανώς για να είναι ορατός από την πόλη, ενώ περιορίζεται στην Ν. πλευρά».

167α Ξενόπουλου, *Δοκίμιον*, σ. 146-147.

και σήμερα) και τα σπίτια για μεγαλύτερη ασφάλεια να στριμώνχονταν προς το μέρος του κάστρου, όπου, καθώς μνημονεύσαμε παραπάνω, μερικά από αυτά άγγιζαν τα τείχη του.

Με το να είναι η Άρτα πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου είναι λογικό να σκεφθεί κανείς ότι τούτο της προσέδιδε όχι μόνο αίγλη αλλά ήταν λόγος και για την ανάπτυξή της. Από την άλλη πλευρά, μπορεί η έδρα της μητρόπολης να βρισκόταν στη Ναύπακτο, οι συνεδριάσεις όμως της ιεραρχίας γίνονταν κυρίως στην Άρτα, στην οποία ο κινητικότητα, παρά τα προβλήματα υγείας του, μητροπολίτης, Ιωάννης Απόκαυκος, δρέθηκε πάρα πολλές φορές¹⁶⁸, προς το τέλος της ζωής του, μάλιστα, για μεγάλα χρονικά διαστήματα, υπό την φροντίδα γνωστών και φίλων, κυρίως του μοναχού Κλήμεντος Μονομάχου¹⁶⁹. Συνεδριάσεις, λιγότερες βέβαια, γίνονταν και στη Βόνιτσα (Βόνιτσα), στην οποία ο Απόκαυκος δρέθηκε πολλές φορές¹⁷⁰. Όπως φαίνεται από επιστολή του μητροπολίτη¹⁷¹, η Βόνιτσα ήταν σταθμός από την Ναύπακτο στην Άρτα, όταν γινόταν χρήση πλοίου. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι βρισκόταν κι αυτή στο κεντρικό μέρος της περιοχής δικαιοδοσίας της Ναυπάκτου¹⁷², σε πιο απόμερη θέση, όμως, σε σχέση με την Άρτα, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη η έκταση που κάλυπτε το κράτος της Ηπείρου.

Πολύ λίγα γνωρίζουμε για τα σπίτια και τα εκκλησιαστικά και κρατικά κτίρια της πόλης. Από αρχαιολογικής πλευράς αποκαλύφθηκαν σπίτια στην οδό Κομμένου, σε σχήμα ορθογωνίου με δύο ή τρεις συνήθως χώρους, μονώροφα ή διώροφα¹⁷³. Ίσως ορισμένα απ' αυτά, ιδίως στο κέντρο της πόλης, να ήταν δυνατό να συγκριθούν με το οίκημα της παράστασης της λιτανείας της εικόνας της Οδηγητρίας στην Κωνσταντινούπολη, που εικονίζεται στον νάρθηκα της Βλαχέρνας Άρτης. Το οικοδόμημα είναι τριώροφο με τοξοστοιχίες και εξώστες. Δεν

168 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 10, 22, 23 κ.ε., 27 κ.ε. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κερκυραϊκά*, σ. 355, 338. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Δυσρραχινά», σ. 574. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα*, σ. 124, 125. Petrides, *Jean Apokaukos*, σ. 10. Βλ. και Δελημάρη, *Απαντα*, σ. 79, 82, 172, 201, 205, 226, 273, 276, 278-9, 286, 296, 339, 375, 378.

169 Δελημάρη, *Απαντα*, σ. 278: «ω ολίγον δειν εν Αρτη γενόμενος τοις χερσίν εναποψύξει του Μονομάχου». Επίσης, σ. 278-9: «Ζω και αυτός της τρισκαιδεκάτης του Μαρτίου αναμείνας εν τη Αρτη διά την αρρωσίαν και τον χειμόνα... Ούτος γαρ (ο Μονομάχος) εγένετό μοι παρηγορίας και παρακλήσεως αίτιος φωμίζων, ποτίζων και πάντων παρηγορούμενος...».

170 Δελημάρη, *Απαντα*, σ. 178, 207, 218, 225, 296.

171 Δελημάρη, *Απαντα*, σ. 201: «...ηγγίσαμεν γαρ σοι, πλην του διείργοντος αμφοτέρους Θαλαττίους κόλπους και την μετ' αυτόν ες Άρταν ολιγοπόρου ξηράς».

172 Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 26, όπου, εκτός από τον μητροπολίτη, αναφέρεται ότι συμμετείχαν σε σύνοδο στη Βόνιτσα, προς πλήρωση του κενού επισκοπικού της Ορθόνο, και οι επίσκοποι Αχελώου, Άρτας, Ιωαννίνων, Δρυινουπόλεως, Βουθρωτού, Δραγαμεστού (έλειπε ο Κερκύρας).

173 Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 383 (ανασκαφή Κ. Τσουρή).

αποκλείεται όμως ο ζωγράφος να απεικόνισε αποκλειστικά κωνσταντινοπολίτικο οίκημα, αν μάλιστα δεχτούμε την πρόταση της Ποταμάνου να ταυτιστούν τρεις γυναικείες μορφές που παριστάνονται μπροστά από το πλήθος, τελείως μετωπικά, με την Άννα Παλαιολογίνα, σύζυγο του Νικηφόρου Α' της Ηπείρου, τη μητέρα της Ειρήνη-Ευλογία, αδελφή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, και την αδελφή της Θεοδώρα Ραούλαινα¹⁷⁴.

Ο Ιωάννης Απόκαυκος μνημονεύει μονώροφα και διώροφα σπίτια στο έργο του, όπως και καλύδες, αλλ' όχι στην Άρτα. Καλύδες μνημονεύει ο μητροπολίτης στη Ναύπακτο παρέχοντας μάλιστα την εντύπωση ότι υπήρχαν πολλές από αυτές στην πόλη¹⁷⁵, κάτι που πρέπει να ίσχυε, λίγο πολύ, και για τις άλλες μεσαιωνικές πόλεις. Σχετικά με τους πυλώνες μονών ή άλλων μεγάλων κτισμάτων, σχηματίζουμε μια καλή ιδέα από τον πυλώνα της Αγίας Θεοδώρας. Πρόκειται για τοξωτή πύλη, με αετωματική απόληξη, που φέρει πλίνθινη διακόσμηση (μαϊάνδροι, οδοντωτές ταινίες)¹⁷⁶. Οι πύλες βέβαια των σπιτιών που είχαν αυλές πρέπει να ήταν πολύ πιο απλές. Από τα υπόλοιπα κτίσματα, εκτός από το παλάτι του δεσπότη, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, ο Ιωάννης Απόκαυκος μνημονεύει και «δημόσιο κατάλυμα», στο οποίο έμειναν οι «συνεδριάζοντες» ιεράρχες, για να εξετάσουν, δικαστικώς, κάποια υπόθεση¹⁷⁷. Αν, τέλος, το γλυπτό, στη μακρά πλευρά του τάφου της Θεοδώρας, στον ομώνυμο ναό, που φέρει δίλοβο άνοιγμα, με ρόδακες και ανθέμια, ιδιαίτερα καλής τέχνης (εικ. 7), προέρχεται από κάποιο παράθυρο, τούτο πρέπει να ανήκε σε αρχοντικό σπίτι ή σε δημόσιο κτίριο.

Όπως είναι γνωστό, με κέντρο την Άρτα αναπτύχθηκε μία τοπική αρχιτεκτονική σχολή, με ρίζες στην τοπική παράδοση και στην ελλαδική σχολή, με επιδράσεις από την Κων/πολη και τη Θεσ/νίκη. Η αρχιτεκτονική αυτή επηρέασε, με τη σειρά της, γειτονικές περιοχές της Νέας Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας και παρήκμασε μαζί με την παρακμή του κράτους της

174 Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 379, όπου και η διβλιογραφία (περιγραφή της παράστασης της λιτανείας). Μ. Αχειμάστου-Ποταμάνου, «Θέματα ζωγραφικής στην Άρτα», σ. 43. Επίσης, της ίδιας, «The Byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (area of Arta)»: *Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, II, «Τέχνη και Αρχαιολογία», Ανακοινώσεις Α', Αθήνα 1981, σ. 1-14. Επίσης Μ. Αχειμάστου-Ποταμάνου, «Βυζ. Τοιχογραφίες Βλαχέρνας», σ. 212.

175 Bees, «*Unedierte*», σ. 149.

176 Γιαννέλου, Βυζ. *Μνημεία*, σ. 31. Γιαννούλη, *Αγία Θεοδώρα*, σ. 72-73. Παπαδοπούλου, Βυζ. Άρτα, σ. 55.

177 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 27-28. Πρόκειται ασφαλώς για την Άρτα και όχι για άλλη πόλη, όχι μόνο γιατί γίνεται λόγος για συνεδρίαση, αλλά και γιατί στο τέλος αναθέτουν τη δύσκολη υπόθεση στον ηγούμενο της πατριαρχικής μονής Αγ. Νικολάου Ταρωνά, της Άρτας.

Ηπείρου, στις αρχές του 14ου αιώνα. «Οι περισσότεροι ναοί είναι ξυλόστεγες αίθουσες, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι και τρίκλιτοι σταυρεπίστηλοι...δικιόνιοι, εκτός από της Παντάνασσας Φιλιππιάδας, που είναι σύνθετος τετρακιόνιος»¹⁷⁸. Οι Μονές και εκκλησίες μέσα κι έξω από την πόλη της Άρτας, πολύ περισσότερες από τις σημερινές (μερικές τις γνωρίζουμε από τις πηγές μόνο), προσέδιδαν, με την επιβλητικότητά τους, λαμπρότητα στην πόλη, όπως ταίριαζε σε πρωτεύουσα κράτους. Αντίθετα δεν αναπτύχθηκε τοπική καλλιτεχνική σχολή στη ζωγραφική, πράγμα όμως που «δεν αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην έκφραση της καλλιτεχνικής ζωντάνιας που παρατηρείται στην περιοχή με τη συναγωγή καλλιτεχνών από τα μεγάλα κέντρα της τέχνης και από άλλα μικρότερα. Απεναντίας η εκλεκτική καλλιτεχνική ποικιλία στα μνημεία του Δεσποτάτου φανερώνει το ρόλο της πρωτεύουσας του κράτους της Ηπείρου ως χώρου προστασίας, ανάδειξης και καλλιέργειας όλων των τάσεων και αισθητικών αντιλήψεων στη ζωγραφική. Παράλληλα αποδεικνύεται ότι η Άρτα ως επαρχιακό πολιτικό κέντρο, δεν ήταν απομονωμένη καλλιτεχνικά από τον υπόλοιπο κορμό της αυτοκρατορίας αλλά παρούσα στο καλλιτεχνικό γίγνεσθαι της εποχής».^{178α}

Από το έργο του Απόκαυκου και άλλες πηγές γνωρίζουμε ονόματα εκκλησιών της Άρτας (Άγιοι Πάντες, Θεοτόκος της Αργιωτίσσης)¹⁷⁹ και κυρίως μοναστηριών. Αναφέρεται η μονή Αγίου Νικολάου¹⁸⁰, που πιθανώς είναι ίδια με εκείνη του Αγίου Νικολάου του Ταρωνά, που ήταν πατριαρχική¹⁸¹, η Περίδλεπτος, όπου ο Απόκαυκος έμενε πολλές φορές, όταν ερχόταν στην Άρτα και όπου συνήθως γινόταν η σύνοδος των αρχιερέων¹⁸², ο Άγιος Γεώργιος, μετέπειτα Αγία Θεοδώρα, όπου μόνασε η ομώνυμη αγία και η Κάτω Παναγιά¹⁸³, λίγο έξω από την Άρτα, και στην γύρω από την πόλη περιοχή, η μονή του Κατζούρη¹⁸⁴ και η Βλαχέρνα (Βλαχερνίτισσα)¹⁸⁵. Οι περισσότεροι

178 Βοκοτόπουλου, «Η τέχνη», σ. 224.

178α Γιαννούλη, *Οι τοιχογραφίες*, σ. 514.

179 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21.

180 Δελιμάρη, *Άπαντα*, σ. 82: «εύρον δέ με εν Άρτη και παρά τω προνώω της εν ταύτη μονής του Παμμάκαρος αγίου Νικολάου μεσημβριάζοντα».

181 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 28.

182 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 10. Δελιμάρη, *Άπαντα*, σ. 202, 375, 397.

183 Ιωβ, *Βίτα*, στ. 908: «Τον μέντοι δεσπότην και σύννευον η αοίδιμος Θεοδώρα τας περικαλλείς και ευαγείς ιδούσα συστησάμενον δύο μονάς, την της Παντανάσσης φημί και της Παναγίας επικεκλημένας, τω μεγαλομάχτρυι και αυτή Γεωργίω θείον ανήγειρεν σεμνείον και εις γυναικείον τούτο συνεστήσατο».

184 Δελιμάρη, *Άπαντα*, σ. 317: «Περί της εν Άρτη μονής του Κατζούρη, ως συστάσης επί σταυροπηγίω εμώ». Γιαννούλη, «Οι τοιχογραφίες», σ. 152 [Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και των ιερών κανόνων*, τ. Ε', Αθήνησιν 1855, σ. 106-109]. Σήμερα ο Αγ. Δημήτριος Καντζούρης

από τους ναούς των παραπάνω μοναστηριών σώζονται ως σήμερα και ορισμένοι χρονολογούνται με ακρίβεια βάσει επιγραφών, όπως ο ναός της Παρηγορητίσας, χτισμένος στο τέλος του 13ου αιώνα από το δεσπότη Νικηφόρο¹⁸⁶ και η Παναγία του Μπρωώνη, έξω από την Άρτα (έτος 1238)¹⁸⁷, που, όπως και η Παρηγορητίσσα, δεν μνημονεύεται σε μεσαιωνική πηγή. Από τους υπόλοιπους βυζαντινούς ναούς μέσα στην Άρτα, σώζεται ως σήμερα ο ναός του Αγίου Βασιλείου και έξω απ' αυτήν, σε μικρή απόσταση, ο ναός του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς και ο ναός του Αγίου Βασιλείου της Γέφυρας¹⁸⁸, στις παρυφές της σημερινής πόλης. Τέλος, από το έργο του Απόκαυκου γίνεται φανερό ότι υπήρχαν και άλλα μοναστήρια μέσα στην πόλη, που δεν κατονομάζονται¹⁸⁹.

Απ' όλους τους παραπάνω ναούς, εκείνος της Παρηγορητίσας είναι ο πιο μεγάλος και λαμπρός και θυμίζει ανάκτορα της εποχής. Γράφει σχετικά ο Ορλάνδος: «Το κυδικόν σχήμα του κτηρίου, ο άξεστος τρόπος κατασκευής της κατωτάτης αυτού ζώνης, αποτελούσης οινεί το δάθρον του, η επιμελής τοιχοδομία των δύο ανωτέρων ζωνών, αι μονότονοι σειραί των τοξωτών παραθύρων... ανακαλούν εν πρώτης όψεως εις την μνήμην του παρατηρητού συγγενή τινα της προΐμου Ιταλικής Αναγέννησης μέγαρον» και μάλιστα «... το σχέδιον των εν Φλωρεντία μεγάρων Pazzi (Quaratesi), Medici (νυν Riccardi), ιδία των Strozzi και Gondi»¹⁹⁰. Σημειώνουμε πάντως ότι η ερειπωμένη σήμερα

είναι η παλιότερη εκκλησία (6' μισό Θ' αιώνα) στην Άρτα. Βλ. Α. Ορλάνδου, «Ο αγ. Δημήτριος Κατζούρης»: ABME 2 (1996) 57-69.

185 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 15 κ.ε. Longnon, *Chronique*, παρ. 989.

186 Ορλάνδου, *Παρηγορητίσσα*, σ. 154: «Κομνηνοδούκας δεσπότης Νικηφόρος/Άννα βασίλισσα Κομνηνοδούκων / Κομνηνοδόκας δεσπότης Νικηφόρος/Άννα βασίλισσα Κομνηνοδούκων / Κομνηνοδόκας δεσπότης Νικηφόρος/Άννα βασίλισσα Κομνηνοδούκων / Κομνηνοδόκας δεσπότης Νικηφόρος/Άννα βασίλισσα Κομνηνοδούκων». Βλ. επίσης, στ. 158. Η επιγραφή σώζεται (όχι ολόκληρη), ανάμεσα στον ανάγλυφο διάκοσμο του υπέρθυρου. Ο Ορλάνδος, βασιζόμενος στα ονόματα, χρονολογεί το ναό ανάμεσα στα 1283 και 1296. Όμως είναι δυνατό το μνημείο να χρονολογηθεί ακριβέστερα. Βλ. Nicol «Thomas», σ. 755 κ.ε., που χρονολογεί την εκκλησία στα έτη 1294 και 1296.

187 Α. Ορλάνδου, «Η Παναγία του Μπρωώνη»: ABME 2 (1936) 51 κ.ε. Π. Βοκοτόπουλου, «Παρατηρήσεις επί της Παναγίας του Μπρωώνη» ΑΔ 28(1973), Μελέται, σ. 159 κ.ε. Παπαδοπούλου, Βυζ. Άρτα σ. 87 κ.ε.

188 Βοκοτόπουλου, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 50. Παπαδοπούλου, Βυζ. Άρτα, σ. 33.

189 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κερκυραϊκά*, σελ. 378: «Εν τινι κατά την Άρταν φροντιστηρίω». Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18: «Τούτους μεν [τους μοναχούς της Βλαχερνιώτισσας] ταις εν τη πόλει ταύτη ετέραις μοναίς εισήγαγέ τε και εγκατάκισε...».

190 Ορλάνδου, *Παρηγορητίσσα*, σ. 24-25, όπου εξηγεί τον άξεστο τρόπο κατασκευής του κατωτέρου τμήματος, με κάλυψη από άλλο κτίριο. Είναι πολύ πιθανό τα παλάτια των δεσποτών να έμοιαζαν με την εξωτερική όψη της Παρηγορητίσας. Πάντως και σήμερα στην πόλη πολλές εκκλησίες μοιάζουν, εξωτερικά, με κοσμικά κτίρια. Βλ. και Μ. Χατζιδάκη, Τέχνη: ΙΕΕ, τ. Θ', σ. 424: «...σαν ένα ογκώδες δώροφο κυδικό σώμα με δίλοβα παράθυρα, δηλαδή με προσόψεις ανακτορικού μεγάρου...».

εκκλησία της Παντάνασσας στη Φιλιππιάδα, που έχτισε ο Μιχαήλ Β' (μαζί με την Κάτω Παναγιά) είναι μεγαλύτερη από την Παρηγορήτισσα. Ο ναός ήταν πεντάτρουλλος με πλουσιότατο γλυπτό διάκοσμο. Χτίστηκε την πέμπτη δεκαετία του 13ου αι. και το περίστυλο στην εποχή του Νικηφόρου, γιου του Μιχαήλ Β' (1267/8-1296). Σύμφωνα με τον Βοκοτόπουλο τα Κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία σημαίνουν ότι ο αρχιτέκτονας είχε πιθανώς μετακληθεί από τη Νίκαια^{190α}. Τέλος μικρότερη αλλά και ιδιαίτερα λαμπρή είναι και η Κάτω Παναγιά, στις νότιες παρυφές της πόλης, χτισμένη με υλικά από αρχαιότερα κτήρια.

Είναι βέβαιο ότι ο μοναχικός βίος και μέσα στην πόλη της Άρτας και γύρω από αυτήν ήταν πολύ ανεπτυγμένος. Από τα γραφόμενα του Απόκαυκου για τη μετατροπή της Βλαχερνίτισσας από ανδρική σε γυναικεία μονή και τη μεταφορά μοναχών σε άλλα μοναστήρια, μέσα στην πόλη της Άρτας, ώστε να μην περιφέρονται στους δρόμους της πόλης και προσβάλλουν την ιερά περιβολή, «ωσεί και ύδωρ...διαπορευόμενον»¹⁹¹, μπορούμε, ίσως, να εξαγάγουμε έμμεσα το συμπέρασμα ότι οι δρόμοι της Άρτας (όπως και άλλων βυζαντινών πόλεων) μαύριζαν από το ράσο, ενώ πολλοί, πιθανώς, θα ήταν οι μοναχοί, που δεν ανήκαν σε μοναστήρια και περιφέροντο άσκοπα στους δρόμους. Στην πόλη της Άρτας, ως τη μετατροπή της Βλαχερνίτισσας από ανδρική σε γυναικεία μονή, όλες σχεδόν οι μονές ήταν ανδρικές. Όσες μοναχές υπήρχαν στην πόλη έμεναν σε παραπήγματα, κοντά στους ιερούς ναούς¹⁹². Η αλλαγή στη Βλαχέρνα έγινε για να διορθωθεί εν μέρει η κατάσταση αυτή.

Υποθέτουμε ότι πολλοί κάτοικοι της πόλης έπαιρναν το μοναχικό σχήμα, όπως ο Γοστιλόπουλος ή ο Ζυγοστόπουλος (:), ο οποίος λίγο πριν πεθάνει «απεθρίξατό τε και τα των μοναχών ράκη εαυτώ περιέθετο, επί διαθήκη, μέντοι και τελευταίω τούτω βουλημάτι»¹⁹³. Ας ληφθεί υπόψη ότι στην Άρτα υπήρξε και Νικηφόρος Γοστιλόπουλος, ένας από τους άρχοντες της πόλης¹⁹⁴. Οι Αρτινοί αυτοί, λαμβάνοντας το μοναχικό σχήμα, έμεναν μέσα στην πόλη τους και ασφαλώς θα συνέχιζαν να έχουν λόγο όχι μόνο στη θρησκευτική αλλά και στην κοινωνική της ζωή (όπως οι Φιλανθρωπηνοί στα Γιάννενα). Άλλο παράδειγμα ντόπιου μοναχού είναι εκείνο του «τιμωτάτου εν μοναχοίς» Θεοδώρου του Ίσαρι¹⁹⁵, ο οποίος μνημονεύεται ότι είχε «οικίαν», πολύ κοντά

190α Π. Βοκοτόπουλου, «Το καθολικό», σ. 271, 287, 296.

191 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18.

192 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 17: «γυναικείον δε σπανίως ή ουδαμού, ως παρά τοις προτεμενίσμασι των ναών επί σαθραίς ταις καλύβαις και κλινιδίων αχρείων μόνων χωρητικαίς τας μοναχάς εποικίζεσθαι...».

193 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα*, σ. 124.

194 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21.

195 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 27.

στο δημόσιο κατάλυμα, όπου συγκεντρώθηκαν οι ιεράρχες, για να κρίνουν την υπόθεση της κόρης του και του συζύγου της Μανουήλ Μονομάχου (βλ. παρακάτω). Είναι προφανές ότι ο Ίσαρις (αφού είχε κόρη, επομένως έγινε μοναχός σε μεγάλη ηλικία-όχι όμως στο τέλος του βίου, όπως ο προηγούμενος μοναχός) δεν είχε διακόψει τις σχέσεις με την προηγούμενη κοσμική ζωή του τουλάχιστο ενδιαφερόταν για την τύχη της κόρης του και παρευρέθη και αυτός στο Συνοδικό Δικαστήριο, για να συμβάλει στη λύση του προβλήματος.

Η ζωή των κατοίκων της Άρτας επηρεαζόταν, όπως, έμμεσα, είδαμε, από την ύπαρξη των μονών και μοναχών, όπως πρέπει να επηρεαζόταν και από τους κληρικούς και μάλιστα από τον μακρό διαπληκτισμό ανάμεσα στον Απόκαυκο και τον τοπικό επίσκοπο Ιωάννη, ο οποίος, κατά τον Απόκαυκο, πριν ήταν «ονηλάτης» και «μάγειρος»¹⁹⁶, επομένως παιδείευτος. Ο Απόκαυκος είχε φίλους στην Άρτα¹⁹⁷, όπου έμενε, όπως είπαμε, για μακρό χρονικό διάστημα, και οι κληρικοί της πόλης πρέπει να είχαν χωριστεί σε δύο φατρίες. Ο επίσκοπος Άρτης έδωσε από την Εκκλησία τους διακόνους, αδελφούς Σημαδευμένους (που ήταν φιλικά διακείμενοι προς τον Απόκαυκο), αποστερώντας τους κάθε πρόσοδο απ' αυτήν, και ο Απόκαυκος, με τη σειρά του, έκανε απόβλητους τους πρεσβυτέρους των ναών, όπου ανήκαν οι δύο διάκονοι (Αγίων Πάντων-Θεοτόκου Αργιωτίσης), καθώς και τον ίδιο τον επίσκοπο¹⁹⁸, ενέργεια που δεν είχε όμως ιδιαίτερο αντίκτυπο. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο μητροπολίτης ειδοποιεί τους άρχοντες της Άρτας, επί ποινή αφορισμού, «μήτε συνέρχεσθαι τω επισκόπω, μήτε συνεκκλησιαάζεσθαι τούτω, μήτε συνομιλείν αυτώ»¹⁹⁹, γίνεται φανερό ότι η θέση της άρχουσας, τουλάχιστο, κοινωνίας της Άρτας ήταν αρκετά δύσκολη. Το θέμα τελικά λύθηκε με Σύνοδο²⁰⁰, αλλ' όχι χωρίς δυσκολίες και παλινδρομίες του επισκόπου Άρτας²⁰¹.

Σχετικά με την καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης, αντλούμε μερικές πληροφορίες από το έργο του Απόκαυκου, που συνήθως αναφέρονται σε δικαστικές υποθέσεις. Έτσι, «ο μεγαλοδοξότατος υποταγάτος» κύριος (ις) Μανουήλ ο Μονομάχος, έδωσε τη γυναίκα του, δίνοντας πίστη σε πληροφορίες, μάλλον συκοφαντικές, ότι αυτή είχε σχέσεις με κάποιον από τους υπηρέτες του. Ο Μονομάχος, σκληρός, «ψυχή στρατιώτου», όπως μνημονεύει ο Από-

196 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 247.

197 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Δυρραχινή», σ. 574.

198 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21,22.

199 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22.

200 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22 κ.ε.

201 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 23 έως σ. 26: «...δυσωπηθείς ο επίσκοπος... τον διάκονον έλυσεν... Αλλ' ο Άρτης και των εν αυτών και πάλιν... ανεκκλησιαστον και ατύχη τον διάκονον έθετο επ' ουδενί τω δικαίω».

καυκος²⁰², δεν πίστευε στην αθωότητα της γυναίκας του με τίποτε, παρά μόνο αν αποδεικνυόταν με το άγγιγμα πυρακτωμένου σιδήρου. Ασφαλώς στην απόφασή του αυτή συνέβαλε και ο κοινωνικός περιγυρος, αφού ο αντίκτυπος θα ήταν μεγάλος, λαμβανομένης υπόψη και της κοινωνικής θέσης του Μονομάχου, που πρέπει να ήταν αρκετά υψηλή²⁰³. Τα πράγματα μπορεί να ήταν ακόμα χειρότερα σε άλλες περιπτώσεις. Έτσι, σε περίοδο τρύγου, που χρειαζόταν «πολυχειρία», λόγω της συγκομιδής που έπρεπε να μαζευτεί έγκαιρα, ο υπεύθυνος για το μάζεμα των σταφυλιών του κυρίου του, χτύπησε δυνατά με ξύλο κάποιον νέον (που εργαζόταν εκεί επιτροπεύοντας «τους τρυγητάς του αμπελώνος»), στο κεφάλι, μολονότι ήθελε να χτυπήσει άλλο μέλος του σώματός του, με αποτέλεσμα σε δυο μέρες ο νέος να πεθάνει. Η αιτία ήταν ότι ο νέος αυτός ενοχλούσε τις γυναίκες που δούλευαν στο αμπέλι, όταν έβγαιναν ή έμπαιναν στο πέραςμα (προφανώς για να αδειάσουν τα καλάθια), είτε «ως νέος ακολασταίων, είτε και παιδιᾶ χαιρών»²⁰⁴.

Και στις δύο περιπτώσεις, και ιδιαίτερα στη δεύτερη, με το φόνο, δίνεται η εντύπωση μιας κοινωνίας που δρούσε αυθόρμητα, δεν πρέπει όμως να δγάλλουμε δέβαια συμπεράσματα, γιατί απ' όλο το έργο του Απόκαυκου, καθώς και του Δημητρίου Χωματηνού, αρχιεπισκόπου Αχρίδας, γίνεται φανερό ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, η κοινωνία, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για συζυγικά θέματα, ήταν αρκετά ανεκτική. Εξάλλου, ας μην ξεχνάμε ότι ο Μιχαήλ Β' έδωξε τη γυναίκα του, οσία Θεοδώρα, και συζούσε με παλλακίδα, τη Γαγγρηνή²⁰⁵ (όσο και αν ο συγγραφέας του Βίου της ομώνυμης αγίας αναφέρει ότι ο Μιχαήλ έδωξε τη σύζυγο του κάτω από τη μαγική επίδραση της δεύτερης), ενώ δεν έλειπαν, από τη βασιλική οικογένεια και άλλους κοινούς ανθρώπους, τα νόθα τέκνα, στα οποία οι πατέρες τους φρόντιζαν να κληρονομήσουν περιουσιακά στοιχεία. «Λαμβανομένων υπόψη των ηθών της εποχής, ... η απλή εξώγαμη σχέση και μάλιστα στις ηγεμονικές οικογένειες και η προέλευση τέκνων απ' αυτή δεν αποδοκιμάζεται τόσο έντονα, όσο η σύναξη γάμου σε στενό οικογενειακό βαθμό²⁰⁶. Έτσι, και πάλι στην Άρτα, όταν ο Θεόδωρος της Αγάθης, νέος στην ηλικία, εγκατέλειψε τη σύζυγό του, πηγαίνοντας στα Γιάννενα, σύμφωνα με τον Απόκαυκο, «ηλιοχούμενος παρά των αυτού προσγενών και των παιδικών ορμών»²⁰⁷, η σύζυγος και τα πεθερικά του απευθύνθηκαν στον μητροπολίτη να μεσολαθήσει για την επιστροφή του. Ο Απόκαυκος,

202 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 27.

203 Πρβλ. Κιουσοπούλου, *Ο Θεσμός*, σ. 140-143.

204 Petridcs, «Αποκαυκος», σ. 18 (86).

205 Ιώβ, *Βία*, στ. 905. Κιουσοπούλου, *Ο Θεσμός*, σ. 111.

206 Πιτσάκη, *Ζητήματα*, σ. 359.

207 Bees, «Unedierter», σ. 148 (αρ. 97).

πάλι, απευθύνθηκε στον επίσκοπο Ιωαννίνων, γιατί απ' αυτόν πίστευε ότι εξαρτιόταν η «θεραπεία του πράγματος», δηλ. να ξαναγυρίσει ο νέος αυτός στη σύζυγό του. Βλέπουμε, λοιπόν, εδώ, να χρησιμοποιείται η πειθώ, μολονότι αναφέρεται ότι η σύζυγος ήταν μακρινή συγγενής της γυναίκας του Μακρεβολίτου, προφανώς κάποιου άρχοντα, που θα μπορούσε, ίσως, να ασκήσει πίεση.

Από την πράξη της μετατροπής της Βλαχερνίτισσας από ανδρική σε γυναικεία Μονή και τα όσα μακρά γράφει ο Απόκαυκος, για να δικαιολογήσει την πράξη αυτή, σημειώνοντας ότι, εκτός Κωνσταντινουπόλεως, αγνοείται η «ομοτιμία» ανδρός και γυναικός, πράγμα που θεωρεί άδικο, εξάγουμε το συμπέρασμα ότι και στην Άρτα η θέση της γυναίκας ήταν πολύ χαμηλά. Ο Απόκαυκος στηρίζει την άποψή του, ότι το «θήλυ γένος» έχει την «αυτού ομοτιμία» με το άρρεν, σε εκκλησιαστικά κείμενα. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο Απόκαυκος σημειώνει ότι «η ευσεδής και φιλόθεος καθ' ημάς εξουσία» (δηλ. ο Θεόδωρος Δούκας) προέδη στην μετατροπή της Μονής, «αριστοκρατίαν την εξουσίαν ταύτης παραδεικνύουσα»²⁰⁸, πιστεύουμε ότι ο ιεράρχης παραλληλίζει την προσπάθεια αυτή της εξισώσεως των φύλων με τα ισχύοντα στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι έχοντες αυτή τη νοοτροπία (εξίσωσης των δύο φύλων) ανήκαν στους ευγενείς ή είχαν πλούτο και αξιώματα²⁰⁹.

Η παραπάνω σύγκριση της Άρτας με την Κωνσταντινούπολη δείχνει και τη διαφορά. Δεν μπορεί να γίνει σύγκριση ανάμεσα στο πολιτιστικό επίπεδο της μιας και της άλλης, όμως πρέπει να δεχτούμε ότι ο ορισμός της Άρτας ως πρωτεύουσας ενός αρκετά μεγάλου κράτους, είχε ευεργετικά αποτελέσματα και στα γράμματα και τις τέχνες. Η ύπαρξη χειρογράφων σε μια περιοχή δείχνει την ύπαρξη μικρού κύκλου λογίων και διανοουμένων. Μνημονεύονται ονόματα λογίων, όπως ο μεσάζων Νικηφόρος Γοργιανίτης και ο αδελφός του Νικόλαος, ο Κλήμης ο Μονομάχος, που αντικαθιστούσε το Θεόδωρο Δούκα στις κρατικές υποθέσεις, όταν αυτός έλειπε, κ.ά. Η επιγραμματική λογοτεχνική παραγωγή «δρίσκει την τέλεια έκφρασή της στα σπουδαία εκκλησιαστικά έργα όπως η Παρηγορήτισσα ή η Κάτω Παναγία», όπως και στην επιτύμβια επιγραμματοποιία στις Βλαχέρνες ή στο έμμετρο επίγραμμα «που μαρτυρούσε τα ηρωικά κατορθώματα του Θεοδώρου Δούκα σε πύργο του Κάστρου του Δυρραχίου»²¹⁰.

Η επιλογή της Άρτας ως κέντρο εκκλησιαστικών συνόδων και η προσωπικότητα του Ιωάννη Απόκαυκου επηρέαζαν θετικά την πνευματική ζωή της πόλης, ενώ η Μαρία Δούκαινα, σύζυγος του Θεοδώρου, ήταν προστάτις των

208 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 416.

209 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 413.

210 Κατσαρού, «Πνευματικός βίος» σ. 36-37.

γραμμάτων. Η εκκλησία των Βλαχερνών, η πιο λαμπρή πριν από την κατασκευή της Παντάνασσας και της Παρηγορήτισσας ήταν κέντρο καλλιτεχνικής δραστηριότητας^{210α}. Η περίοδος ηγεμονίας του Θεοδώρου ήταν φαίνεται εποχή ακμής για τα γράμματα, η ναοδομία όμως θα φθάσει σε υψηλά επίπεδα επί Μιχαήλ Β΄ και Νικηφόρου Α΄. Παρ’ όλα αυτά, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν πρέπει να φθάσουμε στο συμπέρασμα ότι οι γνωρίζοντες γράμματα στην πόλη ήταν πάρα πολλοί και μάλιστα έξω από τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Στην προσπάθεια των ηγεμόνων της Άρτας για προώθηση των γραμμάτων πρέπει να εκτιμηθεί και η μεταφορά σε δημόδη γλώσσα του Θρύλου του Τρωικού πολέμου, από τον Κωνσταντίνο Ερμονιακό, στην εποχή του Ιωάννη Ορσίνη, που συγχρόνως όμως δείχνει και «την πτώση του φιλολογικού επιπέδου στην πόλη, μαζί με την πτώση της δραστηριότητας της αρχιτεκτονικής σχολής, που είχε τη δική της φυσιογνωμία και αυτονομία»^{210β}.

210α Κατσαρού, «Πνευματικός βίος» σ. 33-34.

210β Κατσαρού, «Πνευματικός βίος» σ. 39.

Z) ΞΕΝΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΓΛΩΣΣΟΙ-ΑΛΛΟΘΡΗΣΚΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ. ΑΡΤΙΝΟΙ ΣΤΗ ΡΑΓΟΥΖΑ

Οι πηγές μνημονεύουν ότι μετά το 1204 η Ήπειρος ήταν μια από τις περιοχές, όπου οι ηγεμόνες της καλούσαν ή δεχόντουσαν με ευχαρίστηση τους πρόσφυγες, οι οποίοι κατέφθαναν κυρίως από περιοχές που κατέλαβαν οι Φράγκοι και μάλιστα από την Κωνσταντινούπολη. Ένας από αυτούς ήταν ο πρώην αυτοκράτορας Αλέξιος Γ', που έφθασε, σύμφωνα με τον Βίο της Αγίας Θεοδώρας, ως «ανδράποδον» στο λιμάνι της Σαλαώρας, όπου και του προσφέρθηκαν πολλές «δώρεές»²¹¹, πριν φύγει για τη Μικρά Ασία, συντροφευόμενος, κατά τον Ιωάννη Απόκαυκο, από τον Κων/νο Δούκα²¹². Στο έργο του Δημητρίου Χωματινού αναφέρεται ότι πολλοί πρόσφυγες είχαν καταφύγει στην Άρτα από την Πελοπόννησο²¹³. Πιο γνωστός ανάμεσα σ' αυτούς ήταν ο δεσπότης Ιωάννης Χαμαρέτος (ίσως γιος του Λέοντα Χαμαρέτου) από τη Λακωνία, που κατέφυγε στον Θεόδωρο Δούκα, μετά από αγώνες εναντίον των Φράγκων της Πελοποννήσου²¹⁴. Πρόσφυγες από την Κων/πολη ήλθαν και μετά την ενωτική Σύνοδο του 1274, διωκόμενοι από τους ενωτικούς²¹⁵.

Σε συνοδικό έγγραφο του Ιωάννη Απόκαυκου, που αναφέρεται στη μετατροπή της Βλαχερνίτισσας από ανδρική σε γυναικεία μονή, περιέχονται ενδιαφέροντα στοιχεία για τις ξένες μοναχές στην Άρτα. Ο Απόκαυκος, αφού αναφέρει ότι στη Βασιλεύουσα (Κωνσταντινούπολη) υπάρχουν όχι μόνο ανδρικά, αλλά και γυναικεία μοναστήρια, κάτι που δε συμβαίνει στις «έξω χώρες» (περιοχές εκτός Κων/πολης) και στα «καθ' ημάς» (στην περιοχή της Ηπείρου), και αφού μνημονεύσει την απόφαση των ηγεμόνων της Ηπείρου (της καθ' ημάς εξουσίας) για την επελθούσα μεταβολή στο μοναστήρι της Βλαχερνίτισσας, προσθέτει: «Υστερα από τη μεταφορά των καλόγερων σε διάφορα μοναστήρια της Άρτας, έφερε στο μοναστήρι των Βλαχερνών γυναίκες που ήταν ήδη μοναχές (κεκαρμένες), οι οποίες μετανάστευσαν από τις οικείες πνευματικές φωλεές της πόλης, ευγενείς ως προς το γένος και τους τρόπους, εξαιτίας της θείκης, θα έλεγε κανείς, φωτιάς και μάστιγας (κατάρας) που κατέλαβε τη Βασιλεύουσά μας, έως ότου και σ' αυτήν την άλλη σωτηρία, θα μπορούσε να πει κανείς, κιδωτό (τη Μονή Βλαχερνών), εισήλθαν και τοποθετήθηκαν. Και τα δύο καλώς (λοιπόν) τα φρό-

211 Ιώβ, *Vita*, στ. 904.

212 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 178: «...και συναναπλεύσας εις τα Εώα τω αιχμαλωτισθέντι βασιλεί κύρι Αλεξίω...».

213 Χωματιανός, στ. 93, 94: «Λαόν γαρ ουκ ευάριθμον η του Πέλοπος τη ημετέρα αυλή παρεπέμψατο, και πάντες εισί παρ' ημών οι τοιούτοι και πεπαρησιασμένοι και έντιμοι...».

214 Χωματιανός στ. 88 κ.ε. Nicol, «Refugees», σ. 17,18. Κορδώση, *Κατάκτηση*, σ. 126 κ.ε.

215 Nicol, *Despotate*, σ. 16 κ.ε.

ντισε και υλοποίησε [η καθ’ ημάς εξουσία, οι βασιλείς μας], ούτως ώστε και οι κατά τόπους ατακτοποιήτες (δόκιμες) μοναχές να έχουν πού να καρούν, και οι ερχόμενες από μακριά και εγκαταστημένες εδώ, που έγιναν από τους ηγεμόνες (κρατούντες) «ένδημοι» (εγχώριοι), να έχουν και αυτές την εν λόγω Μονή ως καταφύγιο και μέρος όπου θα ζουν πλούσια»²¹⁶.

Είναι δέβαιο, βάσει του παραπάνω αποσπάσματος, ότι στη Μονή Βλαχερνάς έρχονταν και μοναχές που έφθναν από μακριά (κυρίως από φραγκοκρατούμενες περιοχές) και είχαν γίνει δεκτές από τους ηγεμόνες της Άρτας. Αν μάλιστα με τη λέξη «Βασιλεύουσα» εννοείται η Κων/πολη και όχι η βασίλισσα στην Άρτα (πράγμα, θα λέγαμε, δέβαιο)²¹⁷, συμπεραίνουμε ότι οι «τα γένη και τους τρόπους επίσημοι» μοναχές προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη. Τούτο εξηγεί καλύτερα και τη χρήση αργότερα της Μονής Βλαχερνών ως μέρος όπου ενταφιάζονταν τα μέλη της οικογένειας των Κομνηνών.

Στο σημείο αυτό, ως μνημονευθεί η υπόθεση του Α. Παλιούρα, ο οποίος αναρωτώμενος γιατί λείπει ναός της Αγίας Σοφίας από την Άρτα, «σύμφωνα με το ιστορικό αξίωμα, κατά το οποίο η περιφέρεια αντιγράφει την πρωτεύουσα... για λόγους ιδιαίτερα εκκλησιαστικούς και πολιτικούς, κατά το πρότυπο... της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως», πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση ομώνυμων ναών στις περιφέρειες²¹⁸, δίνει την απάντηση που συνδέεται με την ύπαρξη στην Άρτα του ναού των Βλαχερνών, σε αντιστοιχία με τον ναό των Βλαχερνών στην Κων/πολη. Αναφέρει ότι χάρη στη συστέγαση με τα ανάκτορα των Βλαχερνών, όπου μεταφέρθηκε, επί Κομνηνών, η αυτοκρατορική εξουσία, το κύρος του ναού των Βλαχερνών, στην Κων/πολη, ενισχύεται και γίνεται αφορμή για την ίδρυση στην περιφέρεια ομώνυμων ναών και μονών. Έτσι, συνεχίζει ο ίδιος ερευνητής, αν η Βλαχερνα της Άρτας δε χτίστηκε την

216 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18.

217 Διαφορετικά δεν δικαιολογείται η λέξη «μάστιγα» που κατέλαβε τη «Βασιλεύουσα». Εξάλλου παραπάνω Βασιλεύουσα ονομάζεται η Κων/πολη (αν και πρέπει να σημειώσουμε ότι παρακάτω, σ. 418, οι «κρατούντες» καλούνται και «βασιλεύοντες»). Από την άλλη πλευρά, η συνέχεια στο απόσπασμα, όπου γίνεται λόγος και για μοναχές που ερχόντουσαν από μακριά, ενισχύει την εκδοχή ότι πρόκειται για την Κων/πολη. Σ’ αυτήν την περίπτωση το «κατά πόλιν οικειών... πνευματικών φαλεών», πρέπει να αναφέρεται πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη και όχι στην Άρτα. Πολύ περισσότερο, δέβαιο, δεν πρόκειται για τη βασίλισσα Θεοδώρα, σύζυγο του Μιχαήλ Α', όπως αναφέρει ο Παπαδόπουλος-Κεραμέως. Σωστά ο Ορλάνδος τον διορθώνει αναφερόμενος ότι το συνοδικό έγγραφο αναφέρεται στην «εξουσία», δηλ. τον Θεόδωρο Δούκα (Προσθήκη εις τα περί της Μονής των Βλαχερνών, ΑΒΜΕ Β', σ. 178). Όμως δεν πρέπει να αναφέρεται ούτε στη σύζυγο του Θεόδωρου, που σε άλλα σημεία καλεί «βασίλισσα» ή (την σην) «βασιλείαν».

218 Παλιούρα, «Βλαχερνες», σ. 164, όπου σημειώνει ότι υπήρχαν ναοί Αγίας Σοφίας στο Κίεβο, στο Νονγοποδ, την Αχρίδα, την Σόφια, τη Θεσσαλονίκη, τη Νίκαια, την Τραπεζούντα, τον Μιστρά, τη Μονεμβασία κ.λπ.

εποχή των Κομνηνών²¹⁹, η ανάπλαση τουλάχιστον του μνημείου πρέπει να έγινε στα μέσα του 13ου αιώνα, όπως πιστεύει ο Ορλάνδος²²⁰. Δεν ήταν λοιπόν αναγκαίο να υπάρχει τώρα Αγία Σοφία στην Άρτα, αφού υπήρχε ναός των Βλαχερνών. Ως εκ τούτου, δεν είναι ανεξήγητη στη Βλαχέρνα Άρτας η απεικόνιση της λιτάνευσης της Παναγίας της Οδηγήτριας. Πρόκειται για παράσταση που αποτελεί «άπαξ» στην ιστορία της βυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής: Οι άντρες που ήταν ταγμένοι στην περιφορά της εικόνας, καθώς και οι «ιερωμένοι, αρχόντισσες και λαός ακολουθούν με κατάνυξη· λάβαρα υψώνονταν στην Παναγία· στο μεγαλόπρεπο οικοδόμημα που σώζεται αριστερά αρχοντοπούλες φεγγαροπρόσωπες και στολισμένες δέονται από τους εξώστες ψηλά»²²¹. Δεν αποκλείεται οι ανώνυμοι καλλιτέχνες να έφεραν από την πρωτεύουσα στην Άρτα το σχέδιο του πρωτοτύπου με τη λιτανεία²²². Ναός, λοιπόν, της Βλαχέρνας και παράσταση της λιτανείας εμπνέονται από την Κων/πολη. Η υπόθεση του κ. Παλιούρα μπορεί να είναι σωστή, ακόμα κι αν υπήρχε εκκλησία της αγίας Σοφίας, πράγμα πιθανό, αφού στο τουρκικό κατάστιχο του 1564 μνημονεύονταν δύο αγιοσοφίες, μια μέσα και η άλλη έξω από το Κάστρο (βλ. Παράρτημα II).

Ερχόμενοι ξανά στο επεισόδιο της μεταφοράς των μοναστριών, που προέρχονταν από ευγενείς οικογένειες, όπως είπαμε, πιθανότατα της Κων/πολης, και λαμβάνοντας υπόψη ότι τούτο πρέπει να έγινε μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Θεόδωρο Δούκα²²³, συμπεραίνουμε, πέρα από το γεγονός ότι η Βλαχέρνα ήταν ως την ανέγερση της Παρηγορήτισσας ο λαμπρότερος ναός, ότι δεν αποκλείεται ο φιλόδοξος δυνάστης να προέδη στην εγκατάσταση των μοναστριών τότε, επειδή πίστευε πως η Βλαχέρνα, ως συνδυετικός συμβολικός κριός με την Κων/πολη, θα τον εξυπηρετούσε στα μελλοντικά του σχέδια. Είναι πιθανό από το χρονικό εκείνο σημείο η Βλαχέρνα να προκρίθηκε ως θέση που στέγαζε τους τάφους της οικογένειας των δεσποτών²²⁴.

219 Ο Ορλάνδος, «Μονή Βλαχερνών», σ. 49, ορίζει τον αρχικό ναό στο δ' μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα. Ο Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, σ. 186-187, κάνει λόγο και για αρχικό ναό 9ου-10ου αιώνα (πρβλ. και Βοκοτόπουλου, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, σ. 21).

220 Παλιούρα, «Βλαχέρνες», σ. 168.

221 Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ζωγραφική», σ. 185. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βυζ. Τοιχογραφίες Βλαχέρνας», σ. 212.

222 Παλιούρα, «Βλαχέρνες», σ. 170.

223 Nicol, *Despotate*, Α., σ. (197) (Λεύκα, σ. 169). Πρβλ. Βοκοτόπουλου, «Η τέχνη», σ. 224-25. Αναφέρεται ότι η μετατροπή έγινε μεταξύ 1224-30.

224 Πρβλ. Ορλάνδου, «Μονή Βλαχερνών», σ. 33, όπου γίνεται λόγος ανάμεσα στα γλυπτά, και για «αετοφόρο» πλάκα που πρέπει να ανήκε «σε επιφανές μέλος της οικογένειας των δεσποτών... οι οποίοι, όπως οι άλλοι άρχοντες των περιοίκων λαών, είχαν οικειοποιηθεί τον δικέφαλο αετόν ως έμβλημα και σημείον της βασιλικής καταγωγής τους». Δικέφαλος αετός υπάρχει και στην Παρηγορήτισσα (σ. 34).

Εκτός από τους πρόσφυγες, όμως, διέμεναν στην Άρτα και πολλοί άλλοι, προερχόμενοι από διάφορες περιοχές, που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ξένοι. Οι ξένοι στην πόλη της Άρτας αποτελούσαν ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό. Οι αυξημένες οικοδομικές ανάγκες στην πόλη και γύρω απ’ αυτήν, που προέρχονταν κυρίως από τους ηγεμόνες και τις συζύγους τους καλύφθηκαν όχι μόνο από ντόπια αλλά και από ξένα συνεργεία. Οι ξένοι τεχνίτες έφθαναν από τη νότια Ελλάδα αλλά και από τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη και την Ιταλία. (Στη μονή της Παντάνασσας π.χ., ένα μέρος από τα γλυπτά είναι επηρεασμένα από φραγκικά πρότυπα²²⁴⁶). Οι τελευταίοι αποτελούσαν μέρος των Ιταλών και άλλων Δυτικών που έρχονταν στην Άρτα κυρίως για εμπορικούς λόγους. Εκτός από τους Βενετούς, που είχαν στην Άρτα προξενείο, συναντώνται στις πηγές και Φλωρεντινοί, που, καθώς φαίνεται, ήλθαν στην Ελλάδα με τους Acciaiuoli και τον δεσπότη των Ιωαννίνων Esau Buoldemoni²²⁵. Δυτικοί εξάλλου είχαν αγοράσει και το τελωνείο της Άρτας²²⁶. Τα τελευταία όμως χρόνια της ζωής του δεσποτάτου (περίπου από το 1400 και ύστερα) έμεναν και εμπορεύονταν στην Άρτα και πολλοί Ραγουζάιοι για ολόκληρες δεκαετίες (όπως θρίσκουμε και Αρτινούς στη Ραγούζα)²²⁷. Την περίοδο, εξάλλου, αυτή, ο δεσπότης της Άρτας είχε και άλλου είδους επαφές με τη Ραγούζα (π.χ. στη Ραγούζα έστειλε κανόνι του για επισκευή)²²⁸. Όπως, ήδη, μνημονεύσαμε παραπάνω, τις τελευταίες δεκαετίες, το μεγαλύτερο μέρος των ντόπιων είχε εγκατασταθεί μέσα στο κάστρο, ενώ οι ξένοι έμποροι έμεναν κυρίως στο εμπόριο (μπούρκο).

Από πλευράς πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετική γλώσσα ή θρησκεία, στη ΒΔ Ελλάδα, εκτός από τους λίγους Φράγκους που, όπως είδαμε, έμεναν στην Άρτα κυρίως για εμπορικούς λόγους, συναντάμε εγκατεστημένους Αλβανούς και Βλάχους και λιγότερο Σέρβους και Βούλγαρους. Το επίθετο σερβαλβανοβοουλγαροδόλαχος που αποδίδει ο συγγραφέας του Χρονικού των Ιωαννίνων στον Βογκόη²²⁹, εφήμερο δυνάστη της Άρτας, αν και έχει κυρίως μειωτική σημασία, στην περίπτωση αυτή είναι χαρακτηριστικό. Από τις τέσσερις εθνότητες που περιλαμβάνονται στην παραπάνω σύνθετη λέξη,

2246 Βοκοτοπούλου, «Το καθολικό», σ. 287. Υπάρχουν επίσης και αμιγώς βυζαντινής τεχνοτροπίας, καθώς και μεταφερόμενα γλυπτά, από άλλες περιοχές, κυρίως ρωμαϊκών χρόνων.

225 Nicol, *Despotate*, σ. 230.

226 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 852.

227 Nicol, *Despotate*, σ. 228 κ.ε., 232. Όπως ο Δήμος Amirali (Αμυραλής) ή η οικογένεια της οποίας πολλά μέλη στη σειρά, ασκούσαν το επάγγελμα του σαλπικτή για δεκαετίες στη Ραγούζα, όπου είχαν εγκατασταθεί με τις οικογένειές τους. Από τις πιο κοντινές περιοχές, όπου ζούσαν Αρτινοί, γνωρίζουμε την περίπτωση Αρτινού νεαρού, που, όπως θα δούμε παρακάτω, κατέφυγε στα Γιάννενα. Το όνομα, επίσης, Μαρία Αρτινή στη Βέροια (Χωματιανός, σ. 171), δείχνει παλιότερη ή πρόσφατη εγκατάσταση Αρτινών στην πόλη αυτή.

228 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 1006.

229 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 238.

στην Άρτα, συναντάμε κυρίως τους Αλβανούς, αφού περισσότερο από μισό αιώνα, η πόλη εδιοικείτο από αυτούς. Το πιθανότερο είναι η παρουσία τους, μέσα στην Άρτα, να περιοριζόταν μόνο, ή κυρίως, στην οικογένεια που κυβερνούσε και στους συγγενείς της, όπως είδαμε παραπάνω, επ' ευκαιρία της ήττας και του θανάτου του Γιακούπη, που μνημονεύεται στο Χρονικό των Τόκκων. Από την αφήγηση αυτή γίνεται επί πλέον φανερό ότι δεν υπήρξαν ιδιαίτερα προβλήματα μεταξύ Αλβανών και κατοίκων της Άρτας, οι οποίοι, σε αντίθεση με τους άρχοντες, όχι μόνο ανέχονταν αλλά και αγαπούσαν τον παραπάνω Αλβανό ηγεμόνα. Ένας άλλος Αλβανός, δεσπότης της Άρτας που επαινείται πολύ από τον συγγραφέα του Χρονικού των Ιωαννίνων είναι ο Ιωάννης Σπάτας, δεσπότης του Αχελώου, που κατέλαβε την πόλη, μετά το θάνατο του Πέτρου Λιώσα²³⁰.

Πολύ μικρότερη είναι η παρουσία των Σέρβων στην Άρτα, σε αντίθεση με τα Γιάννενα, όπου, μετά την άφιξη του Σέρβου δυνάστη Θωμά Πρελούμπου, η παρουσία τους στη διοίκηση της πόλης ήταν ιδιαίτερα αισθητή. Στην Άρτα, από την Σερβία ήταν η Νεράτα, σύζυγος του Μουρίκη Σπάτα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα συνοικέσια την εποχή αυτή, μεταξύ ατόμων διαφορετικών εθνοτήτων, συνήθως γίνονταν για να κρατούνται ισορροπίες, αλλ' όταν πέθανε ο Μουρίκης Σπάτας, οι Αρτινοί, με ενέργειες των αρχόντων, έδωξαν τη Νεράτα, που ήταν αντιπαθής²³¹. Τούτο δείχνει ότι ο σερβικός παράγοντας στην Άρτα δεν ήταν υπολογίσιμος. Η Νεράτα τελικά βρήκε καταφύγιο στα Γιάννενα, στον Κάρολο Τόκκο, ο οποίος εποφθαλιούσε την Άρτα²³² (όπως και ο μητροπολίτης Ιωαννίνων είχε βρει καταφύγιο στην Άρτα²³³, όταν τον έδωξε ο Θωμάς Πρελούμπος, κοντά στην αλβανική ηγεσία, η οποία επίσης εποφθαλιούσε τα Γιάννενα).

Από τους Δυτικούς και τους Σλάβους της Αδριατικής, όπως ήδη αναφέραμε, συναντάμε στην Άρτα Βενετούς και αργότερα κυρίως Ραγουζαίους²³⁴. Υπήρξε ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο εμπορικές πόλεις²³⁵ και η εύνοια των δεσποτών ήταν με το μέρος της Ραγούζας, όπου εμπορευόνταν και Αρτινοί, όπως ο Nicol Calemani (Καλημάνης), ο Γεώργιος Fumo (Φού-

230 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 221: «Ανήρ δραστήριος· και τα πάντα λαμπρός, έργω και λόγω κοσμούμενος και τω κάλλει σεμνύμενος· θεωρία γαρ και πράξις ην αληθώς εν αυτώ».

231 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2025: «Ουδέν γαρ την εστέρεξαιον ο τόπος και η χώρα».

232 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2570.

233 *Χρονικό Ιωαννίνων*, σ. 229.

234 Ducellier, «Aux frontières», σ. 117: «...le commerce ragusain vers Arta prend son essor exactement à l' époque ou s' accélèrent aussi les liaisons de Raguse avec Valone... Certains familles patriciennes semblent même s' être spécialisées dans le commerce avec Arta...D' autres ragusains résidaient occasionnellement a Arta...et il faut penser qu' il y avait même une colonie ragusaine assez importante».

235 Βλ. και Soustal, «Arta und Ragusa», σ. 360. Πρβλ. Thiriet, *Regestes*, αρ. 1660, όπου διαμαρτυρία των Βενετών στον Κάρολο Α' Τόκκο, ο οποίος δλάπτει τα συμφέροντά τους και ευνοεί τους Ραγουζαίους.

μος) και ο Δήμος Καβαλαρόπουλος. Ο τελευταίος μνημονεύεται ως υπήκοος και βασάλος του δεσπότη²³⁶. Προς το τέλος της ζωής του δεσποτάτου, ιδιαίτερα μετά το 1420, οι καλές σχέσεις των δεσποτών με την Φλωρεντία (η Φραντζέσκα, σύζυγος του Καρόλου Α' Τόκου, ήταν, εξάλλου, κόρη του Nerio Acciaiuoli από τη Φλωρεντία) προσήλκυσε και εμπόρους από την πόλη αυτή²³⁷. Ραγουζαίοι και Φλωρεντινοί έδειχναν ενδιαφέρον και για το τελωνείο της Άρτας²³⁸. Δεν έλειπαν από την Άρτα και έμποροι από άλλες ιταλικές πόλεις, (π.χ. την Κατάνη)²³⁹, αλλά και νέοι από τη Νίκαια της Γαλλίας, που αναζητούσαν στα βάθη της Μεσογείου κοράλλια²⁴⁰.

Στη Ραγούζα υπήρχε πρέσβης του δεσπότη της Άρτας, ο οποίος προστάτευε τα συμφέροντά του²⁴¹, αν και ο δεσπότης διέθετε και άλλα πρόσωπα, διαφορετικών εθνοτήτων, για τον ίδιο σκοπό, ένα από τα οποία, ο προκουράτωρ Antonellus Barges, Καταλανός, καλείται «familiaris» του Καρόλου Π Τόκου²⁴². Εκτός από τους τρεις παραπάνω εμπόρους, μνημονεύεται και κάποιος Ελισσαίος, επίσης προκουράτωρ (επίτροπος) του Καρόλου²⁴³, ο οποίος δεν αποκλείεται να ήταν Αρτινός Εβραίος. Αρτινός ήταν και ο Δήμος ή Ντίνος Amirali (προφανώς Αμυραλής), του οποίου τα εξ Άρτης προϊόντα (σιτάρι, αλεύρι, κεχρί) ήσαν αποθηκευμένα σε ραγουζινά μαγαζιά και χρησίμευαν ως ενέχυρο, όταν υπήρχε ανάγκη²⁴⁴.

Περισσότερα γνωρίζουμε για μια οικογένεια σαλπικτών, μέλη της οποίας σταδιοδρόμησαν στην Ραγούζα, από το 1324, όπου έφεραν και τις οικογένειές τους (Θεόδωρος, Αντώνιος, Ιωάννης και ο γιος του Μάρκος, που πέθανε το 1463)²⁴⁵. Στα ραγουζινά έγγραφα μνημονεύονται διαθήκες του Θεοδώρου, που είχε πολλές αδελφές, και του Ιωάννη, που μνημονεύεται τις περισσότερες φορές στα έγγραφα και αφήνει σε δικά του πρόσωπα όση περιουσία είχε στη Ραγούζα και την Άρτα²⁴⁶. Επειδή υπήρχαν και Κρητικοί σαλπικτές στη Ραγούζα, ο Κρεκίε αναρωτιέται, αν οι Έλληνες

236 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 173, 231, 939, 963, όπου προσκαλείται *ser*.

237 Ducellier, «*Aux frontières*», σ. 120. Γιαννακοπούλου, «Άρτα», σ. 309. Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 848.

238 Ducellier, «*Aux frontières*», σ. 118.

239 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 1087.

240 Ziebarth, «Κυριακός», σ. 116.

241 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 275, 857, 862.

242 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 837.

243 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 683. Nicol, *Despotate*, σ.232.

244 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 873, 879.

245 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 335, 722, 920, 957, 1081. Βλ. και σ. 137, όπου μνημονεύεται ότι ο Θεόδωρος σκοτώθηκε σε μάχη (οι Έλληνες σαλπικτές ακολουθούσαν στον πόλεμο), οπότε οι Ραγουζαίοι έδωσαν στον αδελφό του Γιάννη πολιτικά δικαιώματα και στην αδελφή του χρηματική δόση. Βλ. επίσης σφ. 137.

246 Krekić, *Dubrovnik*, σφ. 1363 (έτος 1457).

επηρέασαν τη ντόπια μουσική²⁴⁷. Τέλος, αν ληφθεί υπόψη ότι αρκετά νωρίς (έτος 1327) μνημονεύεται διάκος Μαρίνος, ανεψιός του ιερέα Μαρίνου από την Άρτα²⁴⁸, ίσως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπήρχε από τότε στη Ραγούζα μικρή παροικία Αρτινών, οι οποίοι πιθανώς λειτουργούνταν σε δικό τους ναό, προφανώς μαζί με άλλους Έλληνες.

Σημαντική πρέπει να ήταν στη βυζαντινή Άρτα και η εβραϊκή παρουσία. Όταν το 1165, την επισκέπτεται ο Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης, βρίσκει στην Άρτα (την αναφέρει παρεφθαρμένα Λάπτα) εκατό Ιουδαίους, με ηγέτες τον Ραμπί Σαλαχί και Ραμπί (sic)²⁴⁹. Αν ληφθεί υπόψη ότι τότε η Άρτα ήταν όχι ιδιαίτερα σημαντική πόλη, πρέπει να υποθέσουμε ότι αργότερα, με την αύξηση της εμπορικής κίνησης στην πόλη, το 14ο και 15ο αιώνα, η εβραϊκή παρουσία πρέπει να ενισχύθηκε και να συνεχίστηκε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τούτο γίνεται φανερό από το τουρκικό Κατάστιχο του 1564, όπου μνημονεύονται πέντε συνοικίες Εβραίων, με 213 εστίες, αποτελώντας περίπου το 17% του πληθυσμού της πόλης, ποσοστό σημαντικό. Όπως θα δούμε παρακάτω (Παράρτημα II), παραμένει ως σήμερα, κοντά στο φρούριο, η ονομασία Εβραϊκά, αλλά επιδιώνουν και παραδόσεις και μνήμες, που κάνουν λόγο για δυο συναγωγές και για υπάρχοντα έγγραφα²⁵⁰. Πιθανώς στη μεσαιωνική Άρτα μουσουλμάνοι ζούσαν κυρίως περιστασιακά και αποτελούνταν από δούλους αιχμαλώτους. Εξάιρεση αποτελεί ο Γιακούπης που είχε ασπασθεί του μουσουλμανισμό (δεν είναι γνωστό, αν είχαν ασπασθεί την ίδια θρησκεία και άλλα μέλη της οικογένειάς του).

247 Krekić, *Dubrovnik*, σ. 137.

248 Krekić, *Dubrovnik*, αρ. 134.

249 Καταραού, «Αχελώος», σ. 49 (μεταφρ. από το εβραϊκό πρωτότυπο κείμενο από τον Παν. Σιμωντά). Οι μεταφράσεις των πολλών εκδόσεων του κειμένου του Εβραίου περιηγητή διαφέρουν, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφορές, που κάνουν μερικούς ερευνητές να μιλάνε όχι για την Άρτα, αλλά για τη Λευκάδα. Βλ. Δένδια, «Λευκάς, ή Άρτα», σελ. 23 κ.ε., όπου γίνεται χρήση της μετάφρασης Asher (όπου αναφέρεται ότι η πόλη θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως Λάρτα, Lachta ή Λεζάρ). Ο Δένδιας, βάσει τοπογραφικών δεδομένων, ταυτίζει σωστά το παραπάνω τοπωνύμιο με την Άρτα, όχι τη Λευκάδα.

250 Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία», σ. 390 και σημ. 92. «Για την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας, βλ. Εγκυκλοπαίδεια Judaica (Λήμμα Arta) τόμος III, 645. Σ. Ξενοπούλου, ό.π. 10-11 και στο περιοδικό *Εβραϊκά Χρονικά* 54 (1982) 6-7, 75 (1985), 5 και 105 (1989) 18-20. Στην Άρτα υπήρχαν δύο συναγωγές, η αρχαιότερη «Γκρέκα» δημιουργήθηκε από τους Ρωμανιώτες «Γραικούς» Εβραίους, που πρέπει να εγκαταστάθηκαν στην Άρτα τον 12ο αιώνα. Η δεύτερη συναγωγή ονομαζόταν «Πουλιέζα» και δημιουργήθηκε από τους Εβραίους, που κατέφυγαν στην Άρτα τον 15ο αιώνα από την Απουλία, Καλαβρία και Σικελία, μετά τους διωγμούς που υπέστησαν εκεί. Κοντά στο φρούριο υπάρχει συνοικία που ονομάζεται Εβραϊκά. Το Εβραϊκό νεκροταφείο δριζόταν στο Πετροδούνι, σε χώρο που δώρισε, στην εβραϊκή κοινότητα της Άρτας, η σύζυγος του Μιχαήλ Β' Θεοδώρα (η μετέπειτα Αγία Θεοδώρα). Σύμφωνα με τις πληροφορίες, το χρυσόδουλλο της δωρεάς σωζόταν στα αρχεία της κοινότητας ως το 1944».

Δεν έλειπαν από την περιοχή της Άρτας και οι ξένοι από μακρινές χώρες. Ένας από αυτούς είναι ο Γιάννης από τη Ρωσία, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Στην τοιχογραφία με τη λιτανεία της Παναγίας της Οδηγήτριας στη Βλαχέρνα μνημονεύεται και ο «Χάζαρις», που πουλά το χαβιάρι. Ο Χάζαρις (από τη Χαζαρία, βόρεια και ΒΑ της Μαύρης Θάλασσας) ταιριάζει καλύτερα στην Κωνσταντινούπολη, δεν αποκλείεται όμως την εποχή αυτή, αιώνες μετά τη διάλυση του χαζαρικού κράτους, να ονομαζόταν έτσι οποιοσδήποτε είχε σχέση με την πώληση χαβιαριού ή παρόμοιων προϊόντων, αφού είναι βέβαιο ότι η αβαθής θάλασσα του Αμβρακικού παρείχε και αυγοτάραχο, εκτός από παντός είδους ψάρια.

Η) Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΑΥΚΟΥ

Παρουσιάζει ενδιαφέρον η παρακολούθηση της λειτουργίας της Δικαιοσύνης σε κάθε πόλη του κράτους της Ηπείρου, την εποχή που έζησαν οι δύο μεγαλύτεροι γνώστες των νόμων στον ελλαδικό χώρο, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος και ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Δημήτριος Χωματηνός, όχι μόνο από καθαρά νομικής, αλλά και από πλευράς μελέτης των ηθών και των συνηθειών των κατοίκων. Στο κράτος της Ηπείρου λειτουργούσαν πολιτικά και εκκλησιαστικά δικαστήρια. Το βασιλικό (δεσποτικό) δικαστήριο, (θήμα), που έδρευε στην Άρτα, ήταν το ανώτερο και κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να καταφύγει σ' αυτό. Ο ηγεμόνας του ηπειρωτικού κράτους εκδίκαζε εφέσεις για αποφάσεις άλλων δικαστηρίων, που μπορούσε να επικυρώσει, να τροποποιήσει ή να ακυρώσει, παρέπεμπε όμως και διάφορες υποθέσεις που έρχονταν στο δικαστήριο του σε τοπικά δικαστήρια, πολιτικά ή εκκλησιαστικά. Πολλές υποθέσεις παρέπεμπε ο ηγεμόνας στο δικαστήριο του Δημητρίου Χωματηνού στην Αχρίδα. Υπήρχε δυνατότητα παρέμβασης και τροποποίησης της απόφασης του βασιλικού δικαστηρίου από τον ίδιο τον ηγεμόνα αλλά και από τον Δημήτριο Χωματηνό²⁵¹. Στις επαρχίες της Ηπείρου η δικαιοσύνη απονεμόταν και από τους τοπικούς άρχοντες, βοηθούμενοι από κατάλληλα πρόσωπα, που επέλεγαν εκείνοι²⁵².

Οι κάτοικοι της επικράτειας της Ηπείρου κατέφευγαν συχνά και στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, κυρίως εκείνο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου και του αρχιεπισκόπου Δημητρίου Χωματηνού στην Αχρίδα, που αποτελούσε ένα είδος ανώτερου δικαστηρίου. Λειτουργούσαν επίσης και επισκοπικά δικαστήρια, στις κατά τόπους επισκοπές²⁵³. Για την πόλη της Άρτας, όπου συνήθως συνεδρίαζε το συνοδικό δικαστήριο της μητρόπολης (συνήθως στο μοναστήρι της Περιβλέπτου²⁵⁴, αλλά και αλλού²⁵⁵ διασώθηκαν δικαστικές υποθέσεις μόνο στο έργο του Ιωάννη Απόκαυκου, ο οποίος, πρέπει να σημειώσουμε, σε σχέση με τα πνευματικά του καθήκοντα, έδλεπε την ενασχόλησή του με την Δικαιοσύνη μάλλον ως πάρεργο²⁵⁶. Δυστυχώς δεν υπάρ-

251 Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 176.

252 Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 168 κ.ε. Οι τοπικοί δικαστές ονομάζονται «χιτζίοι» δικαστές και «κατά χώραν» δικαστές.

253 Δήμου, *Πολιτική θεωρία*, σ. 190 κ.ε.

254 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 375, 397: «Ευρεθέντων ημών την σήμερον εν τη κατά την Άρταν σεβασμία μονή της υπεραγίας δεσποίνης ημών θεοτόκου της Περιβλέπτου και πολλών εκ διαφόρων χωρών συνηγμένων εν ταύτη και προτεινομένων αιτήματά τινα προς τον πανυπερευτιμότατον εν μοναχοίς κυρ Κλήμεντα τον Μοναμάχον...».

255 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 378 «...Συνηγμένων ημών εν τινι των κατά την Άρτα φροντιστηρίων...».

256 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 156-57.

χει κάποια δικαστική υπόθεση στο έργο του Χωματηνού που να αφορά στους κατοίκους της Άρτας, ώστε να πλουτίζονταν οι γνώσεις μας, γύρω από τα ήθη και το πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της πόλης. Δεν υπάρχει επίσης είδηση που να αναφέρεται στο τοπικό δικαστήριο της περιοχής της Άρτας.

Σχετικά με τον επίσκοπο Άρτας, δε γνωρίζουμε κάτι για απόδοση δικαιοσύνης, πέρα από την αυθαίρετη απόφασή του να εκβάλλει «από πάσης εκκλησίας» τους αδελφούς Σημαδευμένους, διακόνους, και να τους στερήσει κάθε βιοποριστική πρόσβαση, με μόνη την αιτία, όπως γράφει ο Απόκαυκος, γιατί ήλθαν μία φορά στην Περίδωλο, όπου έμενε, και του «απένειμον ψιλήν προσκύνησιν»²⁵⁷. Η απόφαση αυτή του επισκόπου Άρτας είχε και βαθύτερα αίτια, σύμφωνα με όσα γράφει ο Απόκαυκος, αφού ο Άρτης ήθελε «αυτόν είναι και μόνον και πράκτορα των τοιούτων και λύτην τούτων, ότε και βούλεται, και περσικήν ηγούμενος μάστιγα το υπό μητροπολίτην τετάχθαι...»²⁵⁸. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, ότι και η απόφαση του μητροπολίτη Ναυπάκτου να κάνει τον επίσκοπο Άρτας «ανεκκλησίαστον» και να εκβάλλει τους πρεσβυτέρους από τους ναούς, όπου ιερουργούσαν οι Σημαδευμένοι, και «από πάσης εκκλησίας»²⁵⁹, πάρθηκε μόνο από τον ίδιο και όχι κατόπιν συνοδικής απόφασης. Ο Απόκαυκος όμως εξηγεί ότι δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά και να φερθεί κι αυτός απάνθρωπα προς τον φτωχό διάκονο. Η συνοδική απόφαση που δικαίωσε τους Σημαδευμένους ελήφθη αργότερα, σε σύσκεψη του μητροπολίτη και των επισκόπων Αγγελώου, Άρτης, Ιωαννίνων, Δρυινοπούλεως, Βουθρωτού και Δραγαμεστού, στη Βόνιτσα (αν και ο Άρτης δεν την εφάρμοσε)²⁶⁰.

Προφανώς και στην Άρτα λειτουργούσε επισκοπικό δικαστήριο, όπως και στις άλλες πόλεις, όπου υπήρχαν επισκοπές, μολονότι το συνοδικό δικαστήριο συνεδρίαζε συνήθως εκεί. Τούτο φαίνεται έμμεσα, όταν δύο Άρτινοί, ο ιερέας Νικήτας Σαραδάρις και ο εκπρόσωπος της νύφης του, με την οποία είχε διαφορές, Ηλίας Δρακονταετής, πήγαν στον Απόκαυκο (στη Ναύπακτο;) «κατ' αναχώρησιν του επισκόπου»²⁶¹, που ίσως σημαίνει ότι δεν θρσκόταν στην Άρτα ο τοπικός επίσκοπος, για ν' απευθυνθούν σ' αυτόν (ή πήγαν στον Απόκαυκο, μόλις αναχώρησε ο Άρτης, επειδή του είχαν περισσότερο εμπιστοσύνη, ή κατ' υποχώρησιν του επισκόπου, δηλ. τους επέτρεψε ο Άρτης να απευθυνθούν στον Απόκαυκο).

257 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21: «Ου μόνον δε αλλά παρήγγειλε και υμίν τοις ιερουργοίς των δύο ναών μη διδόναι τούτοις απόμοιραν από των οθενδήποτε εισαγομένων εν ταις εκκλησίαις προς πορισμόν».

258 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 24.

259 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 21.

260 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 26: «...ανεκκλησίαστον και αύθις τον διάκονον έθετο».

261 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 28.

Από τις δικαστικές υποθέσεις, στο έργο του Απόκαυκου, που αφορούσαν στην Άρτα, η πιο ενδιαφέρουσα είναι εκείνη του «μεγαλοδοξότατου υποταγάτου» Μανουήλ Μονομάχου, ο οποίος, όπως μνημονεύσαμε, έδωσε από το σπίτι του τη σύζυγό του, κόρη του «τιμιωτάτου εν μοναχοίς» Θεοδώρου του Ίσαρι, επειδή πληροφορήθηκε ότι η γυναίκα του «ετέρω των υπηρετούντων αυτώ συνέρχεται μοιχικώς». Η σύζυγος κατέφυγε στο σπίτι των γονέων της. Σε συνάντηση που είχαν η Ιερά Σύνοδος, ο Μονομάχος και ο Ίσαρις και αφού ειπώθηκαν πολλά, διαπιστώθηκε ότι υπήρξε διάσταση μεταξύ του Μονομάχου και της συζύγου του και ότι δεν υπήρξε άλλος τρόπος να συζήσουν, παρά μόνο, αν η κατηγορούμενη έπιανε πυρακτωμένο σίδηρο, για να αποδείξει την αλιωότητά της. Ο τρόπος αυτός κρίσεως, η λεγόμενη θεοδικία, δε γίνεται δεκτός από τον Απόκαυκο, δεδομένου ότι ήταν «βαρβαρικός και ταις εκκλησίαις παντάπασιν αγνοούμενος»²⁶². Και πώς, αναρωτιέται ο μητροπολίτης, κάποιος επίσκοπος θα μπορούσε να επιτρέψει έθιμο εθνικό και βάρβαρο; Ο Απόκαυκος, συνεχίζοντας, αναφέρει ότι δεν υπάρχει νόμος να απολύεις τη γυναίκα σου «εκ σφαλεράς εισηγήσεως», πράγμα που σημαίνει πως πιστεύει ότι η σύζυγος ήταν θύμα συκοφαντίας, και αποφαινεται: «Ει αξιούς την σήν γυναίκα κρατήσαι σίδηρον έμπυρον, συ μάλλον τούτο πράξει οφείλεις, ως εις συκοφάντου μέρος αυτής καταστάς». Ο Απόκαυκος ήταν πεπεισμένος, όπως είπαμε, ότι πρόκειται για συκοφαντία, πράγμα καθώς φαίνεται όχι σπάνιο (και μέσα στην Άρτα), δεδομένου μάλιστα ότι ο ιεράρχης αναφέρει δύο λόγους λύσεως των συνοικεσίων, τη μοιχεία και τη συκοφαντία: τη δεύτερη μάλιστα τη θεωρεί έργο του διαβόλου. Όμως, όλα αυτά φαίνονταν στον Μονομάχο «ήχος κενός ακοής και το ευαγγελικόν ωσεί λήρος», δεδομένου ότι, λόγω και του επαγγέλματός του (ήταν στρατιώτης), ο σύζυγος νόμο είχε το δικό του θέλημα και ήταν «δυσπειθής και δυσάγωγος». Έτσι, αυτός επέμεινε στα «δικά του βουλεύματα» και οι ιεράρχες στους νόμους. Τελικά, αφού δε γινόταν διαφορετικά, και αφού η ίδια η γυναίκα του Μονομάχου «διάπυρος ην, ως ηκούετο, εις το και κατά πυρός χωρήσαι και κριτηρίου ετέρου προς πληροφορίαν του ιδίου ανδρός», πράγμα που, αν κρίνουμε με το πνεύμα της εποχής, δείχνει ότι ήταν αθώα, ανετέθη στον «τιμιώτατον» κατηγοούμενο της Μονής του Αγ. Νικολάου του Ταρωνά, στην Άρτα, «το της πράξεως αποτέλεσμα».

Η θεοδικία δεν ήταν ασυνήθιστη την εποχή αυτή. Έτσι, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας αναφέρει τις δύο παρακάτω περιπτώσεις. Κάποιος Γουναρόπουλος, από τη Βέροια, ο οποίος κατηγορούσε τη γυναίκα του για μοιχεία, ζήτησε να

262 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 28: «Και πώς επίσκοπος οίος τι έθος εθνικόν και βάρβαρον επιτρέψειεν; Εδιδάχθη τε τους εν τοις νόμοις κειμένους τρόπους της διαζεύξεως και ως ου νόμος την ιδίαν απολύειν γυναίκα εκ σφαλεράς εισηγήσεως, και ως ο ενάγων μάλλον βαρείται ταις αποδείξει...».

επαληθεύσει τους λόγους του «δι’ επαφής πεπυρακτωμένου σιδήρου»²⁶³, όμως ο Χωματηνός δεν το επέτρεψε, γιατί, καθώς γράφει, η επαφή σιδήρου πυρακτωμένου, ταιριάζει μάλλον στους βαρβάρους και είναι «έξω των φιλευσεδών νόμων και των ιερών κανόνων». Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν τέτοια η πίστη σ’ αυτό το είδος κρίσεως, που ο Γουναρόπουλος ήθελε να πιάσει μόνος του σίδηρο πυρακτωμένο, για να αποδείξει ότι λέει αλήθεια. Πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι η στάση του αρχιεπισκόπου ήταν πιο αποφασιστική από εκείνη που τήρησαν ο Απόκαυκος και η σύνοδος του στην υπόθεση του Μονομάχου, και αυτό ίσως έχει να κάνει με τα πρόσωπα, το πείσμα του Μονομάχου και την αποδοχή της θεοδικίας από την ίδια την κατηγορούμενη και όχι με το πνευματικό επίπεδο που επικρατούσε στην πόλη της Αρτας.

Επίσης, στα Γιάννενα, κάποιος κατηγορούμενος, με εντολή τοπικού άρχοντα, «πεπυρακτωμένος έλαβε σίδηρον εις αθώωσιν εαυτού», με αποτέλεσμα, μάλιστα εδώ, να μείνει «αλύμαντος» και ως εκ τούτου να υπάρξει, μετά, θέμα, αν έπρεπε να διωχτεί ο κατηγορός του, που ήταν μάλιστα διάκονος²⁶⁴. Εδώ, ο Χωματηνός, όπως ο Απόκαυκος, αποφαίνεται ότι η επαφή με πυρακτωμένο σίδηρο, «αντί όρκου», αγνοείται όχι μόνο από τους εκκλησιαστικούς αλλά και από τους πολιτικούς νόμους και ότι είναι βαρβαρική συνήθεια. Έτσι, αναφέρει, «ούτε τον κατηγορήσαντα συκοφάντην καλέσαι δυνάμεθα, ούτε τον κατηγορηθέντα αθών κατά τους των Ρωμαίων νόμους ηγήσασθαι».

Από τις υπόλοιπες υποθέσεις που αφορούσαν Αρτινούς, αναφέρεται η περίπτωση κάποιου πρεσβυτέρου, Σαράδαρι, ο οποίος, όπως ήδη μνημονεύσαμε, είχε διαφορά φορολογικού περιεχομένου με τη νύφη του, καθώς και για το μούρασμα της πατρικής περιουσίας²⁶⁵. Για το τελευταίο, ο Απόκαυκος πιστεύει ότι, αφού ο πατέρας, πεθαίνοντας, δε μούρασε την περιουσία, πρέπει αυτή να διανεμηθεί εξίσου και στους τρεις αδελφούς. Πρόκειται για καθαρά οικογενειακή υπόθεση, που αφορά όμως την ευρύτερη οικογένεια, όχι την πυρηνική (γονείς-παιδιά). Πρέπει να υπογραμμισθεί η υπακοή που έδειχναν στον μεγαλύτερο αδελφό του πατέρα, «την εκείνου πρωτοτοκίαν ως πατρότητα λογιζόμενοι», αλλά και ότι αυτός, από την άλλη πλευρά, «όσα και παισίν οικείους εχρήτο τοις αδελφοίς», καθώς και η αλλαγή του κλίματος, όταν εκείνος παντρεύτηκε, «ημών ως υπ’ εκείνω μη συναινεσάντων τω γάμω, ά τε μηδ’ υπ’ εκείνου αξιωθέντων και την συναίνεσιν»²⁶⁶.

Καθαρά οικογενειακή είναι και η υπόθεση της αναζήτησης νεαρού συζύγου, για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Γράφοντας ο Απόκαυκος στον

263 Χωματιανός, στ. 525-26.

264 Χωματιανός, στ. 389-92.

265 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 28 κ.ε.

266 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 29.

επίσκοπο Ιωαννίνων, στην πόλη του οποίου είχε καταφύγει ο νεαρός, αναφέρει ότι αισθάνεται επιτακτικότερο το χρέος να δοθεί λύση στο ζήτημα, γιατί ο πληττόμενος ήταν φτωχός και γυναίκα²⁶⁷, δύο κατηγορίες ανθρώπων, για τις οποίες ο Απόκαυκος εκφράζει συχνά τη συμπάθειά του. Αξιοσημείωτη η άποψη του Απόκαυκου ότι ο νέος άφησε το σπίτι του, όχι μόνο λόγω των παιδικών ορμών, αλλά και λόγω καθοδηγήσεως των γονέων του, πράγμα που σημαίνει ότι αυτοί δεν ήθελαν το γάμο, λόγος που, καθώς φαίνεται, ήταν ισχυρός να οδηγήσει στη διάλυσή του.

Τέλος, σχετικά με το φόνο του νεαρού, που είδαμε παραπάνω να σκοτώνεται από τον υπεύθυνο εργασίας σε αμπέλι, επειδή ενοχλούσε τις εργάτριες, η Σύνοδος έκρινε τον δράστη ως φονέα «εκούσιον», παρ' ότι ο ίδιος ισχυριζόταν ότι δεν ήθελε να χτυπήσει το θύμα στο κεφάλι, και τον υπέβαλε σε επιτίμια εκκλησιαστικά²⁶⁸, κάτι που, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ιδιαίτερα επιεικές, πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι σκοπός ήταν «η των εντολών φυλακή και η συντριβή της καρδιάς και το εξ οφθαλμών δάκρυον», κάτι που πρέπει να έφερε αποτέλεσμα, γιατί, πράγματι, η συντριβή του φονέα, με επιτίμια που τον ταπεινώσαν μπροστά σε τόσο πλήθος, ήταν βέβαιη. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι και στην Άρτα οι κάτοικοι φαίνεται ότι έδρισκαν την ευκαιρία να αρπάξουν την περιουσία των φονέων, με την δικαιολογία ότι εκδικούνται το κακό. Έτσι η Σύνοδος αποφαινεται ότι, αν φονέας έχει περιουσία, αυτή πρέπει να μείνει «ακολόβωτη».

267 Bees, «Unedierter», σ. 148: «Ει δέ και πένης ο δεόμενος αντιλήψεως, έτι μάλλον χρεών επορέγειν αυτό χείρα: ει δε και θήλυ μέρος εστί, επί πλέον την επισκοπικήν επίνευσιν απαιτεί».

268 Petrides, «Apokaukos», σ. 19 (87): «Τω επί τρισί Κυριακαίς στήναι παρά τη πύλη του καθολικού ναού την κεφαλήν ασχεπής και αναφωνήσαι προς τους εισιόντας και εξιόντας «εύξασθε και συγχωρήσατέ μοι τω εγκληματικώ», τω ποιείν γονυκλισίας, από γης εκατόν καλ' εκάστην ημέραν και επιλέγειν εν εκάστη «ο Θεός ιλάσθητί μοι τω αμαρτωλώ και ελέησόν με»... κρέατος, τυρού και ωού εν αποχή έσται καλ' όλην την τριετιαν... ούτε εις Θεού ναόν εισελεύσεται ούτε της Θείας Κοινωνίας αξιωθήσεται, αλλ' εστώς περί τα προπύλαια των Οείων ναών, ένθα τύχη, εν τούτοις αποδώσει τω θεώ τας ευχάς».

**Θ) ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ:
ΠΛΑΡΓΩΓΗ, ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ, ΦΟΡΟΙ, ΔΟΥΛΟΙ,
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΙΣ**

Η γη ήταν στην πλούσια πεδιάδα της Άρτας εκείνη που πρόσφερε τους περισσότερους πόρους στον πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διαθήκη του Γιάννη από την Άρτα (έτος 1457) σαλπικτή στη Ραγούζα που είδαμε παραπάνω, η περιουσία που κληρονομείται στις αδελφές του, στην Άρτα, αποτελείται από αμπέλια και χωράφια²⁶⁹. Η πεδιάδα της Άρτας παρείχε, όπως είναι φυσικό, με αφθονία τα γεωργικά προϊόντα, μολονότι υπήρχαν έλη και η «αήθεια των αέρων» ταλαιπωρούσε τον πληθυσμό, όπως ταλαιπώρησε και τον αυτοκρατορικό στρατό, λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα, με διάρροιες, πυρετούς και κεφαλαλγίες²⁷⁰, κλίμα νοσώδες, που επαληθεύεται και από το Χρονικό των Τόκκων, όταν αναγράφεται ότι «...ένι ο τόπος βαρικός και στυπικόν το κάστρο»²⁷¹. Από τα προϊόντα, εκτός από σιτάρι και άλλα δημητριακά, μεταξύ των οποίων κηχρί²⁷², και το αλάτι από τις πλούσιες αλυκές της περιοχής (οι λακινιές του Χρονικού των Τόκκων), παράγονταν (ή εξάγονταν)²⁷³ κτηνοτροφικά προϊόντα (κρεατικά, δέρματα, μαλλί, τυρί, λίπος), κάστανα, θαμβάκι, κερί, βελανίδια, και

269 Kričić, *Dubrovnik*, σφ. 1363.

270 Καντακουζηνός, σ. 525.

271 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3453. Ο «βαρικός» τόπος ευνοούσε και την ύπαρξη κουνουπιών, που τόσο πολύ ενόχλησαν και τον Κυριακό εξ Αγκώνος, όταν βρισκόταν στο Κορακονησίον (Κορακονησία), στο οποίο λειτουργήθηκε, στην εκεί εκκλησία της «Μακαρίας Παρθένου» (Zicbarth, «Κυριακός», σ. 116).

272 Πρβλ. Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 686. Ducellier, «Aux frontières», σ. 120: «... entre 1393 et 1463, on connaît 52 contrats portant sur du blé d'Arta, soit près de la moitié de l'ensemble des affaires traitées sur ce marché par les ragusains, certaines cargaisons pouvant atteindre 1400, 1500 et même 200 stères. Généralement transporté par les marchands ragusains, nous savons que ce grain pouvait aussi être livré à Raguse par des commerçants d'Arta; quant à la qualité du grain, il semble que, dans le plupart des cas, il s'agisse de froment, mais les convois de mil n'étaient pourtant pas rares. Ce grain était chargé dans différents ports, Arta étant le plus fréquemment cité aux côtés de Sainte-Maure, Rhiniasa, Phanari ou Bondiza. Il n'est pas inutile de rappeler que le blé et le mil d'Arta sont, encore au xve siècle, d'une grande importance pour Venise et pour Raguse. Ils l'étaient d'autant plus que, presque toujours, ils étaient destinés à l'alimentation des cités et non à une éventuelle réexportation: à Raguse, nombreux sont les cas où la Commune, par l'intermédiaire de son Office du Blé, traite avec le «despote des Romains» ou ses représentants. Le sel vient en seconde position dans le trafic d'Arta et de Sainte-Maure. Les Tocco semblent en avoir nettement favorisé l'exportation vers Raguse, au détriment des vénitiens. Ce sel provient surtout de Sainte-Maure, mais on peut aussi en charger "dentro colfo de Narta" où, du reste, il existe encore des salines». Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός», σ. 74. Ασωνίτη, *Κέρκυρα-ηπειρωτικά παράλια*, σ. 263, 401, όπου τα σχετικά με εξαγωγές σιτηρών από την περιοχή της Άρτας στην Κέρκυρα (4.000 φορτώματα ετησίως).

273 Kričić, *Dubrovnik* σφ. 448, 528, 529, 683, 704, 722, 726, 762, 826-28, 842, 847, 848, 873-77, 879, 886,

λουλάκι, ως πρώτη ύλη για βαφή, φρούτα²⁷⁴, κρασί κ.λπ. (τα αμπέλια αναφέρονται τις περισσότερες φορές στις πηγές²⁷⁵). Πληροφορίες για την οικονομικοκοινωνική ζωή της εποχής αντλούμε έμμεσα και από την τοιχογραφία του ναού της Βλαχέρνας. Στα κράσπεδα της σκηνής της λιτανείας της εικόνας της Οδηγήτριας, στον πρόναο, εικονίζονται μικροπωλητές: Είναι «ο χάζαρις πουλών το χαδιάρι», μια θεμελιακή γριά που προσφέρει κάποιο υγρό σε δοχεία, περασμένα σε αλυσίδα και κρεμασμένα στο λαιμό της μπροστά, και τρεις άλλοι πουλάνε τα «φωκάδια», τα «λάχανα» (η λαχανοπώλισσα) και «οπωρικά», αντίστοιχα, αραδιασμένα σε πάγκους και μεγάλα κοφίνια²⁷⁶. Αν ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε σκηνές από την Άρτα, είναι φανερό η σημασία της τοιχογραφίας για την καθημερινή ζωή στην πόλη.

Όπως και για τις περισσότερες πόλεις του μεσαίωνα, η γεωργία και η κτηνοτροφία στην Άρτα αποτελούσαν τις κύριες βιοποριστικές ασχολίες των κατοίκων. Πράγματι, για να πληγεί η πόλη, οι εχθροί λεηλατούσαν την γύρω εύφορη περιοχή, σιτηρά, αμπέλια, κόβοντας και τα δέντρα, είτε αυτοί ήταν Βυζαντινοί²⁷⁷, είτε ο Κάρολος Τόκκος που κατέστρεφε κυρίως τα δημητριακά και τα αμπέλια (κάτι που έκαναν επανειλημμένα και οι Αλβανοί στα Γιάννενα), με σκοπό να εξασθενήσει την Άρτα και να την καταλάβει²⁷⁸. Για τον ίδιο σκοπό ο στρατός του Καρόλου άρπαζε άλογα, βουβάλια, αγελάδες, πρόβατα, από τα λιβάδια της γύρω εύφορης περιοχής²⁷⁹, πράγμα που δείχνει ότι εκτρέφονταν στην πεδιάδα της Άρτας μικρά και μεγάλα ζώα. Σ' αυτά, για να εκτιμηθεί συνολικά το τι μπορούσε να προσφέρει η περιοχή, πρέπει να προστεθούν τα ψάρια του ποταμού και κυρίως του Αμβρακικού, ιχθύες «παχείς και ποικιλογενείς»²⁸⁰ και τα πουλιά της παραθαλάσσιας ζώνης, που

902, 903, 934-6, 940, 961, 963, 968, 1004, 1011, 1108, 1152, 1191, 1250, 1309, 1404. Βλ. και Nicol, Despotate, σ. 72. Ducellier, «Aux frontières», σ. 121 κ.ε. Γιαννακοπούλου, «Άρτα», σ. 310 κ.ε. Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός», σ. 72: «Τα λιμάνια της Κόρραινας και της Σαλαγοράς θρίσκονταν σε ευρεία αμμόδη αλατοπαραγωγό ζώνη στα βορειοανατολικά του κόλπου».

274 Παπαδοπούλου-Κεραμειός, «Συνοδικά Γράμματα», σ. 24.

275 Δελημάρη, *Άπαντα*, σ. 371, 402, 417, 434, 454. Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 328, 370, 2537, 2569.

276 Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η ζωγραφική», σ. 185. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βυζ. Τοιχογραφίες Βλαχέρνας», σ. 212.

277 Καντακουζηνός, σ. 518.

278 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 1525, 3328 (Βλ. επίσης στ. 371, 374, 2537, 2567 κ.ε.).

279 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 690 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για αρπαγή των Αλβανών από δύο μικρά νησιά του Αμβρακικού· επίσης στ. 2883 κ.ε. Ducellier, «Aux frontières», σ. 114 κ.ε. Ζαχαριάδου, «Παραγωγή», σ. 90, όπου μνημονεύεται, ότι, σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, οι Τούρκοι πήραν από τους Αλβανούς 300 χιλ. δόδια, 5 χιλ. άλογα και 1 εκατομμύριο 200 χιλ. πρόβατα, αριθμοί υπερβολικοί. Βλ. και Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός» σ. 75.

280 Zicharth, «Κυριακός», σ. 112, 117, όπου αναφέρεται ότι τα έπιαναν με δίχτυα και αγγίστρια, και σ. 116, όπου τονίζεται η ύπαρξη πολλών ψαριών στην Κορακονησία. Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός» σ. 73.

προσφέρονταν για κυνήγι²⁸¹, που τόσο παραστατικά περιγράφει ο Κυριακός εξ Αγκώνος, στη δυτική πλευρά του Αμβρακικού²⁸². Σε έγγραφο του 1428 μνημονεύεται αυγοτάραχο που ο ίδιος ο δεσπότης έστειλε στη Ραγούζα²⁸³. Ίσως τούτο πρέπει να συνδυασθεί με το χαδιάρι της παραπάνω τοιχογραφίας. Η γεωργική συγκομιδή όμως απειλείτο συνεχώς. Οι επιδρομές δεν ήταν οι μόνοι εχθροί της. Όπως ήδη αναφέραμε, πλημμύρα του ποταμού κατέστρεψε όχι μόνο οικήματα αλλά και αμπέλια και οπωροφόρα δέντρα.

Τα αμπέλια ήταν ίσως η σπουδαιότερη παραγωγή, όχι μόνο για τα σταφύλια και το κρασί και τα διάφορα παρασκευάσματα από χυμό του σταφυλιού, που ήταν αναγκαία για την επιδίωση, αλλά και γιατί ο αγρότης δεν χρειαζόταν κεφάλαιο για την καλλιέργεια (σπόρο, μεγάλα εργαλεία κλπ.), αλλά, όπως γίνεται φανερό από το έργο του Αποκαυκου, σχετικό με αμπελώνια της Άρτας, κυρίως «χειροεργασία» και «γηπονία»²⁸⁴. Έτσι, συχνά φύτευαν σε χέρσα χωράφια αμπέλια. Οι αμπελώνες ήταν επένδυση του χωριού, γιατί έπαιρναν τα περισσότερα μετρητά, αλλά και για τον γαιοκτήμονα από τις πιο επικερδείς επενδύσεις σε σπόριμη γη. Ήταν για όλους συνδυασμός αυτάρκειας με εμπορεύσιμη παραγωγή^{284a}. Την εποχή του τρύγου, που χρειαζόταν «πολυχειρία», εργαζόνταν μαζί άνδρες και γυναίκες, κατά στίχους²⁸⁵, και χρησιμοποιούνταν όχι μόνο οι εξαρτώμενοι γεωργοί, από τον κτηματία, αλλά προφανώς και ελεύθεροι, με μισθό. Είναι χαρακτηριστικό για τις τροφικές συνήθειες των κατοίκων, ότι, μολονότι η παραγωγή του κρασιού ήταν, καθώς φαίνεται, μεγάλη, δε γινόταν εξαγωγή του.

Από την Άρτα εξήγοντο όχι μόνο προϊόντα των γειτονικών περιοχών (Ιωαννίνων, Θεσσαλίας), αλλά και μακρινότερων, όπως της Καστοριάς, ενώ μεγάλες ποσότητες κεριού έφθαναν από τη Σόφια²⁸⁶. Από τα εισαγόμενα προϊόντα που κυκλοφορούσαν στην Άρτα τον 15ο αιώνα, τα μάλλινα υφάσματα της Ραγούζας αλλά και της Φλωρεντίας, όλο και αντικαθιστούσαν εκείνα της Βενετίας²⁸⁷. Αποτελούσαν μάλιστα την κύρια μονάδα συναλλαγής (μία άλλη ήταν το σαπούνι), σε μία κοινωνία όπου η μέθοδος ανταλλαγής προϊό-

281 Schirò, *Χρονικό Τόκων*, στ. 3318 κ.ε.

282 Ziebarth, «Κυριακός», σ. 115-16, όπου γίνεται λόγος για βέλη και άλλα κυνηγετικά όπλα, για γρήγορα σκυλιά και ίππους, που είχαν ασκηθεί στο κυνήγι και για κάπρους που οι επιδέξιοι θρηεντές σκοτώσαν.

283 Kreekic, *Dubrovnik*, αρ. 763. Ducellier, «Aux frontières», σ. 121.

284 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά Γράμματα», σ. 29.

284a Α. Λαΐου, «Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, σ. 564.

285 Petrides, «Apokaukos», σ. 18 (86).

286 Kreekic, *Dubrovnik*, αρ. 822, 1108, 1152a, 1404: «...11 chevaux chargés de cire...».

287 Ducellier, «Aux frontières», σ. 122-123. «À partir de 1436, les envois de drap dalmate se multiplient vers Arta, qu' il s' agisse de drap commun ou de drap coloré. Au reste, Raguse, dans sa lutte contre Venise, trouvait des alliés en la personne des marchands toscans qui en profitaient pour vendre en Épire leur propre drap en même temps que celui de Raguse: en 1436, on trouve mention de «rosat» de Florence, et d' autres florentins

των ήταν πολύ συνηθισμένη²⁸⁸. Από το 1358 που η Ραγούζα αποδεσμεύεται από τη Βενετία, δεσπόζει εμπορικά όχι μόνο στην Άρτα, αλλά και σε άλλα κοντινά λιμάνια, έξω από τον ομώνυμο κόλπο, τον κόλπο (κόρφος) της Άρτας, ο οποίος, μάλιστα, περιλαμβάνει στις πηγές και λιμάνια εκτός Αμβρακιικού²⁸⁹ (ένα από αυτά ήταν η Ρηνιάσα), πολλές φορές όμως στα νερά του ή πιο έξω, ως τον Αυλώνα, καταδοκούσαν πειρατές²⁹⁰. Η πειρατεία την εποχή αυτή έθαιλε και οφείλεται, ως ένα σημείο, και στην αντιζηλία ανάμεσα στις δύο εμπορικές πόλεις της Αδριατικής, τη Βενετία και τη Ραγούζα. Σε ραγουζινά έγγραφα υπάρχουν περιπτώσεις αιχμαλωσίας πλοίων της Ραγούζας από Βενετούς, οι πιο φοβεροί όμως πειρατές ήταν οι Καταλανοί. Αυτή η πραγματικότητα ανάγκασε, ίσως, τον δεσπότη της Άρτας να παραγγείλει, όπως θα δούμε παρακάτω, για το στόλο του, πλοία ελαφρά, σαν κουρσάρικα.

Τα δύο λιμάνια της Άρτας, Σαλαώρα²⁹¹ και Κόπραινα²⁹², ήταν η αιτία της εμπορικής ακμής της πόλης. Στις ακτές του Αμβρακιικού, η πρώτη νοτιοδυτικά, κοντά στη σημερινή Κορωνησία, και η δεύτερη νοτιοανατολικά, κοντά στις εκβολές του Αράχθου, δεχόντουσαν, συμπληρωματικά, τα πλοία των εμπορικών πόλεων της Δύσης, αλλά και τα πλοία και τα καΐκια της περιοχής. Στα έγγραφα της Ραγούζας, πράγματι, μνημονεύονται «πλοία των υπηκόων του δεσπότη της Άρτας»²⁹³, καθώς και ο φόρος που επέβαλε η Ραγούζα στα μεταξύ Δυρραχίου και Άρτας πλοία, που έμπαιναν στο λιμάνι της²⁹⁴. Είναι πολύ πιθανό ορισμένοι από τους Αρτινούς, που είδαμε να εμπορεύονται στη Ραγούζα, να διέθεταν δικό τους πλοίο. Επίσης γνωρίζουμε ότι ο δεσπό-

---

vendent, en 1458, des draps ragusains de couleur et de pièces de drap de Florence. Dans toutes ces opérations, les marchands manient rarement les espèces monétaires: le plus souvent, les contrats prévoient que les marchandises locales seront payées grâce au produit des cargaisons écoulées.».

288 Ducellier, «Aux frontières», σ. 123. Βλ. Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 968, όπου σαπούνι και υφάσματα θα ανταλλάσσονταν με δέρματα και κάστανα.

289 Soustal, «Arta und Ragusa», σ. 367. Ducellier, «Aux frontières», σ. 114.

290 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 791, 882, 1218, 1252.

291 Longnon, *Chronique*, παρ. 461, 664, 984. Ιώβ, *Vita*, στ. 904. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 253.

292 Krekic, *Dubrovnik*, παρ. 644, 648. Schirò, *Χρονικό Τόσκων*, στ. 334. Soustal-Koder, *Nikopolis*, σ. 184. Τσουτίνου, *Αρτινά*, σ. 90-93. Το τοπωνύμιο συναντάται στις πηγές στις αρχές του 14ου αιώνα. Το λιμάνι είχε μεγάλη κίνηση και στα νεώτερα χρόνια (Γ. Σιορόκα, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας*, Ιωάννινα 1981, σ. 134, 184, 231 κλ.π.). Η Κόπραινα παραμένει ως κυριότερο λιμάνι της Άρτας ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1927, ονομάστηκε Αλυκή, αφού ήταν η περιοχή όπου συγγενιζόνταν μεγάλες ποσότητες αλατιού. Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακιικός», σ. 69.

293 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 963. Φαίνεται, όπως είπαμε, πως οι Αρτινοί στη Ραγούζα αποκτούσαν σημαντική περιουσία (π.χ. ο Γιάννης ο σαλπικτής, που μεταξύ άλλων αφήνει στη νύφη του χρυσό δαχτυλίδι αξίας 4 δονατάων).

294 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 10. Τα μεγάλα πλοία όφειλαν να πληρώσουν (ως arboraticum) ένα υπέρπυρο και τα μικρά μέχρι μισό.

της της Άρτας, Κάρολος II, εισήγαγε από τη Ραγούζα 60 κουπιά των 22 ποδών²⁹⁵, πράγμα που σημαίνει ότι διέθετε μικρό στόλο. Πράγματι, υπάρχουν ραγουζιανά έγγραφα που κάνουν λόγο για παραγγελίες πλοίων από τον δεσπότη της Άρτας στη Ραγούζα. Το μικρό συμβούλιο και η σύγκλητος της πόλης εκπληρούν την επιθυμία του δεσπότη, όταν πρόκειται για «μυοπάρωνες» (μικρά πλοία, δίστηλα, σαν κουρσάρικα)²⁹⁶, με απώτερο σκοπό να έχουν διαθέσιμες και τις αγορές της Άρτας, όπως αναγράφεται, φροντίζοντας, μάλιστα, να πληροφορήσουν τον πρεσβευτή του δεσπότη στη Ραγούζα ότι έχουν έλλειψη πλοίων, αλλά του ικανοποιούν την επιθυμία λόγω φιλίας²⁹⁷. Αντίθετα, δεν του έκαναν τη χάρη όταν επρόκειτο για γαλιότες, αναβάλλοντας τη μία φορά και αρνούμενοι τη δεύτερη²⁹⁸. Οι γαλιότες ήταν ιστιοφόρα ταχύπλοα που έμοιαζαν με μικρές γαλέρες. Είχαν 16-32 κουπιά και δύο ιστία. Μία πολύ παραστατική εικόνα για τον στολίσκο του δεσπότη παρέχει ο Κυριακός ο εξ Αγκώνος, όταν κάνει λόγο για «φαιαική διήρη» και πολλές μικρές λέμβους, που έπλεαν τον Άραχθο και τον Αμβρακικό, μεταφέροντας τον δεσπότη και πλήθος ευγενών στο Άκτιο και στη Βόνιτσα για κνηγή²⁹⁹.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για κοντινά στην Άρτα χωριά, που να έχουν σχέση με την παραγωγή τους και τις ανταλλαγές με την πόλη, εκτός από ορισμένα στοιχεία που παρέχονται από τον Απόκαυκο για τη Μονή Βλαχέρνας, που βρισκόταν κοντά στην Άρτα, τη χώριζε όμως ο Άραχθος (ποτάμι της Άρτας). Το μοναστήρι παρήγαγε, αναφέρεται, κρασί και σιτηρά (*οινοπληθές, πολύπτυρον*), ενώ η θέση του ήταν τέτοια, που θα μπορούσε κανείς να λογαριάσει ότι βρισκόταν στην εξοχή αλλά και στην πόλη, αφού δεν απείχε πολύ απ' αυτήν, και ο παραρρέων ποταμός ήταν ναυσίπορος³⁰⁰, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν δυνατόν να μεταφερθούν εύκολα τα προϊόντα. Άλλο πλεονέκτημα της Μονής ήταν ότι

295 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 934. Σημειώνουμε ότι 22 πόδες μήκους ήταν τα κουπιά των ακάτων (έτος 1878) και 18 των επιτελίδων. Στην αρχαιότητα, ο Αθήναιος αναφέρει ότι η τεσσαρακοντήρης του Φιλοπάτορος είχε κουπί μήκους 17 μ. Στις μεσαιωνικές γαλέρες τα κουπιά είχαν μήκος από 34-50 μ. και χρειάζονταν για να κινηθούν πολλοί ερέτες μαζί (Μεγάλη Ελλ. Εγκυκλοπ. Δρανδάκη, λ. κώπη).

296 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 857, 859. Το ένα από αυτά αναφέρεται ότι είχε 16 δάθρα (θρανία, θέσεις) και παραδινόταν με τα κουπιά και τον εξοπλισμό του, με έξοδα, δέβαια, του δεσπότη.

297 Οι Ραγουζαίοι φροντίζουν πάντα να έχουν καλές σχέσεις με τους δεσπότες της Άρτας, που θεωρούν φίλους τους. Έτσι, μερικές φορές, δεν τους κρατάνε δασμούς, ενώ, προφανώς, στα πλαίσια της τακτικής αυτής, ελήφθη απόφαση να δοθεί στον δεσπότη ζάχαρη και είδη ζαχαροπλαστικής, αξίας 10 υπερπύρων (Krekic, *Dubrovnik* αρ. 868).

298 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 857, 867, ζητώντας συγγνώμη.

299 Ziebarth, «Κυριακός», σ. 115. Στα λιμάνια της Άρτας αγκυροβολούσαν και πολεμικά πλοία, όπως ήδη αναφέραμε. Βλ. και Ασωνίτη, *Κέρκυρα-ηπειρωτικά παράλια*, όπου γίνεται λόγος για παρουσία καταλανικών πλοίων.

300 Παπαδοπούλου-Κερμαμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18. Ziebarth, «Κυριακός», σ. 112, 115.

βρισκόταν κοντά στο βουνό με το «εκείσε πύκνωμα των θάμνων και τα στεφανωτικά λεγόμενα των φυτών»³⁰¹, όπου μπορούσαν να αποσυρθούν, για μεγαλύτερη άσκηση, όσες μοναχές το επιθυμούσαν. Όσα προϊόντα δεν παράγονταν στη Μονή και τα είχαν ανάγκη οι μοναχές, ενδύματα και υποδήματα, αναφέρεται ότι δεν ίσχυε εδώ ό,τι συνέβαινε στις πόλεις του εσωτερικού (που δεν είχαν πρόσβαση στη θάλασσα), όπου μπορεί η πλεονάζουσα παραγωγή να μένει απούλητη και οι ελλείψεις να παραμένουν άγνωστες. Αλλά η πόλη, παρατηρεί ο Απόκαυκος, είναι κοντά και οι μοναχές αγοράζουν εκείνα που χρειάζονταν³⁰². Υπήρχε λοιπόν μια σχέση δούνας και λαβείν με την πόλη της Άρτας, η αγορά της οποίας έδινε ερεθίσματα για την προμήθεια των χειριδών, από τις μοναχές.

Από την εξαρτώμενη αγροτική δύναμη της Άρτας, η πιο συνηθισμένη, όπως και αλλού, ήταν η «παροικία»³⁰³. Οι πάροικοι δεν ήταν δούλοι, είχαν νομική υπόσταση και μπορούσαν να κάνουν διαθήκες, να μεταβιβάσουν την περιουσία τους (στασίον), στους απογόνους τους, ή να την πουλήσουν. Τα δικαιώματά τους όμως στην περιουσία τους υπόκεινταν σε περιορισμούς από τους κυρίους τους, δεν ήταν δηλ. απόλυτα «και η κυριότητά τους συνυπήρχε με δικαιώματα του γαιοκτήμονα και του κυρίου του παροίκου». Ο πάροικος πλήρωνε στον γαιοκτήμονα τους κρατικούς φόρους, καθώς και ένα ενοίκιο για την γη που καλλιεργούσε, κι ακόμη όφειλε να κάνει διάφορες αγγαρείες. Επί πλέον ο πάροικος δεν είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει την υπηρεσία του γαιοκτήμονα³⁰⁴.

Πάροικοι μπορούσαν να είναι και κληρικοί. Για τη θέση των κληρικών αντλούμε χρήσιμα στοιχεία από την Απόφαση των αρχιερέων της Ηπείρου υπέρ του διακόνου Σημαδευμένου. Ο Σημαδευμένος ήταν πάροικος του επισκόπου της Άρτας³⁰⁵ και, όπως μνημονεύεται λίγο παρακάτω, «υπό την χείρα την επισκοπικήν». «Υπό χείρα» του Γεωργίου Πετομένου γνωρίζουμε ότι ήταν και ο νέος εκείνος που δούλευε στο αμπέλι του και σκοτώθηκε από

301 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18

302 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 18: «...όσα <εν> ενδύμασιν, όσα εν υποδήμασιν...».

303 Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 23.

304 Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 192 κ.ε., 198, 199.

305 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 23: «Του επισκόπου την παροικίαν ουκ αρνείται». Σταυρίδου-Ζαφράνα, «Κοινωνία», σ. 320: Οι κληρικοί πάροικοι (κληρικοπάροικοι) καλλιεργούσαν εκκλησιαστικά κτήματα, τα γνωστά ως «κληρικάτα», ή με τον γενικό όρο «στάσεις» ή «υπάρξεις». Επίσης, σ. 322: «Μετά το θάνατο του κατόχου του κληρικάτου, η Εκκλησία τα παραχωρούσε στο γιο του αποθανόντος, εφόσον και εκείνος ήταν κληρικός ή σε νεοχειροτονημένο κληρικό». Κάπως διαφορετική είναι η άποψη του Οικονομίδη, *Fiscalité*, σ. 176: «Cela ne signifie point que les clercs étaient nécessairement des parèques-Les parèques étaient probablement donnés pour assister le financement des prêtres. Mais du point de vue purement fiscal, la difference entre les deux catégories était insignifiante, car en fait il s'agissait de cultivateurs disposants de peu de moyens, peu de terre et exemptés des charges extraordinaires».

κάποιον άνθρωπο του Πετομένου, γιατί ενοχλούσε τις εργάτριες³⁰⁶. Πρόκειται για «υποχείριους» ή «δουλευτές», εργάτες χωρίς γη και ζώα, που τους έπαιρναν οι ιδιοκτήτες, όταν είχαν ανάγκη εργατικών χεριών. Αν δεν ήταν κάπου πάροικοι, μπορούσαν να μετακινούνται όπου ήθελαν³⁰⁷. Επομένως ο διάκονος ήταν πάροικος της επισκοπής, όπου προσέφερε και επί πλέον εργασία, ως «δουλευτής». Ο διάκονος, σύμφωνα με το κείμενο της «Απόφασης», ήταν «ένοικος πατρόθεν της επισκοπής και φόρον ταύτη καταβαλλόμενος και υπηρεσίαν την των ενοίκων πληρών», και έμενε σε «μισθωτικά οικήματα, εν οίς και η πατρώα τούτου οικία»³⁰⁸, την οποία παρέσυρε ο ποταμός, μαζί με το επισκοπείο. Πλήρωναν λοιπόν οι διάκονοι στον επίσκοπο τα μισθώματα και τους φόρους, ως ένοικοι στα μισθωτικά οικήματα, κοντά στο επισκοπείο, κάτι που ίσχυε και για τον πατέρα τους, που πρέπει επίσης να ήταν ιερέας. Ο επίσκοπος όμως στέρησε από τους διακόνους τα *διάτρια* (δηλαδή το μισθό τους), αλλά επίσης «εσχόλασεν αυτούς από των κληρικάτων αυτών, από των ανηκόντων αυτοίς, από των εκκλησιών, εν αις έψαλλον· παρήγγειλεν μηδεμίαν τούτους έχειν απόμοιραν»³⁰⁹. Για τις υπηρεσίες τους, δηλαδή, οι διάκονοι (πέρα από τα κληρικάτα τους, τα κτήματα δηλ. που δούλευαν με ενοίκιο) έπαιρναν μερίδιο (απόμοιρα) από τα έσοδα του ναού, όπου υπηρετούσαν, και το μισθό τους³¹⁰, που ο επίσκοπος τους στέρησε. Αιτία δεν ήταν μόνο η καταστροφή που επέφερε ο Άραχθος και η άρνηση του διακόνου να δώσει το «μίσθωμα», λόγω πενίας, αλλά και οι φιλικές σχέσεις των αδελφών Σημαδευμένων με τον μητροπολίτη Ιωάννη Απόκαυκο. 'Υστερα απ' αυτές τις εξελίξεις, η στέρηση των πόρων από τον Σημαδεμένο «ηνάγκασεν αυτόν υπό χείρα γενέσθαι τα προς ζώην επιχορηγούσαν αυτό»³¹¹, πράγμα που σημαίνει ότι ο διάκονος αναγκάζοταν τώρα να εργάζεται ως δουλευτής (υποχείριος) εκτός από τον επίσκοπο και σε διάφορους κοσμικούς κτηματίες, με μισθό, για να ζήσει.

Από τους δύο πρωταγωνιστές του φονικού επεισοδίου στο αμπέλι του κυρού Γεωργίου Πετομένου, ο δράστης, Ξένος, αναφέρεται ότι εργαζόταν «εν τω αμπελώνι του κυρίου αυτού» και ήταν πιθανότατα πάροικος, ενώ το θύμα,

306 Petrides, «Apokaukos», σ. 18 (86).

307 Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 322-23.

308 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 24.

309 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 22. Βλ. και σ. 21.

310 Βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 321-22: «Η καταβολή μισθώματος και φόρου ως ενιαίου ποσού στον επίσκοπο είχε σαν αποτέλεσμα την ταύτιση των δύο όρων, τουλάχιστον στη συνείδηση του κληρικού, και σήμαινε ενδεχομένως την αναπροσαρμογή και αύξηση του ποσού που κατέβαλε ο πάροικος προς τον επίσκοπο-χωροδεσπότη, εφόσον ο φόρος κατά καιρούς αυξανόταν, ενώ το μίσθωμα παρέμενε σταθερό και επομένως η αξία του μειωνόταν».

311 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 24.

που ήταν «υπό χείρα» του κυρίου του, δηλαδή, όπως αναφέραμε, «δουλε-
τής» του, «τους αμπελώνας αυτού επετρόπευεν»³¹², πράγμα που σημαίνει ότι
επιστατούσε περιστασιακά κατά τη διάρκεια της εργασίας.

Δε μνημονεύονται στις πηγές είδη γαιών (π.χ. αγρίδι, ζευγολατιό κ.λπ.), το
καθεστώς όμως της «εμφύτευσης»³¹³ θυμίζει η υπόθεση της διαφοράς ανάμεσα
στον πρεσβύτερο Ηλία Σαράβαρι και τη νύφη του, για την οποία υπόθεση έγινε
λόγος παραπάνω. Το κομμάτι γης που παρεχωρήθη στον αδελφό του πρεσβυτέ-
ρου «παρά των εν Άρτη Γραικοχωριτών», καλείται «ερείπιον» (προφανώς σε
άσχημη κατάσταση, χέρσο). Τούτο, «εις αμπελώνα κατεφυτεύθη», με άδεια του
αδελφού, αλλά με «χειροεργασία» του ίδιου του πρεσβυτέρου, γιατί ο αδελφός του
εξασκούσε άλλο επάγγελμα. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι οι εμφυτευταί, που
καλλιεργούσαν κτήματα, ως αγρότες, διακρίνονται από τους παροίκους³¹⁴, κάτι
που πρέπει να ισχύει και για τον πρεσβύτερο. Στο τέλος του κειμένου ο Από-
καυκος σημειώνει ότι οι φόροι (*συντελεσμοί*) δίνονταν από εκείνους που νέμο-
νταν το ακίνητο και όχι από αυτούς που ήταν γραμμένοι στο κατάστιχο φορολο-
γίας³¹⁵, πράγμα που συμφωνεί με τους όρους της εμφύτευσης, μνημονεύονται
όμως στο κείμενο και άλλα στοιχεία, που κάνουν συνθετότερη την κατάσταση.
Έτσι, μετά το θάνατο του αδελφού του, ο πρεσβύτερος συνέχισε να «εργομοχθεί»
στον αμπελώνα, ελπίζοντας να δοθεί στον ίδιο, που εργαζόταν στο κτήμα, μέρος
του αμπελώνος «εις κλήρον εις κάρπισιν», κατά τη διάρκεια της ζωής του, δεδο-
μένου μάλιστα ότι μετά το θάνατο του αδελφού ο ίδιος και η νύφη του μοίραζαν
τον καρπό και το ποσό του τέλους (έγγειος φόρος), «συνερανίζοντες» τούτο.

312 Petrides, «Αποκαυκος», σ. 18 (86).

313 Σθορόνου, «Οικονομία», σ. 201: Η εμφύτευση γίνεται ένας από τους κυριότερους τρόπους αξιο-
ποίησης της γης στη μέση βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για αναξιοποίητη, συνήθως, γη, που
ο εμφυτευτής αναλαμβάνει να καλλιεργήσει και να φυτέψει, καταβάλλοντας στον ιδιοκτήτη ένα
ετήσιο ποσό και στο κράτος τον έγγειο φόρο. Ο εμφυτευτής όμως απολαμβάνει πολλά δικαιώ-
ματα: «πλήρη χρήση και κάρπωση του κτήματος», μπορεί όμως να κηρυχθεί έκπτωτος, αν δεν
ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του. Οι εμφυτευτές είναι ελεύθερα άτομα (όχι πάροικοι) και
δεν είναι πάντα οι καλλιεργητές των εμφυτευτικών κτημάτων. Μπορεί να ήταν μεγάλος ιδιο-
κτήτης και να το αξιοποιούσε με μισθωτούς ή άλλες μορφές εργασίας. Οικονομίδα, «Ο ρόλος»,
σ. 399, όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για βελτίωση γης και προστατευόταν τόσο με συμβόλαια
εμφύτευσης όσο και με αυτοκρατορικά προνόμια, που εξασφάλιζαν τη χρήση της βελτιωμένης
γης στον ιδιοκτήτη. Βλ. επίσης σ. 362: «Οι συνέπειες της έλλειψης εργατικού δυναμικού μετριά-
στηκαν από την επέκταση της χρήσης της εμφυτεύσεως, δηλαδή των συμβολαίων εκμίσθωσης
γης που μεταδιβάζονταν κληρονομικά». Πρβλ. Λαΐου, «Η αγροτική οικονομία» σ. 566-567, όπου
αναφέρεται ότι, σε μια περίπτωση, μοναστήρι εκμίσθωσε εκτάσεις για να φυτευτούν αμπέλια με
ετήσιο ενοίκιο (πάακτο). Η πιο συνήθης επένδυση των χωρικών ήταν η εργασία, ενώ των γαιο-
κτημόνων η γη. Όταν οι ίδιοι οι γαιοκτήμονες αναλάμβαναν τη βελτίωση, έδιναν χρήματα (π.χ.
μεροκάματα εργατών).

314 Πρβλ. Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 202.

315 Παπαδοπούλου-Κεραμίδης, «Συνοδικά γράμματα», σ. 29.

Ήταν δηλαδή ίση η «κάρπισις» και η «συντέλεια» (από κοινού παροχή του τέλους), μεταξύ του πρεσβυτέρου και της νύφης του, κάτι που δεν συνηθιζόταν στη γνωστή από παλιά εμφύτευση. Τούτο γινόταν ως την όγδοη επινέμηση (διανομή του καρπού, ως το όγδοο έτος). Έπειτα, φαίνεται, ότι τα πράγματα άλλαξαν και ο πρεσβύτερος Νικήτας απεδλήθη από την επικαρπία του αμπελώνα. Ερωτά λοιπόν τον Απόκαυκο, αν είναι δίκαιη η αποβολή του και μάλιστα να πληρώνει ολόκληρο τον δημόσιο φόρο, δεδομένου ότι ήταν μόνο αυτός γραμμένος στο φορολογικό κατάστιχο³¹⁶. Ο Απόκαυκος του απαντά ότι η χήρα του αδελφού του δικαιούται τη «μονομερή κατοχήν», ως κληρονόμος του άνδρα της, θα καταβάλλει όμως ολόκληρο το φόρο του αμπελώνα στο δημόσιο, παρ' ότι μόνον αυτός ήταν γραμμένος στα δημόσια «κατάστιχα». Έτσι, δεν υποχρεωνόταν αυτός να πληρώνει «ακερδώς» και «ακαρπίστως» οποιαδήποτε δόση, γιατί όπως ήδη αναφέραμε, οι συντελεσμοί (φόροι) παρέχονται από εκείνους που νέμονται τον αμπελώνα και όχι από αυτούς που ήταν γραμμένοι στο κατάστιχο.

Εκτός από το φόρο «τέλος» (ο φόρος που όφειλαν οι αγρότες για τα χωράφια τους και τα ζώα τους)³¹⁷, που είδαμε στην παραπάνω υπόθεση, όπου μάλιστα καλείται και δημόσιος φόρος, στο έγγραφο του Συμεών Ούρεσι, υπέρ του διαμένοντος στην Άρτα Ιωάννη Τσαφά³¹⁸ Ουρσίνου (που όμως φαίνεται ότι είναι μεταγενέστερο), μέσα από τις φοροαπαλλαγές, γίνονται γνωστοί και οι παρακάτω φόροι και υποχρεώσεις: *αγγαρεία* (η προσωπική εργασία που οι πάροικοι πρόσφεραν στον γαιοκτήμονα), *παραγγαρεία* (επίταξη ζώων ή βοϊδαμαξών κατοίκων πόλεων που θρίσκο-νταν κοντά σε δρόμο, σε περιπτώσεις ανάγκης), *βιολογία* (προφανώς βιολόγος, ίσως φόρος που είχε ως βάση την έγγαιο περιουσία, τέλος), *πρεβέν-δα* (είδος φόρου που επιβαλλόταν στη Δύση, λεγόταν και εξαμόδιον), *ζημία* (προφανώς αναγκαστική έκτακτη υποχρέωση, κάτι σαν πρόστιμο), *ψωμο-ζημία* (η υποχρέωση κατοίκων να προσφέρουν στον αυτοκράτορα, που μετεκινείτο στα εδάφη της αυτοκρατορίας, έτοιμο ψωμί), *βελανίδι*, *πρινο-κόκκι* (καρποί βαλανιδιάς και πρίνου)³¹⁹.

Από τις υπόλοιπες κατηγορίες εξαρτώμενων αγροτών, μνημονεύεται έμμεσα εκείνος του δουλοπάροικου, όταν κατά την απολογία του ενώπιον της Ι. Συνόδου, ο Θεόδωρος Σημαδευμένος αναφέρει ότι δεν είναι δίκαιο οι κλη-

316 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 29: «...και μόνους τοις του δημοσίου κατά-γραφος εγγέγραμμαι».

317 Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 199, 25 κ.ε. Kaplan, *Les hommes*, σ. 212, 501-502. Κάτι αντίστοιχο είναι ο γνωστός φόρος «ακρόστιχο».

318 Miklosich-Müller, *Acta*, τ. Γ', σ. 128.

319 Zakythinos, *Despotat*, σ. 232, 233. Ασωνίτη, Κέρκυρα, σ. 153, 171. Oikonomides, *Fiscalité*, σ. 85, 105, 107-109. Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 89, 242. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Αγγαρεία», 35, 45, 46. Οικονομίδη, *Ο ρόλος*, σ. 176.

ρικοί να ταλαιπωρούνται τόσο πολύ από τους επισκόπους, «ώστε μη συγχωρείσθαι ένθα και επαναπαύονται μετοικείν, αλλά κατά τους δουλοπαροίκους τόπω τω μη αυτοίς αρεστό περιγράφεσθαι»³²⁰. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο Σημαδευμένος δεχόταν να είναι πάροικος του επισκόπου³²¹, φαίνεται ότι μία από τις χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ παροίκου και δουλοπαροίκου ήταν ότι ο δεύτερος ήταν υποχρεωμένος να μείνει σε τόπο αρεστό στον κύριό του. Ο Σημαδευμένος (αλλά και ο μητροπολίτης) δεν ανεχόταν την κατάσταση αυτή, που τον έφερε ουσιαστικά σε θέση κατώτερη. Εξάλλου, και μόνο η ιδιότητα του κληρικού, συνεχίζει παρακάτω ο ίδιος, αυτόματα τον ελευθερώνει από τη «δουλεία». Φαίνεται πως η θέση του δουλοπαροίκου ήταν «παρόμοια με του *adscripticius colonus*, του εναπόγραφου παροίκου της πρωτοβυζαντινής εποχής, που δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη γη που καλλιεργούσε»³²².

Οι δουλοπάροικοι, στη μέση βυζαντινή περίοδο, ήταν δούλοι αλλά και πάροικοι ταυτόχρονα, ιδιότητα κληρονομική. Με το πέρασμα του χρόνου, αναφέρει ο Ν. Οικονομίδης, η έλλειψη ελευθερίας που χαρακτηρίζει τον δούλο ξεχάστηκε και τονίστηκε η ιδιότητα του παροίκου, του εξαρτημένου γεωργού. Οι δουλοπάροικοι και κυρίως οι διάδοχοί τους, αργότερα, γρήγορα συγχωνεύθηκαν με το πλήθος των ελεύθερων χωρικών, οι οποίοι όλο και περισσότερο μετατρέπονταν σε παροίκους, δηλαδή σε εξαρτώμενους μικροκαλλιεργητές. Έτσι, εξαφανίστηκε σιγά σιγά η δουλοπαροικία, με εξαίρεση σε ορισμένα μοναστήρια, που ήταν ιδιαίτερα συντηρητικά ως γαιοκτήμονες. Γενικά η χρησιμοποίηση δούλων στα αγροκτήματα μειώθηκε και όσοι υπήρχαν πήραν με τη δουλοπαροικία το δρόμο για την απελευθέρωσή τους³²³. Έτσι, στο τέλος της υστεροβυζαντινής εποχής πολύ λίγοι δούλοι υπήρχαν. Ο Kaplan συνδέει τη δουλεία με την υπηρεσία στο σπίτι του κυρίου. Όταν, αναφέρει, οι δούλοι έπαιρναν γαίες, απελευθερώνονταν και γίνονταν πάροικοι³²⁴. Με αυτή τη λογική, είναι πιθανό οι «υπηρετούντες» τον Μανουήλ Μονομάχο να ήταν δούλοι.

320 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 26. Πρόβλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 215 σημ. 239: «L' équivalent des *servi casati*, serfs».

321 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα», σ. 24: «την παροικίαν ουκ αρνείται».

322 Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 323.

323 Οικονομίδη, «Βυζαντινοί δουλοπάροικοι», σ. 300-302.

324 Kaplan, *Les hommes*, σ. 275-76: «...l'esclavage ne joue qu' un rôle secondaire au plan macro-économique: il est présent dans l' exploitation des grands domaines, mais de façon marginale et souvent déclinante... Dans les fortunes un peu importantes du XIe siècle, les esclaves agriculteurs sont absents; Boilas avait des esclaves, mais dans sa domesticité. Lorsque ils deviennent des villageois, parce que Boilas leur donne des terres, ils ont été affranchis et sont pleinement libres... tant qu' ils sont esclaves, ils sont à l' écart de la société villageoise, où ils n' entrent qu' après affranchissement et dotation, ce que fait Michel Maléinos à la mort de son père», σελ. 277: «De toute façon, les esclaves n' occupent pas réellement une place dans la société villageoise mésobyzantine, tant qu' ils restent esclaves».

Πρέπει να σημειώσουμε πάντως ότι η δουλεία δεν εξαφανίστηκε τελείως. Ειδικά η Άρτα ήταν κέντρο εμπορίου σκλάβων, επειδή ακριβώς ήταν και το σημείο συναντήσεως Δυτικών. Οι Βενετοί, δεν δίσταζαν να αρπάζουν παρόικους που ανήκαν στους Τόκκο, δεδομένου μάλιστα ότι οι σχέσεις ανάμεσά τους δεν ήταν καλές. Αργότερα το δουλεμπόριο θρυσκόταν κυρίως στα χέρια Καταλανών πειρατών. Αλλά και οι Ραγουζάιοι δεν δίσταζαν να αγοράζουν σκλάβους στην Άρτα, αρκεί να ήταν άπιστοι (Μωαμεθανοί)³²⁵. Λίγα χρόνια πριν από τον ερχομό των Τούρκων, δώδεκα «κεφάλια» σκλάβων, άνδρες και γυναίκες, πωλήθηκαν στον Benedettus Magrinus, κάτοικο Άρτας, με προορισμό τη Ραγούζα. Οι εν λόγω σκλάβοι πρέπει να ήταν υγιείς και κάτω των 28 ετών. Επίσης «τέτοιας εθνικότητας, ώστε να ήταν δυνατόν να πουληθούν ως σκλάβοι σ' όλες τις περιοχές των χριστιανικών χωρών»³²⁶. Άρα, προτιμούσαν τους αλλόθρησκους, μολονότι, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, σκλάβοι γίνονταν και χριστιανοί.³²⁷

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γιάννη Rosso (Ρώσσου), που είχαν αιχμαλωτίσει οι Καταλανοί και πουλήσει ως δούλο. Ο Γιάννης εμφανίστηκε στην αυλή της Ραγούζας με τα σίδερα στα πόδια. Είχε αποσταλεί, όπως αναφέρεται σε ραγουζινό έγγραφο, στον ser Ιωάννη Spartier, Καταλανό έμπορο στη Ραγούζα, από τον κύριο Νικόλαο de Ansalona. Ο Γιάννης ισχυριζόταν ότι ήταν χριστιανός ελεύθερος αλλά η αυλή ήθελε αποδείξεις, που τελικά δεν μπόρεσε να προσκομίσει και έτσι παρέμεινε σκλάβος. Η υπόθεση είναι χαρακτηριστική και έχει ως εξής:

«Ο Rusko Vlahusić, ναύτης του πλοίου του Radasin Vrgat, δηλώνει, ότι, όταν θρυσκόταν στην Άρτα, ο Nicolas de Ansalona, ήλθε και είπε στον Radašin: «Δώσε μου έναν ναύτη, γιατί θέλω να πάω στην Zancha, όπου έχω έναν σκλάβο που θα ήθελα να τον μεταφέρεις στην Ραγούζα». Ο Rusko πήγε με τον Nicolas στη «Zancha», όπου βρήκαν τον Γιάννη, μέσα σε μια τάφρο, βαθιά περίπου 10 πήχεις, με σίδερα (εν. στα πόδια) να επεξεργάζεται μαλλί, τον οδήγησαν στην Αγία Μαύρα (Λευκάδα), με το πλοίο του Radašin, πάντα δεμένο με σίδερα. Σε ερώτηση του καπετάνιου και των ναυτών, ο Γιάννης δήλωσε ότι συνελήφθη αιχμάλωτος από ένα καταλανικό πλοίο. Από το πλοίο, ύστερα από το ναυάγιο, ο Γιάννης δραπέτευσε με τον patron (προϊστάμενο του πλοίου), τρεις άλλους ναύτες και μερικές γυναίκες. Ο Γιάννης δήλωσε ότι ήταν χριστιανός, «ότι ο Θεός τον είχε κάνει ελεύθερο και ότι ήταν ελεύθερος άνθρωπος», αλλά ότι ο Νικόλας έλεγε ότι ήταν σκλάβος του. Ο Rusko προσθέτει ότι στην Αγία Μαύρα όλος ο κόσμος έλεγε ότι ο Γιάννης ήταν ελεύθερος

325 Ducellier, «Aux frontières», σ. 122. Ασωνήτη, *Το νότιο Ιόνιο*, σ. 277 κ.έ., όπου αναφέρεται ότι τους Καταλανούς ακολούθησαν Τούρκοι και Μαυριτανοί. Το 1416, κάτοικοι της Κεφαλληνίας είχαν συλληφθεί από Μαυριτανούς και είχαν μεταφερθεί στο Αλγέρι (σ. 279).

326 Κρεκιά, *Dubrovnik*, αρ. 1086.

327 Πρβλ. Κρεκιά, *Dubrovnik*, αρ. 134, όπου μνημονεύεται η σκλάβια Μαρία, Ελληνίδα από τη Χαλκίδα. Βλ. Ασωνήτη, *Το νότιο Ιόνιο*, σ. 278.

άνθρωπος και πρώτα πρώτα ο γιος του καστελάνου της Αγίας Μαύρας, και ότι τον είχαν δει ελεύθερο 20 ημέρες νωρίτερα: έμειναν έκπληκτοι να τον δουν δεμένο σαν σκλάβο. Ο Γιάννης οδηγήθηκε στη Ραγούζα, κοντά στον Sparter. Ο Radašin Vrgat δεβαιώνει την κατάθεση του Rusko Vlahušić, εκτός από το σημείο που αφορά τα λεγόμενα των ανθρώπων της Αγίας Μαύρας. Ο Ratko Dragošević δεβαιώνει τη δήλωση του Vrgat.

Η αυλή αποφάσισε ότι ο κύριος Ιωάννης Sparter οφείλει να προσκομίσει πριν από το τέλος Ιανουαρίου του 1448 αποδείξεις ότι ο Γιάννης ήταν σκλάβος του Νικόλα de Ansalona. Από την πλευρά του, ο Γιάννης όφειλε να αποδείξει ως την ίδια ημερομηνία ότι είναι άνδρας ελεύθερος. Εάν ο Sparter και ο Ansalona δεν φέρουν αυτές τις αποδείξεις, ο Γιάννης στο εξής θα λογίζεται σαν να ήταν ελεύθερος. Ο Γιάννης οφείλει να παρουσιάσει εγγυητές, υποσχόμενος ότι θα υπακούσει το νόμο: εάν δεν έχει εγγυητές, θα μπει στη φυλακή με έξοδα του Sparter.

Στις 26 Ιανουαρίου 1448, (οι της αυλής στη Ραγούζα) καταγράφουν επιστολή που συντάχθηκε από το δεσπότη Κάρολο της Άρτας, την 8η Ιανουαρίου του 1448, μέσα στο παλάτι της Άρτας, και έχοντας βούλα της σφραγίδας του, που έφθασε στη Ραγούζα στις 18 Ιανουαρίου: Ο «spectabilis miles, artium et medicine doctor celebrimus» Nicolas de Ansalona, από τη Σικελία, παρεκάλεσε πρόσφατα το δεσπότη να πιστοποιήσει την κατάσταση του σκλάβου, «κάποιου Γιάννη από τη Ρωσία», και το γεγονός ότι αυτός ο Γιάννης, ρωσικής εθνικότητας, στάλθηκε τον τελευταίο Οκτώβριο στον Sparter με την ιδιότητα του σκλάβου του Νικόλα. Ο δεσπότης δηλώνει λοιπόν ότι ο Γιάννης (Janus) ήταν εδώ «πραγματικός και νόμιμος» σκλάβος του Νικόλα και είναι γι' αυτόν τον λόγο που ο Κάρολος επέτρεψε στον Νικόλα να ενεργήσει, ώστε να φύγει ο Γιάννης από την Άρτα σε ραγουζινό πλοίο, δεμένος με σίδερα. Έτσι, η αυλή της Ραγούζας, βάσει της επιστολής του Καρόλου, αποφάσισε ότι ο Γιάννης Ρώσος ήταν σκλάβος του Νικόλα και έπρεπε να αποδοθεί στον Sparter, αφού από την πλευρά του δεν απέδειξε ότι ήταν ελεύθερος³²⁸.

Από το ενδιαφέρον αυτό έγγραφο φαίνονται αδρά η θέση και η κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι σκλάβοι στα μέσα του 15ου αιώνα, οι διατυπώσεις που χρειάζονται για την απόδειξη ή μη της ελευθερίας τους και η επιμονή των κυρίων τους να τους κρατούν στην κατάσταση του σκλάβου, μολονότι η δουλεία την εποχή αυτή, ως εξαρτημένη αγροτική δύναμη, είχε σχεδόν καταργηθεί. Πρόκειται βέβαια για σκλάβους που είχαν συλληφθεί αιχμάλωτοι, σε πόλεμο ή από πειρατές, και όχι για σκλάβους που ήταν ενταγμένοι σε αγροτική δύναμη της περιοχής. Προφανώς στην περίπτωση του Γιάννη από τη Ρωσία πρέπει να δεχτούμε ότι προοριζόταν για σκλάβος οικιακός (για εργασίες του σπιτιού), κάτι που ενισχύεται από την ενασχόλησή του (εργασία σχετική με την επεξεργασία μαλλιού).

Σχετικά με διοτεχνικές ασχολίες των κατοίκων της Άρτας, δεν υπάρχουν πληροφορίες στις πηγές. Ασφαλώς πολλά από τα γλυπτά που βρίσκουμε στους ναούς της Άρτας προέρχονται από την αρχαία Αμβρακία ή μεταφέρθηκαν από αλλού (π.χ. Νικόπολη) αλλά πρέπει να υπήρχαν και τοπικά εργαστήρια. Πράγ-

328 Krekić, *Dubrovnik*, αρ. 1133 (25 Οκτωβρίου 1447).

ματι εργαστήρια κεραμικής, συνήθως με κλιβάνους, έχουν επισημανθεί στην Άρτα^{328α}. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για ορισμένα άβαφα και εφυαλωμένα κεραμικά, που έρχονται στο φως από ανασκαφές, μολονότι τα πιο ωραία, σε σχήμα και χρώμα, έρχονταν από Ιταλία³²⁹. Εξάλλου, όπως μνημονεύσαμε παραπάνω, υπήρχαν και τοπικά εργαστήρια ζωγραφικής, δίπλα σ' αυτά που έφθαναν από αλλού^{329α}. Δεν υπάρχουν δυστυχώς πληροφορίες ούτε για τα γνωστά κοινά εργαστήρια βιοπορισμού στις πηγές (εκτός από τα κεραμικά εργαστήρια), αν όμως λάβουμε υπόψη ότι στα ραγουζιζιά έγγραφα μνημονεύεται και επεξεργασμένο μαλλί και θαμβάκι³³⁰, γίνεται φανερό ότι η επεξεργασία του γινόταν σε εργαστήρια ή στο σπίτι. Θα υπήρχαν δέβαια μύλοι, δεν είναι γνωστό, όμως, αν οι μνημονευόμενες άμαξες (με τις οποίες κουβαλούσαν σιτηρά) φτιάχνονταν στη Άρτα. Είναι άγνωστο επίσης, αν φτιάχνονταν στην πόλη γεωργικά εργαλεία, γνωρίζουμε όμως ότι βαρύτερες κατασκευές, όπως βομβάρδες, κανόνια αλλά και καμπάνες παραγγέλλονταν στη Ραγούζα³³¹.

Ως προς τα επαγγέλματα των κατοίκων, οι μνείες στις πηγές είναι επίσης λιγοστές. Αναφερθήκαμε ήδη στις πρώτες επαγγελματικές δραστηριότητες του επισκόπου Άρτης, ο οποίος, πριν χειροτονηθεί, εργαζόταν ως ονηλάτης και μάγειρος, επαγγέλματα για τα οποία μιλά απαξιωτικά ο Απόκαυκος. Από τον Απόκαυκο μνημονεύεται επίσης και το επάγγελμα του ταβελώνος (συμβολαιογράφου), στη γνωστή υπόθεση της διαφοράς του πρεσβυτέρου Νικήτα Σαράβαρι με τη νύφη του για τον αμπελώνα. Εκεί αναφέρεται μάλιστα ότι ο ιδιοκτήτης του αμπελιού, ο ταβελών, δεν ασχολείτο με άλλες δουλειές, παρά μόνο «περί γραφάς»³³², πράγμα που σημαίνει ή ότι δεν είχε χρόνο ή ότι δεν είχε μεγάλη ανάγκη για χρήματα.

Σε ένα άλλο σημείωμα του Απόκαυκου, αναφέρεται ότι η διαθήκη κάποιου Ζυγοστόπουλου, που εκάρη μοναχός, γράφτηκε στην Άρτα από τον μονα-

328α Χ. Μπούρας, «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β' σ. 217 [ΑΔ 41(1986), Β' Χρονικά, σ. 107] Βλ. και σ. 229, όπου αναφέρεται ότι «οι άρχηστοι αργότερα σοροί των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων των Θηβών χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες, όπως και άλλοι κοντά σε κεραμουργείο της Άρτας» [ΑΔ 41(1986) Β' Χρονικά, σ. 107].

329 Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 22: «Όπως τα πρωτομαγιόλικα. Εκτός όμως από τα κεραμικά αγγεία, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα γυάλινα αγγεία, που βρέθηκαν σε ανασκαφές, ο αριθμός των οποίων είναι εντυπωσιακός, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη ότι τα γυάλινα αγγεία ήταν είδος πολυτέλειας».

329α Παπαδοπούλου, «Μονή Περιβλέπτου», σ. 286, όπου μνημονεύονται γλυπτά πολύ καλού εργαστηρίου, στην Άρτα.

330 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 119. Ducellier, «Aux frontières», σ. 121.

331 Krekic, *Dubrovnik*, αρ. 1006, 1009-1010, 1136. Soustal, «Arta und Ragusa», σ. 367. Stavrakos, «A foundry» σ. 89. Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός», σ. 72.

332 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά Γράμματα», σ. 28.

χό και ιερέα, Μοχλό³³³. Η σύνταξη, από ιερείς, τέτοιου είδους εγγράφων δείχνει ότι πολλές φορές τούτοι αντικαθιστούν τους ταβελίωνες αλλά και ότι οι γνωρίζοντες να γράφουν σωστά μέσα στην πόλη ήταν λίγοι. Εξάλλου αναφέρεται ότι το προοίμιο της διαθήκης ήταν, ως προς το ύφος, «τον νουν ου ψεκτόν», αλλά οι λέξεις κινούσαν «εις μειδίαμα...τους γευσασμένους παιδείας»³³⁴, κάτι που, αφήνεται έμμεσα να εννοηθεί, δε γινόταν με το υπόλοιπο τμήμα της διαθήκης που έγραψε ο ιερέας Μοχλός. Έτσι, παρά τα προϊόντα λογίων ή διανοουμένων, που «ζουν και λειτουργούν μέσα σε μια κοινωνία», και το είδος των κειμένων που άφησαν (επιγραφές, έγγραφα, επιγράμματα, σημειώσεις κλπ), τα οποία μπορούν να νοηθούν ως «έκφραση» της καθημερινής ζωής³³⁵, πρέπει μάλλον να δεχτούμε ότι πολύ λίγοι συμμετείχαν σ' αυτή την «έκφραση». Τούτο συνέβαινε και σε άλλες σύγχρονες πόλεις, στις μικρότερες από τις οποίες οι λόγιοι ή διανοούμενοι έπρεπε να αισθάνονται μάλλον απομονωμένοι.

Άλλα επαγγέλματα γίνονται φανερά από τις πηγές, ή είναι αυτονόητα (κτίστη, ψαρά, γεωργού, κτηνοτρόφου). Το επάγγελμα, επίσης, του μικροπωλητή παρουσιάζεται με γραφικότητα στην παράσταση με τη λιτανεία της εικόνας της Οδηγητρίας στη Βλαχέρνα, όπου το εξασκούν άνδρες ή γυναίκες. «Παράλληλα στα δάση γύρω από τον Αμβρακικό αναπτύσσονται υλοτομικές δραστηριότητες» που συνδέονταν με επαγγέλματα της ναυπηγικής στα λιμάνια, με την επισκευή ή κατασκευή πλοίων, όπου έβρισκαν απασχόληση, «πρωτομάστορες, καλαφάτες, μαραγκοί» κ.λπ.^{335α} Τέλος, επαγγελματίες καλλιτέχνες οπωσδήποτε δεν έλειπαν. Πολλά από τα πλούσια γλυπτά των πολλών ναών της Άρτας και της γύρω περιοχής πρέπει να κατασκευάστηκαν εκεί και επομένως το επάγγελμα του γλύπτη, τουλάχιστον ως τις αρχές του 14ου αιώνα, να μην ήταν τόσο σπάνιο, όπως και του αγιογράφου. Ορισμένοι πιθανότατα ασχολούνταν και με τη μικροτεχνία και την κατασκευή πολύτιμων υφασμάτων. Όπως είναι γνωστό, πλούσια δώρα και κοσμήματα δόθηκαν ως προίκα στις κόρες του Μιχαήλ Β' που παντρεύτηκαν στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και στο βασίλειο της Σικελίας, όπως και στη θυγατέρα του Νικηφόρου (Θάμαρ). Ο Μιχαήλ απέστειλε πλούσια δώρα στις αγιορείτικες μονές Βατοπεδίου, Δοχειαρίου και Αγ. Παύλου, ενώ είχε αναλάβει και την υποχρέωση να στείλει στους Βενετούς και ενδυτή για την αγία Τράπεζα^{335β}. Ο Θεόδωρος Δούκας

333 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα*, σ. 124. Τα ονόματα Ζηγοστόπουλος και Γουσιλόπουλος εναλλάσσονται, κάνοντας περισσότερο δυσνόητο το χωρίον και όσα ακολουθούν.

334 Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα*, σ. 124.

335 Κατσαρού, «Επιγραφική “Δεσποτάτου”», σ. 528.

335α Ασωνίτη και Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός» σ. 75.

335β Γιαννούλη, «Αμφιπρόσωπη εικόνα», σ. 252.

παρομοίως, ήταν ο δωρητής της χρυσοκέντητης πορφυρόχρωμης μεταξωτής ποδέας που βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Σόφιας και προέρχεται από τη μητρόπολη της Αχρίδας^{335γ}. Υπήρξε λοιπόν παραγωγή σημαντικών κειμηλίων, όπως και εικόνων, με ποιότητα και «καλλιτεχνική ευαισθησία των εργαστηρίων που υπήρχαν στην περιοχή»^{335δ}.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μονάδες μέτρησης των διάφορων προϊόντων, όχι μόνο γιατί δείχνουν τον τρόπο με τον οποίον τα μετέφεραν αλλού, αλλά και γιατί παρουσιάζονται έμμεσα απασχολήσεις και επαγγέλματα. Έτσι, για τη μέτρηση των σιτηρών μνημονεύεται όχι μόνο η λίβρα (περ. 1,5 κιλό) αλλά και άμαξες³³⁶ φορτώματα^{336α} και tagari (ταγάρια)³³⁷, που συνήθως θα πρέπει να ύφαιναν ή να έραβαν μόνοι τους. Αν και δεν πρέπει να αποκλείσουμε επαγγελματίες αμαξάδες, που θα απασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο, το πιθανότερο είναι να πρόκειται για μεταφορά από τους ίδιους τους παραγωγούς με τα βόδια τους. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, ότι δεν ήταν εύκολο το μεσαίωνα να έχει κανείς άμαξα ή ένα βόδι για δουλειά και μεταφορά (οι λεγόμενοι βοϊδάτοι) ή, ακόμα περισσότερο, δύο βόδια (οι λεγόμενοι ζευγαράτοι)³³⁸. Τα σιτηρά αποθηκεύονταν και η χωρητικότητα των πλοίων υπολογίζονταν σε κυβικά μέτρα, αλλά και σε άμαξες³³⁹. Σε κιβώτια, επίσης, έστειλε ο δεσπότης Κάρολος το αυγοτάραχο στη Ραγούζα³⁴⁰, που προφανώς κατασκευάζονταν στην Άρτα. Σε σακιά έβαζαν το μαλλί³⁴¹ αλλά και το κερί που έφεραν από μακριά, π.χ. τη Σόφια, για να το φορτώσουν από εκεί στα ραγουζινά πλοία. Μνημονεύονται, συγκεκριμένα, έξι χρόνια μετά τον ερχομό των Τούρκων (οπότε και το εμπόριο στην Άρτα συνεχίζεται απρόσκοπτα), 11 άλογα που μετέφεραν το κερί, σε σάκκους, μέσα σε καθέναν από τους οποίους υπήρχαν 33 κομμάτια κεριού³⁴². Τέλος, τα υφάσματα, αλλά και τα δέρματα, επεξεργασμένα ασφαλώς, υπολογίζονται σε μπάλες (τόπια) αλλά και σε κομμάτια³⁴³ και το κρασί σε βάζα (πήλινα αγγεία). Για λάδι δεν γίνεται λόγος στις πηγές.

335γ Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Η χρυσοκέντητη ποδέα τού Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα, Α' τέταρτο 13 αι., - Εθνικό Μουσείο Ιστορίας, Σόφια», *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 229.

335δ Γιαννούλη, «Αμφιπρόσωπη εικόνα», σ. 266.

336 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 935, 1011.

336α Ασωνίτη, *Κέρκυρα - ηπειρωτικά παράλια*, σ. 401.

337 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 704, 873, 886.

338 Πρβλ. Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 98.

339 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 186, 935-940 κλπ.

340 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 1428.

341 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 136.

342 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 1305.

343 Κρεκίć, *Dubrovnik*, αρ. 1254, 1309, 1343, 1372. Πρβλ. αρ. 529, όπου γίνεται λόγος για τόπια άλλων εμπορευμάτων.

Σχετικά με τις τιμές μπορούμε να δεχτούμε χωρίς δισταγμούς ότι το σιτάρι πουλιόταν από 50-100% παραπάνω από το κεχρί³⁴⁴. Τέλος, τα νομίματα που κυκλοφορούσαν περισσότερο, σύμφωνα με τα έγγραφα της Ραγούζας, ήταν τα βενετικά δουκάτα³⁴⁵, τα βενετικά επίσης grossi³⁴⁶ (νόμισμα από καθαρό ασήμι που έτυχε κοινής αποδοχής στο μεσαίωνα)³⁴⁷, αλλά και το βυζαντινό υπέρπυρο³⁴⁸. Βέβαια, οι Θησαυροί που βρέθηκαν στην Άρτα και τη γύρω περιοχή, από αρχαιολόγους και μη, περιείχαν και άλλα νομίσματα, όπως tomeseelli³⁴⁹, ενετικό νόμισμα, κράμα χρυσού και αργύρου.

Σχετικά με τα μέσα μεταφοράς προϊόντων, αναφερθήκαμε ήδη στις άμαξες και τα άλογα. Τα ζώα, κυρίως τα άλογα και τα μουλάρια, είναι το κύριο μέσο μεταφοράς την εποχή αυτή, δεδομένου ότι οι άμαξες ήταν δύσκολο να κινούνται σε περιοχές εκτός της πεδιάδας της Άρτας, κυρίως λόγω της έλλειψης καλών δρόμων. Είναι εντυπωσιακή η αναφορά σε πηγή για 4.000 υποζύγια που κατευθύνονταν με σιτάρι προς την Άρτα³⁵⁰. Ακόμα και 400 να ήταν, δεν είναι λίγα. Ο αριθμός δείχνει ποιο ήταν το κυριότερο μέσο μεταφοράς τότε και τη σημασία της Άρτας, ως λιμάνι εξαγωγής σιταριού.

Η ζωηρή κίνηση στα δυο λιμάνια της Άρτας, η ύπαρξη ξένων εμπορών στην πόλη και Αρτινών εμπορών στη Ραγούζα φανερώνουν έμμεσα ότι υπήρξαν και στην Άρτα ντόπιοι, κυρίως Έλληνες, που ασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο, ανήκοντας στη μέση τάξη, ανάμεσα στους άρχοντες και στους παροίκους, αλλά αυτοί δεν πρέπει να ήταν πολλοί, ούτε βέβαια να αποτελούσαν αυτονομημένη τάξη με αξιώσεις για συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλης. Ανήκαν και αυτοί στο λαό, το «κοινόν», εκτός ίσως από τους πλουσιότερους που μπορεί να ήταν και γαιοκτήμονες. Όπως και στις άλλες βυζαντινές πόλεις, έτσι και στην Άρτα, η εξουσία ήταν, όπως ήδη μνημονεύσαμε, στα χέρια των αρχόντων, των δυνατών, όπως αναφέρει ο Καντακουζηνός, οι μόνοι που επλήττοντο από τη συνέχιση του πολέμου του 1340 και τη λεηλασία των κτημάτων τους, αφού οι πρόσοδοι που έχαναν ταυτίζονται με τις προσόδους του δήμου (της πόλης)³⁵¹. Τούτο δείχνει ότι στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, δεν πρέπει να υπήρχαν στην Άρτα (όπως και σε άλλες πόλεις) πολλοί ελεύθε-

344 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 704, όπου αναφέρεται τιμή 43 πεντάλεπτα για το σιτάρι και 29 για το κεχρί. Επίσης, αρ. 837, όπου η τιμή για το σιτάρι ήταν ένα δουκάτο και 12 πεντάλεπτα και για το κεχρί η μισή.

345 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 173, 648, 683, 762, 830, 848, 885, 968, 1004, 1191 κλπ.

346 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 722, 827, 902, 1244.

347 Γαλάνη-Κρίκου, «Συμβολή», σ. 127.

348 Kreckić, *Dubrovnik*, αρ. 444, 448, 722, 879, 903.

349 Γαλάνη-Κρίκου, «Συμβολή», σ. 149.

350 Ζαχαριάδου, «Παραγωγή», σ. 90.

351 Καντακουζηνός, σ. 518.

ροι γεωργοί με δικό τους κλήρο, τους οποίους συναντούμε σε παλαιότερες εποχές³⁵², δεδομένου ότι οι περιστάσεις συνέβαλαν, ώστε οι περισσότεροι απ' αυτούς να περιέλθουν στην κατάσταση του παροίκου. Τούτο βέβαια είχε κακές συνέπειες για το κράτος, όπως και η μη ύπαρξη σημαντικής αστικής τάξης, εμπόρων, βιοτεχνών κλπ., που οδήγησαν, μαζί και με άλλους λόγους, στην παρακμή του Βυζαντίου, σε αντίθεση με τις δυτικές κοινωνίες, όπου η μέση τάξη κατόρθωσε να χειραφετηθεί και να συμβάλει στην επικράτησή της στην περιοχή της Μεσογείου.

---

352 Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία», σ. 324.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα μνημονευόμενα στις μεσαιωνικές πηγές (κυρίως τη γαλλική και την ελληνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως), συμπεραίνουμε ότι η Άρτα του 13ου και των αρχών, τουλάχιστον, του 14ου αιώνα ήταν μια πόλη που είχε χτισθεί έξω από το δυζαντινό, ως σήμερα σωζόμενο, κάστρο της, πολύ κοντά σ' αυτό. Το πιθανότερο είναι να μην υπήρξε ευρύτερο τείχος που να την προστατεύε. Το αρχαίο τείχος της Αμβρακίας ήταν πολύ ευρύ για μια δυζαντινή πόλη και αρκετά ερειπωμένο, ώστε να συμπληρωθεί και να συντηρηθεί. Είναι βέβαιο ότι στην έξω πόλη υπήρχαν ανάκτορα.

Τοπογραφικά στοιχεία για τη μεταγενέστερη Άρτα, μέσω των οποίων παρέχεται μια γενική εικόνα της μορφής που είχε η πόλη, αντλούμε από το Χρονικό των Τόκκων και αφορούν στις αρχές του 15ου αιώνα. Έξω από τα τείχη θρυσκόταν το εμπόριο (μποριό), όπου κυρίως γίνονταν οι οικονομικές συναλλαγές και υπήρχαν προς τούτο σπίτια, μαγαζιά, αποθήκες αλλά και κήποι κλπ. Μέσα στο κάστρο ζούσε το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων (στη χώρα), ενώ στο δυτικό τμήμα του απομονωνόταν μικρός χώρος με ιδιαίτερη οχύρωση, ο γουλάς (ακρόπολη), όπου έμενε η φρουρά. Στην είσοδο του γουλά, υπήρξε και ο πύργος, το τελευταίο καταφύγιο των υπερασπιστών. Μόνο που εδώ, ο πύργος (όπως και ο γουλάς εξάλλου) δε χτίστηκε σε πολύ ψηλό σημείο, γιατί δεν το ευνοούσε το εδαφικό ανάγλυφο. Το ψηλότερο σημείο στο κάστρο ήταν εκτός γουλά, όπου είχε ανεγερθεί μεγάλο κτίριο, που ταυτίζεται, με επιφύλαξη, με ανάκτορο. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι υπήρχαν παλάτια στην Άρτα (του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα). Δε γνωρίζουμε όμως λεπτομέρειες και ως εκ τούτου μας διαφεύγει η σχέση των ανακτόρων με τον γουλά, όπου επίσης οι δεσπότες περνούσαν μέρος της ζωής τους.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι σε μια εποχή με ιδιαίζουσες ιστορικές συνθήκες, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της έξω πόλης εγκαταστάθηκε μέσα στο κάστρο. Έτσι η έξω πόλη του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, ή τουλάχιστον ένα τμήμα αυτής, το κεντρικότερο, προφανώς γύρω από το δρόμο που οδηγούσε προς την πύλη του κάστρου (η αγορά της παλιάς έξω πόλης), αποτελούσε τώρα το μποριό, στο οποίο έμενε μικρό μέρος το πληθυσμού, κυρίως ξένοι, προς εμπορικές συναλλαγές. Σε ραγουζινό έγγραφο στο τέλος του μεσαιώνα αναφέρεται και ο μπούργκος της Άρτας. Μολονότι μπούργκος ήταν συνήθως η εκτός κάστρου ατείχιστη πόλη, εδώ πρέπει να ταυτιστεί με το μποριό (που ήταν επίσης ατείχιστο), αφού η πόλη (χώρα), δηλαδή οι περισσότεροι κάτοικοι, είχαν μεταφερθεί πια μέσα στο κάστρο, όπου τα σπίτια πρέπει να ήταν πολλά και πυκνά (πράγμα που δικαιολογεί στο εμπόριο (μποριό) την ύπαρξη φρακτών, επομένως και κήπων, αφού ο πληθυσμός είχε αραιώσει πολύ και επομένως το εμπόριο ήταν τώρα αραιά δομημένο). Δεν είναι γνωστό πότε οι κάτοικοι της

Άρτας εγκαταστάθηκαν μέσα στο κάστρο. Μάλλον μετακινήθηκαν λίγο-λίγο ώς τις πολεμικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών τα έτη 1337-1340, κάτι που ισχύει και για τα περισσότερα κάστρα του ελλαδικού χώρου. Δεν αποκλείεται όμως πολλοί να εγκαταστάθηκαν και αργότερα, όταν, με την άφιξη των Σέρβων και των αλβανικών φυλών, η ύπαιθρος ελεηλατείτο με την πρώτη ευκαιρία.

Η Άρτα δεν είχε χτιστεί σε απόκρημνο ύψωμα, αλλά σε χαμηλό λόφο και ο ποταμός Άραχθος, που την περιέβαλε από τρεις πλευρές, δεν μπορούσε να της προσφέρει όση προστασία έδινε μια αποκομμένη χερσόνησος σε θάλασσα (π.χ. Μονεμβασία) ή σε λίμνη (π.χ. Γιάννενα). Έτσι έπαιζε μεγάλο ρόλο στην υπεράσπισή της ο έγκαιρος εφοδιασμός και τα γύρω ερείσματα, είτε ήταν απομονωμένοι χώροι στο ποτάμι ή πέρα από αυτό, είτε ήταν ισχυρά φρούρια, όπως εκείνο των Βομπλιανών που δέσποζε της Άρτας. Οι υπερασπιστές της γνώριζαν, ότι, σε καιρό πολιορκίας, ο εχθρός έπρεπε να προσβληθεί κι απ' έξω, με ανεξάρτητες δυνάμεις, ώστε να εξασθενήσει η ορμή του, αλλά και να του στερηθεί η τροφοδοσία.

Μέσα στον κυρίως χώρο του κάστρου της Άρτας, τη χώρα, ζουν άρχοντες και λαός, από την εποχή εκείνη που μετακινήθηκαν πίσω από τα τείχη (νωρίτερα είναι πιθανότερο να ζούσαν μέσα στο κάστρο μόνο οι κτηματίες και μάλιστα οι άρχοντες). Οι άρχοντες ήταν εκείνοι που λάβαιναν μέρος στην εξουσία, ενώ συνήθως ο λαός ακολουθούσε. Σε λίγες όμως περιπτώσεις, όταν ο λαός έβρισκε ηγέτη (όπως στην Άρτα με τον Γιακούπη), ήταν δυνατό να ενεργεί κόντρα στους άρχοντες, τούτο όμως δεν σημαίνει κάτι το μόνιμο και οργανωμένο, κοινωνικά. Οι Έλληνες άρχοντες φαίνεται, ότι κατά την αλβανική κυριαρχία παραγκωνίστηκαν από τους Αλβανούς άρχοντες, ιδιαίτερα εκείνους του Γιακούπ, ο οποίος τιμώρησε τουλάχιστον ορισμένους Έλληνες άρχοντες, γιατί τον αντιστρατεύτηκαν, οι τελευταίοι, όμως, βρήκαν τα προνόμιά τους με την άφιξη του Καρόλου Τόκιου, τον όποιον βοήθησαν, εκόντες-άκοντες, να καταλάβει την πόλη. Δεν επέζησαν στην Άρτα οικογένειες με πολύ μεγάλα ονόματα, όπως στα Γιάννενα, και δεν αποκλείεται τούτο να οφείλεται στη μακρά αλβανική κυριαρχία, η οποία μπορεί να έπληξε καιρία τον ιστό των παλαιών αρχόντων, κάτι που δεν μπόρεσε να πετύχει ο Θωμάς Πρελούμπος στα Γιάννενα.

Αν και δε γνωρίζουμε την έκταση που εκάλυπτε η εκτός τειχών μεσαιωνική πόλη, στη μεγαλύτερη ακμή της, τον 13ο αιώνα, οπότε πρέπει να ήταν πυκνά δομημένη, πιθανώς έφθανε ως τις υπώρειες του βουνού και την Παρηγορήτισσα. Δυτικά ο λόφος της μητρόπολης πρέπει να βρισκόταν στις παρυφές του κυρίου τμήματος της πόλης, κάτι που ίσχυε και για διάφορες άλλες γειτονιές. Στην έξω πόλη βρισκονταν ανάκτορα, μοναστήρια, εκκλησίες, δημόσια κτίρια, αγορά κλπ. Αν και δεν γνωρίζουμε πολλά, ο κοινωνικός βίος στην Άρτα δεν πρέπει να ξεχώριζε ιδιαίτερα από μια μέση βυζαντινή πόλη. Εκείνο που μπορούμε να δεχτούμε με βεβαιότητα είναι ότι εκκλησιαστικοί και

μοναστικοί παράγοντες είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο, δίπλα βέβαια στην κοσμική εξουσία και γενικότερα τους άρχοντες, που βρισκονταν στην κορυφή της κοινωνίας. Από την τάξη των κληρικών προέρχονταν και οι περισσότεροι από τους εκπαιδευμένους στην πόλη. Οπωσδήποτε ο ερχομός των προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη, μετά το 1204, βελτίωσε το πνευματικό επίπεδο της πόλης, όπως και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία της, γιατί μπορεί ο χριστιανισμός να την τοποθετούσε ισάξια του ανδρός, στην πράξη όμως ήταν διαφορετικά και χρειάζονταν σύγχρονα παραδείγματα ως οδηγό. Εξ άλλου, η βελτίωση του πνευματικού επιπέδου της πόλης, όταν αυτή ορίστηκε ως πρωτεύουσα ενός σημαντικού κράτους, με λόγιους, εκπροσώπους, είναι βέβαιη.

Το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου ήταν, μετά την άλωση του 1204, μία από τις περιοχές σε ελληνικά χέρια, όπου κατέφυγαν πολλοί από τους Βυζαντινούς που δεν ανέχονταν τη φραγκική κυριαρχία. Έτσι, πολλοί ξένοι ζούσαν στην πρωτεύουσα Άρτα, όπως και σε άλλες πόλεις. Αν και συναντώνται στις πηγές μερικά γνωστά ονόματα (π.χ. Μονομάχος, Μακροεμβολίτης, Αμυραλής κ.ά.), δεν υπάρχουν πληροφορίες για άφιξη στην Άρτα γόνων μεγάλων κωνσταντινοπολίτικων οικογενειών, όπως έγινε με άλλα κέντρα (Νίκαια-Τραπεζούς ή, όπως γίνεται έμμεσα φανερό, Γιάννενα, κ.λπ.), όπου μάλιστα υπήρξε και ανταγωνισμός ανάμεσα στην ντόπια και Κωνσταντινοπολίτικη αριστοκρατία. Σχετικά με τους Μονομάχους, είναι γνωστά στην Άρτα δύο πρόσωπα, το ένα εκκλησιαστικό, το άλλο «στρατιώτης», αλλά δεν είναι βέβαιο ότι είχαν σχέση με τη γνωστή δυζαντινή οικογένεια, αν και η κοινωνική θέση του δεύτερου προσώπου φαίνεται ότι ήταν αρκετά υψηλή. Ίσως πρέπει να δεχτούμε ότι ο Μιχαήλ Δούκας διοχέτευσε το ρεύμα των αρχόντων από Κωνσταντινούπολη προς τα Γιάννενα ή άλλες πόλεις, για να μην υπάρξουν προβλήματα και τριβές. Πάντως, κατά τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην Ήπειρο και στη Νίκαια για την κατάκτηση της Κων/πολης, ο Θεόδωρος φαίνεται ότι χρησιμοποίησε και την ύπαρξη των μοναχών, ευγενικής καταγωγής, από την Κων/πολη, στη Βλαχέρνα Άρτας, ως, κατά κάποιον τρόπο, σύνδεσμο με την πρωτεύουσα του Βυζαντίου, για να εξυπηρετήσει τα σχέδιά του.

Από τα ξένα φύλα που κατοίκησαν το μεσαίωνα στην Άρτα, συναντώνται στις πηγές οι Αλβανοί, που είχαν και την εξουσία στην πόλη για περίπου 60 χρόνια, πράγμα που απεδείχθη και το σημείο τριβής με τους ντόπιους άρχοντες. Με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό η συμβίωση ήταν ομαλή, δεν πρέπει όμως να υπήρχαν πολλοί Αλβανοί στην Άρτα, πέρα από την οικογένεια του δεσπότη και των αρχόντων, που ήταν προσκολλημένοι σ' αυτόν. Από τους υπόλοιπους αλλοεθνείς, η σερβική παρουσία ήταν αμελητέα, ενώ οι λίγοι Φράγκοι καταγίνονταν με το εμπόριο. Πιο ζωντανή ήταν η εβραϊκή κοινότητα, που χρονολογείται τουλάχιστον από τον 12ο αιώνα και συνεχίστηκε και στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Πληροφορίες για Άρτινούς που ζούσαν

εκτός Άρτας διαθέτουμε για την πόλη της Ραγούζας, όπου ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο.

Οι πληροφορίες που έφθασαν σ’ εμάς για τη Δικαιοσύνη στην Άρτα προέρχονται αποκλειστικά από τον Ιωάννη Απόκαυκο. Οι κρίσεις που αφορούσαν σε Αρτινούς γίνονταν από το συνοδικό δικαστήριο της Μητρόπολης ή τον ίδιο τον Απόκαυκο, με εξαίρεση μία περίπτωση θεοδικίας, που οι ιεράρχες δεν μπόρεσαν να ματαιώσουν, προσκρούοντας στα ήθη της εποχής και στο πείσμα του κατήγορου. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τοπικά δικαστήρια στην Άρτα και η κρίση του επισκόπου Άρτης φαίνεται ότι επηρεαζόταν από τις προσωπικές σχέσεις που είχε με τον μητροπολίτη του, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις που αφορούσαν κληρικούς.

Παρά το βαρύ κλίμα, λόγω των ελών, γύρω από την πόλη της Άρτας, η πεδιάδα, τα ποτάμια και η κοντινή θάλασσα (ή, σε ορισμένα σημεία, η λιμνοθάλασσα) παρείχαν τα απαραίτητα για την επιβίωση των χαμηλότερων τάξεων αλλά και πλούσιες συγκομιδές για τους δυνατούς, οι οποίοι είχαν τα κτήματα (τα σπουδαιότερα προϊόντα ήταν τα σιτηρά και το κρασί). Στα δύο λιμάνια, εξάλλου, της πόλης, στον Αμβρακικό, η κίνηση ήταν από τις πιο ζωνχές στο Ιόνιο και οι έμποροι, κυρίως Βενετοί και αργότερα κυρίως Ραγουζαίοι, μετέφεραν τα προϊόντα σχεδόν σε κάθε γωνία της Μεσογείου, ενώ τροφοδοτούσαν την Άρτα και την ενδοχώρα, ως τα Γιάννενα, με είδη που έλειπαν (υφάσματα, πολυτελή κεραμικά κλπ.). Υπήρχαν πάντως και τα πλοία ντόπιων, οι οποίοι επίσης ασχολούνταν με το εμπόριο, ενώ είναι γνωστό ότι και ο δεσπότης είχε στην κατοχή του στολίσκο από μικρά ευέλικτα πλοία. Από τα επαγγέλματα λίγα είναι εκείνα που μνημονεύονται στις μεσαιωνικές πηγές και αφορούν τους κατοίκους της Άρτας. Επίσης, μόνο έμμεσες πληροφορίες διαθέτουμε για βιοτεχνικές ή άλλου είδους απασχολήσεις. Πρέπει να υπήρχαν εργαστήρια κοινά (π.χ. υφασμάτων) αλλά και εργαστήρια γλυπτικής, μικροτεχνίας κ.λπ., τουλάχιστον ως τις αρχές του 14ου αιώνα. Σχετικά με τη γεωργική παραγωγή, Άρτα και κοντινά χωριά είχαν σχέση δούνα και λαβείν, όπως γίνεται φανερό από την οικονομική πραγματικότητα της κοντινής Μονής Βλαχέρνας, απέναντι από το κάστρο της Άρτας, στην άλλη πλευρά του ποταμού, στην οποία συνήθως περνούσαν με πλοιάριο.

Από την εξαρτώμενη αγροτική δύναμη της Άρτας μνημονεύονται στις πηγές οι γνωστοί πάροικοι (ανάμεσα στους οποίους κατατάσσονται και κληρικοί (κληρικοπάροικοι), οι οποίοι ανήκαν στην τοπική επισκοπή, πλήρωναν ενοίκιο και έμεναν σε «μισθωτικά οικήματα») οι «υπό χείρας» (υποχείριοι), δηλ. «δουλευτές», εργάτες χωρίς γη και, έμμεσα, οι δουλοπάροικοι, που ήταν δούλοι και πάροικοι ταυτόχρονα. Οι τελευταίοι μετατρέπονταν σε παροίκους και σε τούτο φαίνεται πως συνέβαλε η παραχώρηση σ’ αυτούς γαιών. Μολονότι η δουλεία είχε μειωθεί πάρα πολύ, συναντώνται στις πηγές δούλοι, που προέρχονται κυρίως από αιχμαλώτους. Οι δούλοι αυτοί εργάζονταν συνήθως

στον οίκο του κυρίου τους, αλλά προφανώς και ως εργατική δύναμη σε έκτακτες περιπτώσεις. Η Άρτα ήταν κέντρο διακίνησης δούλων, κυρίως από δυτικούς εμπόρους.

Από τις περιπτώσεις γαιών που θρίσκονταν σε μία κατάσταση που θυμίζει συνιδιοκτησία, ανάμεσα σε κύριο και αγρότες, μνημονεύεται αμπελώνας, ο οποίος έχει σχέση με το καθεστώς της εμφύτευσης, αλλά η συμμετοχή στη σοδεία και στους φόρους και των δύο μερών, του ιδιοκτήτη και του αγρότη, καθώς και η αναγραφή στους φορολογικούς καταλόγους μόνο του αγρότη περιπλέκει τα πράγματα. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, και ιδιαίτερα προς το τέλος της, στην πόλη της Άρτας, οι άρχοντες, οι λεγόμενοι και δυνατοί, δεν είχαν στα χέρια τους μόνο την εξουσία αλλά και την οικονομία, δεδομένου ότι ελεύθεροι γεωργοί με αποκλειστικά δικό τους κλήρο ουσιαστικά δεν υπήρχαν. Οι περιστάσεις συνέβαλαν να πέσουν σχεδόν όλοι στην κατάσταση του παροίκου.

Η Άρτα άκμασε για περισσότερο από ένα αιώνα, ως πρωτεύουσα ενός σημαντικού κράτους, του σημαντικότερου στο χώρο του κορμού της σημερινής Ελλάδας και νότιας Αλβανίας, με αρκετά μεγάλο πληθυσμό, που δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί. Η πόλη κάλυπτε λιγότερο από το μισό της σημερινής επιφάνειας, την εποχή της ακμής της, τα σπίτια της όμως, όπως σε κάθε μεσαιωνική πόλη, πρέπει να ήταν μικρά και πολύ κοντά το ένα στο άλλο, δίπλα σε στενούς δρόμους. Εάν λοιπόν στην ακμή της υπολογίσουμε ότι έπρεπε να είχε τουλάχιστο ίσο με το μισό πληθυσμό της σημερινής πόλης (περίπου 15.000), νομίζω ότι δε θα θρискόμαστε πολύ μακριά από την πραγματικότητα. Αμέσως ύστερα από την παρακμή της έξω πόλης και τη φυγή των περισσότερων κατοίκων άρχισε η πτώση, που συνέπεσε με την πτώση της τοπικής αρχιτεκτονικής σχολής και την εδαφική συρρίκνωση του κράτους. Τα Γιάννενα άρχισαν να παίρνουν τη θέση της Άρτας σε σπουδαιότητα, πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι η τελευταία εξακολούθησε να είναι συμπρωτεύουσα, όταν ο Κάρολος Τόκος το 1416 ενοποίησε τα δύο μικρότερα δεσποτάτα της Άρτας και των Ιωαννίνων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΤΟ ΠΑΛΑΤΙ ΤΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Όπως ήδη μνημονεύσαμε, στα τέλη του 13ου αιώνα υπήρχαν ήδη δεσποτικά οικήματα (παλάτια) έξω από το κάστρο, στην πόλη της Άρτας, όπου εγκαταστάθηκαν οι Φράγκοι σύμμαχοι του δεσπότη³⁵³. Τούτο δεν αποκλείει την ύπαρξη, την ίδια εποχή, και παλατιού μέσα στο κάστρο. Για παλάτι των δεσποτών στην Άρτα κάνει λόγο και ο Κυριακός ο εξ Αγκώνος³⁵⁴, ο οποίος φαίνεται πως φιλοξενήθηκε εκεί, όταν από το 1435 και ύστερα επισκεπτόταν συχνά την πόλη, θαυμάζοντας τις αρχαιότητες της αρχαίας Ακαρνανίας (Αμβρακίας). Επίσης, το 1448, όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Κάρολος έγραψε την επιστολή που αφορούσε τον σκλάβο Γιάννη από τη Ρωσία, «μέσα στο παλάτι της Άρτας». Υπήρχε, λοιπόν, στο τέλος της μεσαιωνικής εποχής, ένα κανονικό παλάτι, όπου βρισκόνταν διοικητικές υπηρεσίες και οι ξενώνες για τους φιλοξενούμενους.

Αν λάβουμε υπόψη την κατάσταση που επικρατούσε την εποχή αυτή, μετά την εγκατάσταση των περισσότερων κατοίκων μέσα στο κάστρο, το πιθανότερο είναι να εννοείται παλάτι μέσα στο φρούριο ανεξάρτητο από τα παλάτια της έξω πόλης, που δε γνωρίζουμε, αν τον 15ο αιώνα συνέχιζαν να υπάρχουν. Σ' αυτό συνηγορούν και τρεις σωζόμενες επιστολές των δεσποτών που εστάλησαν στη Βενετία, από το 1427 έως το 1432, όπου αναγράφεται ότι συντάχθηκαν «στο κάστρο της πόλης της Άρτας»³⁵⁵. Ασφαλώς οι επιστολές γραφτήκαν στο παλάτι που πρέπει να βρισκόταν, όπως είπαμε, μέσα στο κάστρο. Πρόκειται για το μεγάλο κτίριο, που περιέγραψε σύντομα ο Ορλάνδος, υποθέτοντας ότι πρόκειται για το παλάτι των δεσποτών³⁵⁶. Για την κατασκευή του κτίσματος αυτού έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες πέτρες, λειασμένες, που πρέπει να προέρχονται από αρχαία κτίρια, κεραμίδια, συνήθως σε σειρές ή το ένα πάνω στο άλλο, και πλούσιο και ισχυρό κονίαμα, όπως τουλάχιστον γίνεται φανερό από την κορυφή του σωζόμενου ερειπίου, κοντά στο σημείο, όπου υπάρχει το μοναδικό άνοιγμα. Εκεί το πάχος του τοίχου είναι περίπου ένα μέτρο. Απ' όσο μπορώ να κρίνω, τουλάχιστον σ' ένα σημείο φαίνεται μεταγενέστερη προσθήκη (δίνεται η εντύπωση ότι φράχτηκε κάποιον άνοιγμα).

353 Δεν είναι γνωστό πού ακριβώς βρισκόνταν τα ανάκτορα. Ο μητροπολίτης Σεραφείμ μνημονεύει ότι κατά το έτος 1871-72 οι ενορίτες της Άρτας έκτισαν ναό Αγίου Κων/νου και Ελένης στη θέση παλαιού ναού του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου, στη συνοικία του Πλατιάνου, όπου και δρέθηκαν «λείψανα μεγαλοπρεπούς μεγάρου» (Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σ. 140). Είναι άγνωστο, αν τα λείψανα αυτά ανήκαν στην αρχαιότητα ή τον μεσαίωνα.

354 Ziebarth, «Κυριακός», σ. 114, 117, 118.

355 Mertzios, «Trois lettres», σ. 352-354.

356 Βλ. και Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 111, όπου αναφέρεται ότι το κτίριο έχει διαστάσεις 10,90 Χ 45, 5 μ. και είναι χτισμένο με πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Από τις πηγές της νεώτερης εποχής, ο Εβλιγιά Τσελεμπί είναι ο μόνος που κάνει λόγο για «πολυώροφο βασιλικό σεράϊ» μέσα στο κάστρο, όπου έμενε ο φρούραρχος. Θα ήταν δυνατόν να συνδεθεί τούτο με το παραπάνω ερειπωμένο κτίριο³⁵⁷, όμως δεν είναι βέβαιο ότι το σεράϊ του Εβλιγιά βρισκόταν εκτός γουλά, αφού γίνεται λόγος για εσωτερικό φρούριο³⁵⁸.

Δυστυχώς, στο Χρονικό των Τόκκων δε μνημονεύεται τίποτε για παλάτι, πράγμα που δεν γνωρίζω, αν είναι τυχαίο. Αντίθετα, ο γουλάς μνημονεύεται επανειλημμένα και συνδέεται με τον ηγεμόνα τρεις φορές: την πρώτη, όταν ο Κάρολος Μαρκεζάνο απεκλείσθη, με ορισμένους τουλάχιστον, άρχοντες, στο τμήμα αυτό του κάστρου, το οποίο και κατελήφθη από τον Γιακούπη³⁵⁹, τη δεύτερη, όταν οι Αρτινοί, όπως ήδη μνημονεύσαμε, «ανέθηκαν στον γουλά, στη μάνα του Γιακούπη... και ούτως την εκατήβασαν εκ τον γουλάν απάνω»³⁶⁰ και την τρίτη, όταν ο Κάρολος συναντήθηκε με τον αδελφό του Λεονάρδο στον γουλά, όταν ο πρώτος παρέλαβε την Άρτα³⁶¹. Τουλάχιστον στη δεύτερη περίπτωση, δίνεται η εντύπωση ότι η μάνα του Γιακούπη διέμενε στον γουλά. Πράγματι, δεν υπήρχε λόγος να μένει εκεί εξαιτίας υποτιθέμενης αντιπάθειας και αντιπαλότητας των Αρτινών, γιατί οι τελευταίοι δεν την κατέβασαν με τη βία από τον γουλά αλλά προσπάθησαν να την πείσουν ότι το καλύτερο που είχαν να κάνουν ήταν να παραδώσουν την Άρτα στον Κάρολο Τόκκο, ο οποίος είχε σκοτώσει τον γιο της Γιακούπη, ήταν κύριος της γύρω περιοχής και, επομένως, ήταν ζήτημα χρόνου να καταλάβει και την Άρτα³⁶². Εξάλλου, οι αγαθές διαθέσεις των Αρτινών απέναντι στη μάνα, αλλά και τη γυναίκα του Γιακούπη, γίνονται φανερές από το γεγονός ότι οι άρχοντες της Άρτας που έκαναν τις διαπραγματεύσεις με τον Κάρολο, για την παράδοση της πόλης τους, φρόντισαν και για την ελευθερία των δύο γυναικών, αλλά και από την πληροφορία ότι δεν παρέδωσαν την πόλη τους με ευχαρίστηση στον Κάρολο³⁶³.

357 Βλ. Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα*, σ. 111.

358 Κοκολάκη, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί», σ. 243: «Στη νοτιοανατολική πλευρά του εσωτερικού αυτού φρουρίου, βλέποντας προς την πόλη, υπάρχει ένα πολυώροφο βασιλικό σεράϊ. Μέσα του κατοικεί μονάχα ο φρούραρχος και στέκει ένα έρημο προσκυνητάρι». Αντίθετα, στην έκδοση Σ. Εργολάβου, *Εβλιά Τσελεπλή, Ταξίδι στην Ήπειρο, Ένα αποκλειστικό ντοκουμέντο του 17ου αιώνα*, Ιωάννινα 1995, σ. 43, δε γίνεται λόγος για εσωτερικό φρούριο. «Απέναντι ακριβώς από την πόλη, μέσα στο φρούριο τούτο, είναι το βασιλικό ανάκτορο, με πολλούς ορόφους. Έχει κι ένα μικρό ναό ερειπωμένο. Σ' αυτό το ανάκτορο μένει ο φρούραρχος». Η ύπαρξη εκκλησίας δε λύνει το πρόβλημα, γιατί και στο ερειπωμένο κτίριο υπάρχει ναός και στον γουλά («προσκυνητάρι»).

359 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2254 κ.ε.

360 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2947, 2959.

361 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 3022: «Εκεί γαρ εσυνάχθησαν εις τον γουλάν της Άρτας».

362 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2946 κ.ε.

363 Schirò, *Χρονικό Τόκκων*, στ. 2997 κ.ε.: «Γαυτόν εσυμβιδάσθησαν - ήθελαν ουκ ήθελαν / την Άρτα

Εντύπωση προκαλεί στο κάστρο της Άρτας το γεγονός ότι ο γουλάς δεν είναι χτισμένος στο ψηλότερο σημείο της επιφάνειας που προστατεύουν τα τείχη του φρουρίου, όπως ισχύει για όλα τα μεσαιωνικά κάστρα³⁶⁴. Εδώ, το ψηλότερο σημείο βρίσκεται ακριβώς στο μέρος όπου είχε χτιστεί το ερειπωμένο σήμερα κτίριο, για το οποίο έγινε λόγος αμέσως παραπάνω. Τι πρέπει να υποθέσουμε; Ότι για την ανέγερση του γουλά οι κατασκευαστές του βρήκαν προσφορότερο το έδαφος στη δυτική γωνιά του κάστρου, που θα ήταν δυνατό να απομονωθεί με ένα μόνο τείχος, που να άγγιζε στα εξωτερικά τείχη κι έτσι θα ήταν ευκολότερη η τείχιση; Ή μήπως η κατασκευή του παλατιού στο ψηλότερο σημείο ήταν συνειδητή, αποτελώντας ένα είδος φρουρίου; Η εκδοχή να υπήρξε στο σημείο αυτό (όπου το υποτιθέμενο παλάτι) γουλάς πρέπει να απορριφθεί³⁶⁵, δεδομένου ότι ο γνωστός σήμερα γουλάς είναι μεσαιωνικών χρόνων, ενώ στην κορυφή του χώρου, όπου βρισκόταν το κτίριο, τα ερείπια δεν παρέχουν την εντύπωση άλλου φρουρίου.

Ύστερα απ’ αυτά και πριν γίνουν ανασκαφές στο ερειπωμένο κτίριο (κάτι που ευχόμαστε, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν πολλά κτίσματα τέτοιου είδους), μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Μπορεί το παλάτι να βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο (όπου σήμερα το ερειπωμένο κτίριο), για να δεσπόζει της υπόλοιπης πόλης αλλά και για λόγους ασφαλείας (κυρίως κίνδυνος από επαναστάσεις, όταν οι κάτοικοι μετακόμισαν εντός των τειχών), από την άλλη πλευρά, όμως, ο γουλάς ήταν τόσο κοντά και καλύτερα, βέβαια, οχυρωμένος, όπου ο δεσπότης μπορούσε να παραμένει για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ιδιαίτερα όταν έβλεπε ότι οι διαθέσεις των υπηκόων του γίνονταν εχθρικές. Είναι πράγματι περίεργο στο Χρονικό των Τόκων να αναφέρεται μόνο ο γουλάς ως σημείο των δραστηριοτήτων των ηγεμόνων και ο Κυριάκος ο εξ Αγκώνος να μνημονεύει μόνο το παλάτι, όπου έμεναν (δύο φορές ως παλάτι και μία ως «αυλή») και όπου, καθώς αναφέρει, πέθανε ο Κάρολος³⁶⁶ (κάτι ανάλογο ισχύει και για τις άλλες πηγές που μνημονεύουν τον χώρο, απ’ όπου έστειλε τα γράμματά του ο δεσπότης. Στο ραγουζινό έγγραφο αναγράφεται

να του δώσουσιν, να γένουν ειδικόι του / να έχη δε ελευθερίαν η μάνα του Γιαγούπη / ομοίως και η γυναίκα του, Μουρίκη Μπούα η Ουγατέρα».

364 Έτσι, το παλάτι ή χιζίζοταν μέσα στον γουλά, όπου ήταν και πιο ασφαλές (π.χ. Γιάννενα), ή έξω απ’ αυτόν, μέσα στην περικλειόμενη από τείχη επιφάνεια (π.χ. Μυστράς).

365 Μολονότι συμφωνεί με το κείμενο του Εβλιγιά ότι το εσωτερικό φρούριο βρίσκεται στα αριστερά της πύλης, όπως βλέπουμε προς την πόλη (Κοκολάκη, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί», σ. 243), πράγμα που σημαίνει, αν το δεχτούμε ως έχει, ότι ο γουλάς βρισκόταν στο σημείο όπου το ερειπωμένο κτίριο! Στην έκδοση Εργολάδου, η μετάφραση διαφέρει.

366 Ziebarth, «Κυριακός», σ. 118. «Arachtea Astaico Acarnanum regia». Ανεξήγητη είναι εδώ η λέξη Astaico. Ο εκδότης αναρωτιέται μήπως πρόκειται για τη λέξη Astacora.

παλάτι και στα άλλα έγγραφα, που εστάλησαν στη Βενετία, κάστρο)³⁶⁷. Για να συμβιβάσουμε τα γραφόμενα, στις πηγές, πρέπει ίσως να δεχτούμε ότι το παλάτι βρισκόταν μέσα στον γουλά. Αν το δεχτούμε τούτο, καλούμεθα να λύσουμε το πρόβλημα σε ποιο σημείο της περιορισμένης, ούτως ή άλλως, επιφάνειας του γουλά βρισκόταν και ποιος ήταν ο προορισμός του ερειπωμένου κτιρίου στην κορυφή του κάστρου. Μια εξήγηση θα μπορούσε να δοθεί, αν το κτίριο αυτό λειτουργούσε ως εσωτερικό παλάτι, όταν η πόλη βρισκόταν έξω, για μεγαλύτερη ασφάλεια (γνωρίζουμε, πράγματι, ότι τον 13ο αιώνα - αρχές 14ου, αν και υπήρχαν παλάτια στην εκτός κάστρου πόλη, ο δεσπότης έμενε μέσα στο κάστρο), ενώ, όταν αργότερα ο πληθυσμός μεταφέρθηκε εντός των τειχών, δημιουργήθηκε χώρος στον γουλά για παραμονή των δεσποτών, ώστε να μην είναι εκτεθειμένοι σε αυθόρμητες αρνητικές αντιδράσεις των υπηκόων τους. Έτσι φτάνουμε ξανά στη σύγχρονη χρήση και των δύο χώρων του εξωτερικού (στην κορυφή του τειχισμένου λόφου) ως ξενώνα, χώρου εκδηλώσεων, γραφείων διοικήσεως κλπ. και του διαμορφωμένου στον γουλά χώρου για την παραμονή του δεσπότη και της οικογένειάς του, για μεγαλύτερη ασφάλεια.

---

³⁶⁷ Με τη λ. κάστρο βέβαια μπορεί να εννοείται ολόκληρη η οχυρωμένη πόλη, οπότε μπορεί να είναι ο γουλάς. Εξαρτάται τι εννοείται, όταν αναγράφεται κάστρο της πόλης της Άρτας. Αν εννοείται ολόκληρος ο οικισμός με τον μπούρκο (εμπόριον), τότε μάλλον σημαίνει το σύνολο του κάστρου. Αν εννοείται μόνο η οχυρωμένη πόλη, προφανώς σημαίνει ο γουλάς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ.

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΛΙΩΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΠΟΛΗ. ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ι. *Ἐκκλησίες καί συνοικίες τῆς Ἄρτας ἀπό δύο τουρκικά κατάστιχα τοῦ 16ου αἰώνα (σέ συνεργασία μέ τήν Ε. Συγκέλλου)*

Ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἄγκυρας κ. Melek Delilbasi δημοσίευσε πρὶν 10 περίπου χρόνια πληροφορίες γιά τὰ Γιάννενα ἀπό δύο κατάστιχα τῶν ἐτῶν 1564 καί 1579 (Melek Delilbasi, 1564 Tarihli Mufassal Yanya livasi tahrir defterine göre Yanya kenti ve Köyleri: Belgeler, Türk Tarih Belgeleri, Dergisi 21(1966) cilt 17, σ. 1-40 +πίν. 4-5. Στά ἴδια Κατάστιχα ὑπάρχουν πληροφορίες καί γιά τήν Ἄρτα, πού προτίθεται νά δημοσιεύσει στό μέλλον. Ἔτσι, εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ στείλει ἐκ τῶν προτέρων τά σχετικά μέ τίς συνοικίες τῆς πόλης, ὅπως τίς μετέγραψε ἡ ἴδια ἀπό τά Κατάστιχα*. Πρόκειται γιά ἀναγραφή 44 ὀνομάτων συνοικιῶν στό Κατάστιχο τοῦ 1564 καί 40 στό Κατάστιχο τοῦ 1579, πού φέρουν κυρίως ὀνόματα ναῶν, ἦταν δηλαδή ἐνορίες, καθὼς καί γιά ἀναγραφή, δίπλα, τῶν ἐστιῶν, παντρεμένων καί μῆ. Χωριστά ἀναγράφονται οἱ ἐστίες τῶν Ἑβραίων. Καί τά δύο Κατάστιχα προέρχονται ἀπό τό Ὄθωμανικό Ἀρχεῖο Κωνσταντινουπόλης [βλ. καί Μ. Κορδῶση, «Συνοικίες καί Ἐκκλησίες στά Γιάννενα τοῦ 16ου αἰώνα ἀπό τουρκικά κατάστιχα καί τόν Κουδαῖα»: *Ἱστοριογεωγραφικά* 10 (2004) 183].

Τρεῖς αἰῶνες περίπου ἀργότερα δέν ὑπάρχει αὐτός ὁ διαχωρισμός στήν πόλη. Ἡ πόλη δέ χωρίζεται σέ πολλές ἐνορίες ἀλλά σέ πολύ μεγαλύτερους μαχαλάδες, συνοικίες, πού μνημονεύει ὁ Σεραφεὶμ Ξενόπουλος (Δοκίμιον, σ. 137):

1) *Τῆς Περιλήφτης (Περιβλέπτου), ἐκ τοῦ Χριστιανικοῦ Ναοῦ πρότερον, εἶτα Μετσιτίου ὑπάρξαντος τῶν Μπεΐδων, καί κειμένον πλησίον τῆς Μητροπόλεως, 2) τῶν Βυρσοδεψῶν ἢ Δάφνης, 3) Τουρκοπάζαρον, 4) ἁγ. Θεοδώρας ἢ Λούκνας ἢ Καραπάνου, 5) Μουχούστιον (Προάστειον τῆς Ἄρτης), ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ ἀγορά εὐθύδρομος ἔνθεν καί ἔνθεν ἔχουσα ἐργαστήρια διάφορα, καί καταλήγουσα μέχρι τῆς 6 ἐνορίας τοῦ Μονοπωλείου, 7) Πλάτανος, 8) Ἀλλαναρία, 9) Ῥωμαιοπάζαρον, 10) Ἑβραϊκά: εἰς ταῦτας κείνται αἱ ἐπόμεναι Ἐκκλησίαι...*

Ἀπ' αὐτές, τό Μονοπωλεῖον, *Μονοπλιό*, ὅπως τό πρόφεραν, ἄν καί μετονομάσθηκε σέ πλατεῖα 24ης Ἰουνίου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γιάννης Τσοῦτσιος (Ἄρτινά, σ. 216), στό στόμα τῶν Ἀρτιῶν, παραμένει πλατεῖα Μονοπωλείου. Ἡ συνοικία Βυρσοδεψῶν ἢ Δάφνης πού λεγόταν Ταμπακιάδες (ἐκεῖ ὑπῆρχαν τὰ βυρσοδεφεῖα) ἔπιανε ἀπό τή δόρεια πλευρά τοῦ κάστρου, μέχρι τό λόφο τῆς

* Θεριμὲς εὐχαριστίες στήν κ. Delilbasi, γιά τήν ἀποστολή τῶν πολύτιμων αὐτῶν πληροφοριῶν.

Μητρόπολης και πολλές φορές πλημμύριζε από τα νερά του Ἀράχθου. Ἀλμπαναριά (ἀπό τό τουρκ. *albant*=πεταλωτής, ὅπως σημειώνει ὁ Τσούτσι-νος) λεγόταν ἡ σημερινή συνοικία τοῦ Παντοκράτορα. Τό Τουρκοπάζαρο ἦταν ἐκεῖ ὅπου διασταυρώνονταν οἱ δρόμοι Τζαβέλα, Βασ. Πύρρου καί Πριό-βολου. Ρωμοπάζαρο ἦταν τὰ μαγαζιά τῶν Ἑλλήνων πού ἄρχιζαν ἀπό τή σημερινή ὁδὸ Παντοκράτορος κι ἔφταναν πέρα ἀπ' τό Μονοπλιό (ἢ σημ. ὁδὸς Σκουφᾶ, βλ. Τσούτσινου, Ἀρτινά, σ. 219). Τὰ Ὀθραϊκά, ἡ συνοικία ὅπου ζοῦσαν Ἑβραῖοι, οἱ ὁποῖοι πρὶν τὸν πόλεμο ἦταν περ. 500 ἄτομα, βρισκόνταν κοντὰ στό κάστρο. Ἡ συνοικία αὐτὴ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἀμβρακίας προχωροῦσε στὴν ὁδὸ Τζαβέλα καί ἐπεκτεινόταν στὰ βόρεια τμήματα τῶν ὁδῶν Παλαμᾶ, Μακρυγιάννη καί Φιλελλήνων (Τσούτσινου, Ἀρτινά, σ. 220). Τό Μουχούστι ἐκτείνεται στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Παρηγορητισσας, μέχρι το σημερ. κρατικό νοσοκομεῖο καί στοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἐθεωρεῖτο προά-στειο τῆς Ἄρτας. Ὁ Ξενόπουλος τό μνημονεύει ὡς προάστειον ἀναφέροντας, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὅτι ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ ἀγορά, πού καταλήγει στὴν ἐνο-ρία τοῦ Μονοπωλείου (σ. 137). Ἀνάμεσα στό προάστειο καί στὴν πόλη παρεμ-βάλλονταν τότε τὰ Χάνια, τὰ Γύφτικα καί τό Σεραῖ.

Ἐπανερχόμενοι στὰ τουρκικά Κατάστιχα θὰ ἀπαριθμήσουμε τίς συνοικίες μέ τίς ἐστίες τους, δάσει τοῦ παλαιότερου Κατάστιχο, τοῦ 1564, συμπληρώνον-τας ἐλάχιστα ὀνόματα ἀπὸ τό Κατάστιχο τοῦ 1579. Ἀναφέρονται χωριστὰ οἱ χριστιανικές καί χωριστὰ οἱ ἑβραϊκές ἐστίες. Τουρκικές ἐστίες δέν ἀναφέρονται. Στό Κατάστιχο τοῦ 1564 συνολικά οἱ χριστιανικές ἐστίες εἶναι 1234 καί οἱ ἑβραϊ-κές 213. Στό Κατάστιχο τοῦ 1579 ἔχουμε μικρὴ μείωση στίς χριστιανικές, 1210 ἐστίες καί μεγαλύτερη στίς ἰουδαϊκές, 173 ἐστίες.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συνοικισμούς ταυτίζονται μέ ἐκκλησίες, ἦταν δηλ. στὴν πραγματικότητα ὅπως εἶπαμε ἐνορίες. Τίς ἀριθμοῦμε κατὰ σειρά, ὅπως μᾶς τίς ἔστειλε ἡ κ. Delilbasi: 1) *Algose*, μέ 27 ἐστίες, ἡ κ. *Delibasi* ἔχει σέ παρένθεση (μέ ἐρωτηματικό) Ἑλεοῦσα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νά πρόκειται γι' αὐτὴν τὴν ἐκκλησία, πού βρίσκεται ἀνάμεσα στό κάστρο καί τὴ μητρόπολη καί πού κατὰ τὸν Ξενόπουλο (σ. 138) ἀνῆκε στὴ συνοικία τῶν Βυρσοδειπῶν ἢ Δάφνης. 2) Ἀγιαντρέας, μέ 19 ἐστίες· ἐκκλησία πού βρισκόταν ἐπὶ τῆς βασι-λέως Πύρρου καί Καραπάνου, κατὰ τὸν Ξενόπουλο παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ἐπὶ τῆς συνοικίας Λούκαινας ἢ Καραπάνου (σ. 139). 3) Ἁγία Τριάδα· κατὰ τὸν Ξενόπουλο (σ. 143) ὑπῆρχε ναὸς Ἁγίας Τριάδας μέ 6 ἐστίες «μετόχιον ὄν, μέχρι τοῦ 1830, τῆς ἐν Ἄθωνι Μονῆς τοῦ ἀγίου Παύλου, ὅπερ οἱ τότε Πατέρες ἐπώλησαν εἰς τὸν Ἄρταϊον Ἀναστ. Πουρνάρη, οὔτινος εἶτα ὁ υἱὸς Γεώργιος Πουρνάρης ἐπώλησε, κατὰ τό 1865, εἰς τό κοινόν τῆς πόλεως, διὰ γρόσια 5.500 τό δέ προάστειον αὐτοῦ εἰς τινὰ Ἰουδαῖον Ἰωσήφ Μέτου». Ὁ ναὸς φέρεται ὡς παρεκκλήσιον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τῆς συνοικίας Ἑβραϊκά. 4) Ἀγιοδημήτρης, μέ 69 ἐστίες· προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐκκλησία

στή θέση τοῦ σημερινοῦ κεντρικοῦ ναοῦ πού ὁ Ξενόπουλος (σ. 141) τοποθετεῖ στή συνοικία Ρωμαιοπάζαρο. 5) Ἅγιοδημήτρης Yurim, μέ 14 ἑστίες· ἡ ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νά πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Δημήτριο Κατσούρη προσκρούει στό γεγονός ὅτι σ' αὐτό τό σημεῖο ὅλες οἱ συνοικίες βρίσκονται ἐντός πόλεως. 6) Ἅγιοθεόδωρος· προφανῶς πρόκειται γιά τούς Ἅγ. Θεοδώρους, πού ὁ Ξενόπουλος (σ. 142) θεωρεῖ παρεκκλήσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου, τῆς συνοικίας Μονοπωλίου καί μνημονεύει ὅτι βρίσκεται εἰς τούς πρόποδες τοῦ Πετροβουνίου πρὸς ἄρκτον. Ἐν ὅμως ἡ χρονολογία ἰδρύσεώς του (1795) εἶναι σωστή, δέν πρέπει νά εἶναι αὐτός. Πιθανότερο εἶναι νά πρόκειται γιά τό ναό τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ σημαντικός αὐτός ναός δέ μνημονεύεται ὡς συνοικία στό τουρκικό Κατάστιχο. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπό τή θέση τῶν Ἅγ. Θεοδώρων σέ ἀκραῖο ἀνατολικό σημεῖο, οὐσιαστικά ἔξω ἀπό τήν τότε πόλη. 7) Ἅγιολουκάς, μέ 12 ἑστίες· στήν βασιλέως Πύρρου, ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Ὁ Ξενόπουλος (σ. 139) τόν θεωρεῖ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγ. Θεοδώρας καί ἀναφέρει ὅτι σωζόταν μόνο τό Ἅγιο Βῆμα. 8) Ἅγιομάρκος, μέ 38 ἑστίες· παρεκκλήσιο πού ἀνῆκε στό ναό τοῦ Ἅγ. Γεωργίου τῆς συνοικίας Μονοπωλίου ἢ Ντερμαναίων, κατά τόν Ξενόπουλο (σ. 142). Ὁ ναός πυρπολήθηκε τό 1692 καί κατασκευάστηκε τό 1770 ξανά ἐπί ἀρχιερατείας Ἰακώβου. 9) Ἅγιομηνᾶς μέ 38 ἑστίες. Σήμερα μικρό εἰκόνημα στήν πλατεία Ἐθνικῆς Ἀντίστασης. Ὁ Ξενόπουλος (σ. 141) τό ἀναφέρει ὡς παρεκκλήσιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τῆς συνοικίας Ρωμαιοπάζαρο. Τή μικρή πλατεία τοῦ Ἅγ. Μηνᾶ τήν ἔλεξαν καί «Πουντιάστρα», γιατί ἐκεῖ σχηματίζονταν ρεύματα (Τσούτρινου, Ἀρτινά, σ. 224). 10) Ἅγιαναγκίρ (Ἅγιανάργυροι) μέ 16 ἑστίες· νότια τοῦ κάστρου, στήν Κωστή Παλαμᾶ. Βρίσκονται στή συνοικία Ἐβραϊκά καί κατά τόν Ξενόπουλο ἰδρύθηκαν τόν 16ο αἰώνα (σ. 144).

Στή συνέχεια ἀκολουθοῦν τέσσερις συνοικίες μέ τό ὄνομα τοῦ Ἅγ. Νικολάου: ἀρ. 11 Ἅγιονικόλας Κοντός (καί κατά τό Κατάστιχο τοῦ 1579 Κοντάνος), ἀρ. 12 Ἅγιονικόλας Λορικότος, ἀρ. 13 Ἅγιονικόλας Parashi καί ἀρ. 14 Ἅγιονικόλας Λιζγαράς. Ἀπ' αὐτούς οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι γνωστοί. Ὁ ὑπ' ἀρ. 13, Ἅγιος Νικόλαος Παράσχης μέ 45 ἑστίες, κατά τόν Ξενόπουλο ἀνῆκε στήν Ἅγ. Σοφία τῆς συνοικίας Μονοπωλίου (σ. 141) καί βρισκόταν λίγο ἀνατολικότερά της. Ἦταν μετόχι τῆς Μονῆς Φανερωμένης. Ὁ ἀρ. 14, Ἅγιονικόλας Λιζγαράς μέ 27 ἑστίες, στή σημερινή ὁμώνυμη πλατεία, δυτικά τοῦ κάστρου, ἰδρύθη κατά τόν Ξενόπουλο ἀπό τόν Ἀρτινό Συμεών Λιζγαρά τό 1625 (σ. 138), πρέπει ὅμως νά εἶναι περισσότερο ἀπό 50 ἔτη παλιότερος. Ἦταν πολύ μικρός καί τό 1852 ἀνηγέρθη, ἐκ βάθρων, μεγαλύτερος. Ἀπό τούς ἄλλους δύο Ἅγιους Νικόλαους, ὁ ὑπ' ἀριθμ. 12 Ἅγιονικόλας Λορικότος, μέ 10 ἑστίες, θά μπορούσε νά ταυτισθῆ μέ τόν Ἅγιο Νικόλαο Λιδωρίκη, πού ὁ Ξενόπουλος (σ. 141) τοποθετεῖ στό Ρωμαιοπάζαρο, ἂν βέβαια στή θέση πού τό 1726 ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίκιος ἔχτισε «ἐκ βάθρων» τό ναό αὐτό, ὑπῆρξε ἄλλος παλαιότερός του. Τέλος εἶναι μᾶλλον δύσκολο-

λο νά ταυτίσουμε τόν Ἅγιο Νικόλαο Κοντό (ἢ Κοντιανό), τοῦ ὁποῖου ἡ συνοικία περιεῖχε 37 ἐστίες μέ τό παρεκκλήσιο, πού ὁ Ξενόπουλος ἀναφέρει ὡς παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Φανερωμένης, εὐρισκόμενο «εἰς τούς πρόποδας παρὰ τῆν Ἔρταν τοῦ Πετροβουνίου» (σ. 156), ἄν καί δέν ἀποκλείεται.

Ἔστερα ἀπό τίς τέσσερις συνοικίες μέ τόν ὄνομα Ἅγιος Νικόλαος, μνημονεύονται: ἀρ. 15) Ἁγιαπαρασκευή Κεραψί μέ 27 ἐστίες. Πρόκειται γιά τήν Ἁγ. Παρασκευή Κυπαρίσσι (στή Σουλίου, δίπλα στη ΝΑ γωνία τοῦ κάστρου). Ὁ Ξενόπουλος (σ. 142) ἀναφέρει ὅτι εἶναι παρεκκλήσι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς συνοικίας Μονοπωλείου. Προφανῶς κάτω ἀπό τά θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς πού, κατά τόν Ξενόπουλο, οἰκοδόμησε τό 1771, ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν Ἁνανίας, ὑπῆρξε παλαιότερος ναός. 16) Ἁγιοπαρασκευή, συνοικία μέ 34 ἐστίες· θάσει τοῦ κειμένου τοῦ Ξενόπουλου (σ. 142), πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό ἄλλο παρεκκλήσι τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, «ἔξω τοῦ φρουρίου κείμενον εἰς τάς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ, καταστραφέν τῷ ἔτει 1820 πολιορκούμενου τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἐρτης Νταλίπη Πρεμέτη, καί τῷ 1861 ὀλοτελῶς ἐξάλειφθέν», πού ἀνήκει ἐπίσης στόν Ἅγιο Γεώργιο Μονοπωλείου. Ὁ Ξενόπουλος δέν ἀναφέρει, ἄν ὁ ναός θρυσκόταν στήν ἀνατολική ἢ δυτική πλευρά τοῦ κάστρου, ἄν ληφθεῖ ὁμως ὑπόψη ὅτι πλημύριζε ἡ δυτική, πρέπει νά θρυσκόταν ἐδῶ, δεδομένου μάλιστα ὅτι στήν ἀνατολική πλευρά ὑπῆρχε ἡ ἄλλη Ἁγία Παρασκευή. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησία πρέπει νά θρυσκόταν βόρεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορωνησίας.

Ἀκολουθοῦν δύο Ἁγιοσοφίες: 17) Ἁγιοσοφία, συνοικία μέ 65 ἐστίες. Προφανῶς πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τήν Ἁγία Σοφία περιοχῆς Μονοπωλίου, ἐπί τῶν ὁδῶν Βασ. Κωνσταντίνου καί Ἁγ. Σοφίας, μολοντί ὁ Ξενόπουλος ἀναφέρει ὅτι ὁ ναός ἀνηγέρθη τό 1812. Πιθανότατα ὑπῆρξε ἐκεῖ παλαιότερος ναός. 18) Ἁγιοσοφία κάστρου μέ 20 ἐστίες. Πρόκειται γιά ἄγνωστη ἐκκλησία ἡ ὁποία ἀναφέρεται ὅτι θρυσκόταν μέσα (ἢ μέ λιγότερες πιθανότητες πολύ κοντά) στό κάστρο, γιά νά ξεχωρίζεται ἀπό τόν προηγούμενο ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας. Μέσα στό κάστρο σήμερα ὑπάρχει ὁ ναός τῶν Ἁγίων Πάντων, χτισμένος δίπλα στό μεγάλο ἐρειπωμένο κτίριο, πού ἴσως νά ἦταν τό παλάτι των δεσποτῶν, σέ θεμέλια παρεκκλησίου (Παπαδοπούλου, Βυζ. Ἄρτα, σ. 111). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι οἱ ναοί ἀλλάζουν ὀνόματα ἀγίων, δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γι' αὐτόν, ἄν καί πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν καί ἄλλοι ναοί στό κάστρο. Ἐδῶ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι μέσα στό κάστρο ὑπῆρχε μιᾶ συνοικία, μέ 18 σπίτια, δέν ἀποκλείεται ὁμως κάποια ἀπό τίς συνοικίες πού δέν εἶναι δυνατό νά ταυτιστεῖ νά θρυσκόταν ἐντός κάστρου. Πάντως, ἐκεῖνο πού πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο, εἶναι ὅτι τά σπίτια μέσα στό κάστρο εἶναι πολύ ἀραιωμένα, σέ σχέση μέ τά σπίτια τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πόλης.

Ἔστερα ἀπό τήν Ἁγία Σοφία τοῦ κάστρου, ἀναγράφεται στόν κατάλογο

τῆς κ. Delilbasi ὁ Ἅγιογιώργης Istelyano (ἄρ. 19), συνοικία μέ 24 ἑστίες, ὁ ὁποῖος στό Κατάστιχο τοῦ 1579 ἀναγράφεται ὡς Istelfano. Στό ἴδιο Κατάστιχο ἀναγράφεται καί Ἅγιογιώργης Rulsa. Ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀριθ. 21 συνοικία ὀνομάζεται Ἅγιογιώργης Kondro (Χοντρός;), μέ 27 ἑστίες. Μιά ἄλλη γειτονιά, ἡ τελευταία πού ἀναγράφεται στόν κατάλογο ἄρ. 43, μέ 23 ἑστίες, ὀνομάζεται Yorgi Dravenli ἢ Drabili. Ἔσως ἔχουμε ἐδῶ κάποιον ὄνομα κατοίκου τῆς Ἄρτας, μπορεῖ ὅμως νά πρόκειται γιά ἕναν τέταρτο Ἅγιώργη. Στήν Ἄρτα, γνωρίζουμε, πάντως ὅτι ὑπῆρχεν τρεῖς Ἅγιώργηδες. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἐπί τῆς Σκουφᾶ, πού ὁ Ξενόπουλος (σ. 141) τοποθετεῖ στή συνοικία Μονοπωλείου καί ἀναφέρει ὅτι ἀνῆκε στή Μονή τῶν Μεγάλων Πυλῶν ἢ Δουσίκου, ὁ Ἅγιος Γεώργιος Μπαχαρᾶ, στήν ἀλληλοδιδασκτική σχολή, πλατεία Ἐθνικῆς Ἀντίστασης, πού ὁ Ξενόπουλος ὅμως μνημονεύει ὅτι χτίστηκε τό 1812 (σ. 141), καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος Μπατζῆς ἐπί τῆς ὁδοῦ Μανωλιάσσης. Κατά τόν Ξενόπουλο (σ. 138-9) ὁ ναός αὐτός παρεκκλήσι τοῦ Ἁγ. Νικολάου Λιζγαρᾶ, μέχρι τό 1821 ἦταν μετόχι τῆς Μονῆς Ροδιᾶς, «ἀνεγερθέν, θαύματι τοῦ Ἁγίου, ὑπό τινός Ὀθωμανοῦ Μπατζῆ καλουμένου, ἔν ἔτι 1717 καί κείμενον ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ συνοικίᾳ τοῦ Γεφυροπούλου, ἐρείπιον γεγονός ἀπό τοῦ ἔτους 1692». Δέ γνωρίζουμε, ἂν οἱ τρεῖς αὐτοί Ἅγιώργηδες ταυτίζονται μέ αὐτούς τῶν τουρκικῶν Καταστίχων. Τό πιθανότερο εἶναι νά ταυτίζονται. Ὁ Ὁ Ἅγιοδασίλης (ἄρ. 20) ἀναγράφεται μεταξύ τῶν Ἅγιώργηδων, μέ 32 ἑστίες. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά τόν γνωστό βυζαντινό ναό. Ὁ Ξενόπουλος (σ. 139) μνημονεύει τόν Ἅγιο Βασίλειο ὡς παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγ. Νικολάου Λιζγαρᾶ τῆς συνοικίας Τουρκοπάζαρο, πληροφορώντας μας ὅτι ἐκεῖ στεγαζόταν ἡ ἑλληνική σχολή πού ἰδρύθηκε ἀπό τόν Καστοριανό Μανωλάκη.

Οἱ ἐπόμενες τρεῖς συνοικίες (ἄρ. 22-24) ἀναγράφονται μέ τουρκικά ὀνόματα μέσα στά ὁποῖα προφανῶς κρύπτονται ἑλληνικά τοπωνύμια. Ἔτσι ἡ ἄρ. 22 Bağceha-i Spatharya, μέ 16 ἑστίες, μᾶλλον πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τή Βλαχερνίτισσα, ἀφοῦ κατά τόν Ξενόπουλο, ἡ Μονή τῶν Βλαχερνῶν βρίσκεται «ἐν τῇ μικρᾷ συνοικίᾳ Σπαθαριάς» (σ. 158), ὅποτε ἀπομακρυνόμαστε λίγο ἀπό τήν πόλη τῆς Ἄρτας, ὅμως ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ ποταμός Ἄραχθος ἦταν ναυσίπορος, πρέπει νά ὑπολογιστεῖ (ὅπως ἐξ ἄλλου εἶδαμε παραπάνω νά ἰσχύει) ὅτι καί κατά τόν μεσαιῶνα ἡ Βλαχέρνα ἦταν μακρινή συνοικία τῆς Ἄρτας.

Οἱ ὑπ' ἀριθ. 25, συνοικία Hameliye, μέ 35 ἑστίες, ἄρ. 26, Ispanya, μέ 4 ἑστίες, ἄρ. 28, Kalure, μέ 84 ἑστίες καί ἄρ. 29 Korfuz, μέ 51 ἑστίες, κατοικοῦνται ὅλες ἀπό Ἑβραίους.

Προφανῶς καί οἱ τέσσερις αὐτές συνοικίες πρέπει νά θρίσκονται στά Ὁθραϊκά, συνοικία κοντά στό κάστρο, πού «ἄρχιζε ἀπό τήν ὁδὸ Ἀμβρακίας, προχωροῦσε στήν ὁδὸ Τζαβέλα καί ἐπεκτεινόταν στά βόρεια τμήματα τῶν ὁδῶν Παλαμᾶ, Μακρυγιάννη καί Φιλελλήνων. Ὁ Γιάννης Τσοῦταινος ἀναφέρει ὅτι πρὶν ἀπό τόν πόλεμο ὑπῆρχαν 500 Ἑβραῖοι στήν Ἄρτα καί προέρχο-

νταν από την Καλαβρία, τη Σικελία και την Ίσπανία (*Αρτινά Ίστορ. θέματα*, σ. 220). Τό όνομα της συνοικίας Ispanya του Καταστίχου τό αποδεικνύει, ὅπως καί μιά ἄλλη συνοικία τῆς Ἄρτας, ἄρ. 30, Pulya, μέ 39 ἑβραϊκές ἐστίες (πού πρέπει νά θρῖσκόταν καί αὐτή στή συνοικία Ἑβραϊκά) ἀποδεικνύει ὅτι ἤρθαν ἀπό τή γειτονική τῆς Καλαβρίας περιοχή, τήν Ἄπουλία. Προφανῶς καί τό ὄνομα Korfuz δείχνει ὅτι μερικοί ἀπ' αὐτούς ἤρθαν ἀπό τήν Κέρκυρα. Ἐξ ἄλλου σχέσεις τῆς Ἄρτας μέ τήν Κέρκυρα ἀποδεικνύονται καί ἀπό τό νάό τῆς Κασσωπίτρας. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἄρτας εἶχαν κατά τόν Τσούτσινο ὡς πρόσφατα δύο συναγωγές, τήν Καλαβροξική, κοντά στήν πύλη τοῦ κάστρου, καί τήν Σιτσειλιάνική στήν ὁδό Μακρυγιάννη. Ὅπως εἶδαμε ὁμως παραπάνω (σημ. 250) τά ὀνόματά τους μνημονεύονται καί ὡς «Γκρέκα» καί «Πουλιέξα», ὄνομα πού παραπέμπει στήν γειτονιά Pulya. Δέν ἀποκλείεται τό Γκρέκα νά σημαίνει Ἑβραῖους πού ἤρθαν ἀπό ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδας, ὅποτε ἐδῶ πρέπει νά ἀνταποκρίνεται ἡ γειτονιά Korfuz.

Ἀνάμεσα στίς τέσσερις παραπάνω ἑβραϊκές συνοικίες, ἡ Delilbasi ἀναγράφει τό ὄνομα Karakonza (ἄρ. 27, μέ 18 ἐστίες) καί αναρωτιέται, ἄν πρόκειται γιά τήν Κορωνησία, ὅπου θρῖσκεται ἡ γνωστή βυζαντινή ἐκκλησία τῆς Παναγίας στή μικρή νησίδα τοῦ Ἀμβρακικοῦ, 25 περ. χλμ. ἀπό τήν Ἄρτα. Ὅμως πρέπει νά θεωρηθεῖ δέβαιο ὅτι πρόκειται γιά τήν ὁμώνυμη ἐκκλησία (πού ὀνομάζεται καί Παναγία Κορακονησιώτισσα), δυτικά τοῦ κάστρου ἐπί τῆς ὁδοῦ Κομνηνῶν, στή συνοικία τῶν Βυρσοδεψῶν. Ὁ Ξενόπουλος χρονολογεῖ τό νάό στά τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα (σ. 138). Ἀκολουθεῖ ἡ ἄγνωστη συνοικία Mansure ἢ Masunde (ἄρ. 30, μέ 26 ἐστίες) καί ἡ Μετρόπολη (ἄρ. 31), μέ 26 ἐπίσης ἐστίες, στό γνωστό λόφο τῆς μητροπόλης, στή συνοικία τῆς Περιλήφτης, τῆς γνωστῆς Περιβλέπτου τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου.

Ἡ συνοικία ἄρ. 32 Milasil Koprinya, μέ 32 ἐστίες, καί Milasil Slagora, μέ 33 ἐστίες, ταυτίζονται ἀπό τήν Delilbasi μέ τά γνωστά λιμάνια τῆς Κόρρενας καί τῆς Σαλαῶρας, πρᾶγμα πού πρέπει ἴσως νά ἀποδεχθοῦμε, ἄν καί ἐκτός Ἄρτας, ἐνῶ ἡ ἐπόμενη συνοικία Ταξιάρχης, ἄρ. 34, μέ 39 ἐστίες, ἦταν κατά τόν Ξενόπουλο (σ. 145) νάός ἔξω ἀπό τό φρούριο πού ὁ σουλτάνος Βαγιαζήτ (1482-1512) τό ἔκανε μετσίτιον. Πρέπει πάντως νά παρατηρήσουμε ὅτι τό τουρκικό Κατάστιχο εἶναι μεταγενέστερο ἀπό τόν Βαγιαζήτ. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 35 συνοικία Otontra μέ 22 ἐστίες, ἴσως πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τήν Ὀδηγήτρα (Ζωοδόχος Πηγῆ) πού μπορεῖ νά λεγόταν καί Ὀδηίτρα. Σ' αὐτή τήν περίπτωση πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τήν ἐκκλησία τῆς Ὀδηγήτριας, στήν ὁμώνυμη ὁδό, νοτιότερα τῆς Παρηγορητισσας, παλαιότερα μοναστήρι, πού τό 1750 ὑπήχθη στήν Κάτω Παναγιά (Ξενόπουλος σ. 154). Ὁ Ξενόπουλος ἀναφέρει (σ. 138) ἐπίσης Ὀδηγήτρια ἢ Ζωοδόχο Πηγῆ ὡς παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγ. Νικολάου Λιζγαρά, συνοικίας Τουρκοπάζαρου, ἡ ὁποία ὁμως ἀναφέρει ὅτι χτίστηκε τό 1625. Μπορεῖ ὠστόσο νά ὑπῆρχε στό σημεῖο αὐτό καί παλαιότερη ἐκκλησία. Ἡ ἐπόμενη συνοικία, ἄρ. 36, μέ 24

έστιες, ὀνομάζεται Paratoric καί ἡ μεθεπόμενη μέ 63 έστιες, Pandanassa. Ἡ τελευταῖα πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τήν Παρηγορητίσσα (ἀφοῦ καλεῖται καί μ' αὐτό τό ὄνομα), ὅποτε ἀναρωτιέμαι, ἄν ἡ ἐφθαρμένη λέξη Paratoricé θά μποροῦσε νά ταυτιστεῖ μέ τό ναό τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἀφοῦ βρισκόμαστε στό νοτιότερο τμήμα τῆς πόλης. Οἱ ᾿Αγιοι Ἀπόστολοι ἦταν κατά τόν Ξερόπουλο (σ. 154) «ἀρχαιότατον πυρίκαυστον Μονήδριον... ὅπερ ἀνηγέρθη ἐκ νέου τῷ ἔτει 1805 ὑπό τινος χριστιανοῦ Ἀρταίου Ἀποστόλου ἢ Νικολάου Μπαρπούτη». Τό ὄνομα μοιάζει καί μέ τήν ᾿Υπαπαντή, ἐκκλησία ἐπί τῆς Νικ. Ἀγγέλου πού κατά τόν Ξερόπουλο ἀνήκε στόν ᾿Αγ. Νικόλαο Λιζγαρά (σ. 139).

Ἀκολουθεῖ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 37 ἐβραϊκή συνοικία Pulya γιά τήν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω καί ἡ ὑπ' ἀριθμ. 37 συνοικία Rogoj μέ 39 έστιες. Τό ὄνομα μοιάζει μέ ἐκεῖνο τῶν Ρωγῶν, ἀλλά θγαίνουμε ξανά ἀπό τήν πόλη καί πάμε μάλιστα σ' ἕνα ἄλλο κάστρο, πού θά περιμένε κανεῖς νά εἶχε περισσότερες έστιες.

Οἱ τέσσερις ἐπόμενες συνοικίες ἀναγράφονται ξανά μέ ὀνόματα ναῶν: Ἀρ. 39: Soira, μέ 7 έστιες, πού πρέπει ἴσως νά ταυτιστεῖ μέ τό ναό τῆς Μεταμόρφωσης, παρεκκλήσι τῆς ᾿Αγ. Θεοδώρας στά ἀνατολικά τῆς. Ὁ Ξερόπουλος ἀναφέρει ὅτι χτίστηκε τό 1622 (σ. 139), ὁ Δ. Γιαννούλης ὁμως πιστεύει ὅτι ὁ ναός χτίστηκε τόν 13ο αἰῶνα καί ἦταν παρεκκλήσι τοῦ ᾿Αγ. Γεωργίου (μετέπειτα ᾿Αγ. Θεοδώρα) (Κ. Γιαννέλος, *Τά βυζαντινά μνημεῖα*, σ. 131). ᾿Υπῆρχε καί ἄλλος ναός τῆς Μεταμόρφωσης, σήμερα εἰκόνημα, Ψαρῶν καί Πριοβόλου, παρεκκλήσι τοῦ ᾿Αγ. Δημητρίου στό Ρωμαιοπάζαρο, πού κατά τόν Ξερόπουλο οἰκοδομήθηκε τό 1812 καί πυρπολήθηκε τό 1821 (σ. 141). Ἀρ. 40: Θεολόγος Gadre, μέ 36 έστιες καί ἀρ. 41 πάλι Θεολόγος, μέ 46 έστιες. Προφανῶς ἕνας ἀπό τούς δύο πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τόν ᾿Αγ. Ἰωάννη τόν Θεολόγο, ἐπί τῆς Κωστή Παλαμᾶ. Ὁ Ξερόπουλος (σ. 143) ἀναφέρει ὅτι κατασκευάστηκε τόν 18ο αἰῶνα, ἀλλά διευκρινίζει ὅτι χτίστηκε στή δάση «διά πελωρίων ἄνευ ἀσθέστου λίθων ἐκτισμένων, ἀρχαιοτάτου Ναΐσκου». Ὁ δεύτερος Θεολόγος πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τόν ὁμώνυμο ναό πού ὑπῆρχε στή θέση τοῦ ᾿Αγ. Κωνσταντίνου καί Ἐλένης (Βασ. Πύρου καί ᾿Αγ. Κωνσταντίνου) στή συνοικία Πλατάνου, μετόχι παλαιότερα τῆς Μεγίστης Λαύρας ᾿Αθωνος (Ξερόπουλος σ. 139). Ἀρ. 42: Παντοκράτορας, μέ 102 έστιες. Ἐπί τῆς ὁδοῦ Βασ. Κωνσταντίνου καί Παντοκράτορος. Ὁ Ξερόπουλος (σ. 140) μνημονεύει ὅτι βρισκόταν στή συνοικία Ἀλπαναρίων, «ἐγερεθῆς τό πρῶτον σμικρότατος κατά τήν 13 ἑκατον καί παρεκκλήσιον ὑπάρξας τοῦ ἀρχαίου Ναοῦ τῆς Παρηγορηθείσης». Ὁ σημερινός μέγας ναός ἀνηγέρθη τό 1879. Ὁ κατάλογος τελειώνει μέ τή συνοικία ἀρ. 43, Γιώργη Draveni ἢ Drabili, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω.

2) Ἀπό τήν τουρκοκρατούμενη πίσω στή βυζαντινή πόλη

Συγκρίνοντας τά δύο Κατάστιχα βλέπουμε ὅτι ἀπό 1447 έστιες συνολικά τό 1564 φθάσαμε στίς 1383, τό 1579. Ἡ μείωση εἶναι μικρή περ. 6%, σέ ἀντίθεση

μέ τά Γιάννενα, πού ἀπό 1389 (1331 χριστιανικές καί 58 μουσουλμανικές) ἔμειναν μόνον 963 (μείωση 35%). Μεγαλύτερη μείωση στήν ἼΑρτα παρατηρεῖται στίς ἐστίες τῶν Ἑβραίων (ἀπό 213 ἐστίες, ἔμειναν 173, μείωση περίπου 18%). Κάτι ἄλλο πού πρέπει νά παρατηρηθεῖ εἶναι ὅτι ἡ ἼΑρτα ἦταν μεγαλύτερη ἀπό τά Γιάννενα ἰδιαίτερα τό 1579, μετά τή μεγάλη μείωση τῶν κατοίκων τῶν Ἰωαννίνων. Ξαναἔχουμε δηλ. ὑπεροχή τῆς ἼΑρτας, ὅπως καί κατά τόν 13ο αἰώνα, γιά νά ἔχουμε καί πάλι ὑποσέλιση τῆς πόλης ἀπό τά Ἰωάννινα κατά τόν 17ο αἰώνα καί ὕστερα. Ἐξ ἄλλου οἱ Ἑβραῖοι τῆς ἼΑρτας –πού εἶναι καί ἕνα μέτρο γιά νά ὑπολογισθεῖ ἡ ἐμπορικότητα τῆς πόλης, ἀφοῦ συνήθως οἱ Ἑβραῖοι ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο —ἦταν πολύ περισσότεροι ἀπό τούς Ἑβραῖους τῶν Ἰωαννίνων κατά τόν 16ο αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα, οἱ Ἑβραῖοι τῶν Ἰωαννίνων ἦταν πολύ περισσότεροι ἀπό ἐκείνους τῆς ἼΑρτας.

Παρατηρώντας τή θέση τῶν συνοικιῶν, βάσει τῶν ταυτισμένων ἐκκλησιῶν καί ὑπολογίζοντας τόν ἀριθμό τῶν ἐστιῶν, ἐξάγουμε τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἼΑρτα τοῦ 16ου αἰώνα σχημάτιζε ἕνα τρίγωνο, περίπου ὀρθογώνιο, μέ τή νοτιότερη γωνία στήν Παρηγορήτισσα, τή βορειοδυτική στή μητρόπολη καί τή νοτιοανατολική στόν Ἅγιο Μάρκο ἢ λίγο ἀνατολικότερα στούς ἀγίους Θεοδώρους. Ἡ δυτική πλευρά τοῦ τριγώνου ἀπό τήν Παρηγορήτισσα ἀκολουθοῦσε περίπου τήν Πλαστήρα καί τήν Μανωλιάσσης καί κατέληγε στή Μητρόπολη, ἐνῶ ἡ ἀνατολική ἀπό τήν Παρηγορήτισσα ἀκολουθοῦσε τίς ὑπώρρειες τοῦ βουνοῦ περίπου ὅπως πάει σήμερα ἡ Βασ. Κωνσταντίνου ὡς τήν περιφερειακή ὁδό. Ἄν λάβουμε ὅμως ὑπόψη καί τό κάστρο, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ πόλη σχημάτιζε σχεδόν ἕνα τραπέζιο, μέ τή μικρότερη πλευρά ἀπό τήν μεριά τῆς μητρόπολης, νά συμπίπτει σχεδόν μέ τόν σημερινό περιφερειακό δρόμο, ἀνάμεσα στίς δύο καιπές καί τή μεγαλύτερη νά συμπίπτει μέ τήν Βασ. Κωνσταντίνου. Μέσα σ' αὐτή τήν ἔκταση, τό μεγαλύτερο κενό, γιά τᾶ χριστιανικά δηλ. ἑλληνικά σπίτια, ἦταν ὁ χώρος στή νότια πλευρά τοῦ κάστρου καί ἀκόμη νοτιότερα, κυρίως στή Μακρυγιάννη καί Φιλελλήνων, ἐκεῖ δηλ. ὅπου ἦταν ἡ συνοικία Ἑβραϊκά. Ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ἐκεῖ θρίσκονταν οἱ πέντε συνοικίες τῶν Ἑβραίων, πού μνημονεύουν τά Κατάστιχα. Οἱ ὀνομασίες τους λησμονήθηκαν, ἀφοῦ τελευταῖα χάθηκαν καί οἱ δύο συναγωγές πού θύμιζαν κάτι ἀπό τήν ἱστορία τους. Ἀντίθετα, οἱ περισσότερες χριστιανικές συνοικίες εἶναι γνωστές ἀπό τά ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν τους, ἀφοῦ συνέπιπταν μέ τίς ἐνορίες.

Οἱ χριστιανικές συνοικίες ἦταν περισσότερο πυκνοκατοικημένες στό Μονοπωλεῖο καί τό Ρωμαιοπιάζαρο ἀλλά καί πρὸς τήν ὀξύτερη γωνία τοῦ τριγώνου, δηλ. τόν Παντοκράτορα καί τήν Παρηγορήτισσα ἀκολουθώντας τόν κύριο δρόμο πού ἔβγαζε νότια τῆς πόλης.

Παρατηρώντας τή θέση τῶν συνοικιῶν, σέ σχέση μέ τό κάστρο, βλέπουμε ὅτι οἱ συνοικίες τῶν Ἑβραίων καλύπτουν τό χώρο μπροστά ἀπό τή νότια πλευρά τοῦ κάστρου, ὅπου θρίσκόταν καί ἡ πύλη. Γιά τή μεσαιωνική ζωή μᾶς

πόλης ή έκταση κοντά στά τείχη και μπροστά απ' τήν πύλη ήταν ή καλύτερη για τήν έξω πόλη, γιατί από εκεί ή πρόσβαση στό κάστρο ήταν πιό εύκολη, κυρίως σέ στιγμές ξαφνικών επιδρομών. Τά σπίτια εκεί ήταν πολύ πυκνά χτισμένα. Ήταν και τό σημείο όπου συνήθως βρισκόταν και τό έμπορείον (μποριό) τής πόλης. Δέν πρέπει νά έχουμε καμία αμφιβολία ότι εκεί βρισκόταν και τό μποριό τής Ἄρτας, για τό όποιο γίνονται πολλές μνείες στό Χρονικό τών Τόκκων. Ήξ άλλου ήταν ό μόνος διαθέσιμος άνοιχτός χώρος, άφοϋ στήν ανατολική και νότια πλευρά τοϋ κάστρου περνούσε τό ποτάμι. Και μόνο ότι βρισκόταν εκεί ή έδραϊκή συνοικία, θά μπορούσε κανείς νά πει ότι στό σημείο αυτό χτυπούσε ή καρδιά τής οικονομικής ζωής τής πόλης. Ἔτσι, τό μποριό τής Ἄρτας πρέπει νά εκτεινόταν μπροστά από τήν πύλη στή νότια πλευρά τοϋ κάστρου και τό πιθανότερο είναι νά συνέχιζε προς τό κέντρο τής έξω πόλης, τίς σημερινές όδους Μακρυγιάννη και Φιλελλήνων.

Όταν, τά τελευταία εκατό περίπου χρόνια τής μεσαιωνικής ζωής τής πόλης, οι περισσότεροι κάτοικοι τής παρηκμασμένης πιά Ἄρτας άπεσύρθησαν πίσω από τά τείχη τοϋ κάστρου, τό μποριό ήταν τό σημείο τής έξω πόλης πού είχε άκόμη ζωή και όπου εξακολουθοϋσαν νά μένουν μερικοί κάτοικοι, κυρίως ξένοι, πού ασχολοϋνταν μέ τό εμπόριο, μολονότι ό χώρος δέν πρέπει νά ήταν πιά τόσο πυκνά δομημένος. Ἡ υπόλοιπη έξω μεσαιωνική πόλη πρέπει νά ήταν ήμερειλωμένη, λίγα σπίτια νά ήταν κατοικήσιμα και πολύ λιγότερα νά κατοικοϋνταν. Είναι φυσικό πολλά απ' αυτά νά χρησιμοποιοϋνταν ως άγροικίες ή άποθήκες Ἄρτινων πού τώρα έμεναν μέσα στό κάστρο.

Ύστερα από τήν κατάληψη τής Ἄρτας από τούς Τούρκους, τό 1449, άρχίζει ή αντίστροφη μέτρηση. Δέν ύπάρχει πιά λόγος νά μένουν οι κάτοικοι μέσα, άφοϋ ή ειρήνη άποκαθίσταται μέ τήν τουρκική κυριαρχία, και οι Ἄρτινοι θγαίνουν ξανά στήν έξω πόλη πιθανότατα σέ δικά τους σπίτια πού επιδιορθώνουν ή σέ οικόπεδα πού χτίζουν. Ἔτσι, οϋσιαστικά δέν πρέπει νά άλλαξε ό ιστός τής έξω πόλης, όπως δέν άλλαξε ως και τήν έποχή τοϋ Ξενοπούλου και άκόμη άργότερα· μόνο έχουμε νεότερα όνόματα συνοικιών πού καλύπτουν περισσότερες παλιές ένορίες, μέ τίς εκκλησίες τους.

Οι παλιές εκκλησίες, πράγματι, τής πόλης, ή οι νέες πού χτίστηκαν πάνω ή κοντά στίς παλιές δίνουν τό στίγμα τοϋ ιστοϋ τής πόλης. Τόσο, πού θά λέγαμε ότι και χωρίς τίς πληροφορίες από τά τουρκικά Κατάστιχα, μέ μόνο τήν ύπαρξη τών παλιών εκκλησιών ή τή γνώση τής θέσης όπου αυτές βρίσκονται, μπορεί κανείς νά καθορίσει τά όρια τής μεσαιωνικής πόλης. Τώρα μέ τήν άπαρίθμηση τών ένοριών στά τουρκικά κατάστιχα, είμαστε πιά βέβαιοι. Ό ιστός αυτός τής πόλης πρέπει, όπως είπαμε, νά ήταν περίπου ό ίδιος μέ εκείνον πριν από τά μέσα τοϋ 14ου αιώνα, όταν οι Ἄρτινοι ζοϋσαν άκόμα στήν έξω πόλη. Τά εκατό χρόνια πριν από τήν κατάληψη τής πόλης, από τούς Τούρκους τά πράγματα πρέπει νά άλλαξαν κυρίως μέσα στό κάστρο, όπου υπήρξε συνω-

σισμός. Ἐάν στό μέλλον θρεθοῦν τουρκικά κατάστιχα τῆς ἐποχῆς τῆς κατάληψης τῆς πόλης τοῦ ἔτους 1449 ἢ 1450, τότε τό πιθανότερο εἶναι νά ὑπάρχουν πολλές ἐνορίες ἀκόμη καί μέσα στό κάστρο, παρά τή στενότητα χώρου, ἐνῶ δέν εἶναι βέβαιο, ἄν καί πόσες ἐνορίες θά μνημονεύονται ἀπ' ἔξω· μπορεῖ νά μνημονεύονταν καί ὅλες, ἀλλά ἀσφαλῶς μέ πολύ λίγους κατοίκους.

Ἐάν καί εἶναι δύσκολο νά θγάσουμε σίγουρα συμπεράσματα, γιατί ὀρισμένα ὀνόματα ἀποδίδονται ἀλλοιωμένα, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι συνοικίες μέ κοσμικά ὀνόματα ἢ λείπουν ἢ εἶναι πολύ λίγες στήν Ἄρτα, κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα. Τοῦτο εἶναι μιὰ ἄλλη ἔνδειξη ὅτι παρέμεινε ὁ μεσαιωνικός ἱστός τῆς πόλης, πού ἐνισχύεται καί ἀπό τή σύγκριση μέ τά Γιάννενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἀπό τά ἴδια κατάστιχα. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό 1430, πού τά Γιάννενα παραδόθηκαν στούς Τούρκους, ἔγινε συμφωνία οἱ Τοῦρκοι νά μὴν κατοικήσουν μέσα στό κάστρο. Ἐτσι ὁ ἱστός τῆς πόλης μέσα στό κάστρο ἔμεινε τελείως ἀνέπαφος, ὡς τό 1564, ἔτος σύνθεσης τοῦ πρώτου ἀπό τά δύο τουρκικά κατάστιχα. Ὅμως, λόγω τῶν συνθηκῶν, πού ἦταν οἱ ἴδιες μέ ἐκεῖνες τῆς Ἄρτας, τά Γιάννενα ἐπεκτάθηκαν καί ἔξω ἀπό τά τείχη ἀπό τό 1430 καί ὕστερα, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε πιά λόγος νά μένουν ὅλοι μέσα στό κάστρο. Ἐάν καί δέ γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στίς συνοικίες-ἐνορίες μέσα καί ἔξω ἀπό τό κάστρο, μποροῦμε νά καταλάβουμε ὅτι ὅλες οἱ συνοικίες τῶν Ἰωαννίνων πού ἔχουν κοσμικά ὀνόματα — καί εἶναι ἀρκετές — θρίσκονταν ἐκτός κάστρου. Τοῦτο ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι τά βυζαντινά Γιάννενα, σέ ἀντίθεση μέ τήν Ἄρτα, εἶχαν χτιστεῖ μέσα στό κάστρο καί δέν ὑπῆρχε ἔξω ἀπό τά τείχη οὔτε τό μποριό, λόγω τῆς πολύ μεγαλύτερης ἐπιφάνειας πού κάλυπτε τό κάστρο. Ἐτσι, ὅταν μετά τό 1430 τά Γιάννενα ἐπεκτείνονταν καί ἐκτός τειχῶν, οἱ συνοικίες ἔπαιρναν ἢ κοσμικά ὀνόματα, ἢ ὀνόματα ἤδη ὑπαρχόντων ναῶν, πού ἔως τότε ἦταν ξωκκλήσια. Φυσικά κοσμικά ὀνόματα εἶχαν καί οἱ συνοικίες τῶν Τούρκων καί τῶν Ἑβραίων. Στήν Ἄρτα, ὅμως, ὁ χώρος ἔξω ἀπό τά τείχη ἦταν ὁ γνωστός χώρος τῆς μεταβυζαντινῆς καί τοῦ πρώτου αἰώνα τῆς ὕστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος, λίγο-πολύ, διατηρήθηκε, μέ τίς ἐκκλησίες του καί τά ἡμερειπωμένα ἔστω σπίτια του, ὡς τό 1449, πού ἡ πόλη κατελήφθη ἀπό τοὺς Τούρκους καί ἄρχισε ξανά ἡ ἔξοδος τῶν κατοίκων σέ μιὰ πόλη τῆς ὁποίας ὁ ἱστός ἦταν οὐσιαστικά μεσαιωνικός. Δηλαδή οἱ ἐκτός κάστρου συνοικίες εἶχαν ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν πού εἶχαν χτιστεῖ στή μεσαιωνική πόλη τῆς Ἄρτας, πρὶν ὁ πληθυσμός της καταφύγει, κατά τό μεγαλύτερο μέρος, μέσα στό κάστρο. Τό ἴδιο γίνεται καί στίς ἄλλες μεσαιωνικές πόλεις, ὅπως π.χ. στήν Κέρκυρα, ὅπου οἱ συνοικίες τοῦ μπούργκου, τοῦ ἐκτός κάστρου δηλ. τμήματος τῆς πόλης, ἔφεραν τά ὀνόματα ναῶν, ἦταν δηλ. οὐσιαστικά ἐνορίες. Ὅταν λοιπόν, μετά ἀπό ἕναν περίπου αἰώνα, οἱ Ἄρτινοὶ ξαναδγῆκαν ἀπό τό κάστρο, ὄρηκαν τήν παλιά ἔξωτερική πόλη τους, ἀσφαλῶς μέ λίγους κατοίκους καί ἴσως ἡμερειπωμένα, ἀλλά μέ τόν ἱστό της σχεδόν ἀνέπαφο καί τά ὀνόματα τῶν συνοικιῶν τα ἴδια, βάση τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ ἱστός αὐτός μέ τά

ὀνόματα τῶν συνοικιῶν-ἐκκλησιῶν φαίνεται πὼς ἔμεινε σχεδὸν ὁ ἴδιος ὡς τὸ ἔτος 1564, κατὰ τὸ ὁποῖο συντάχθηκε τὸ πρῶτο τουρκικὸ κατάστιχο, καὶ μόνο πολὺ ἀργότερα ἄλλαξαν τὰ ὀνόματα τῶν συνοικιῶν, ὅταν πιά περιέλαβαν πολλές ἐνορίες, ἢ κάθε μιά μὲ ὀνομασίες πού δέν βασίζονταν στὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν. “Ὅσο γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κυρίου τμήματος τῆς παλιᾶς πόλης, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε εἶναι δυνατὸν ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ τὴν καταλάβει κανεὶς ἀπὸ τὴν θέση τῶν παλιῶν ἐκκλησιῶν, πού στίς μέρες μας βέβαια ἔχι ἐπεκταθεῖ πρὸς ὄλες τίς κατευθύνσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βορεινὴ, λόγω τῆς ὑπαρξοῦς τοῦ Ἀρχαίου.

SUMMARY

Michael Kordoses

MEDIEVAL ARTA TOPOGRAPHY - SOCIETY

On the basis of the sources written during the middle age (especially the French and Greek variations of the Chronicle of Moreas) we conclude that Arta of the 13th century and, at least, that of the early 14th century, was a city built outside and near the Byzantine castle, which survives up to nowadays. It is highly unlikely that a broader castle, protecting it, existed there. It is more likely that the ancient wall of Ambrakia was very wide for a byzantine city and too wrecked to be restored and filled in.

Topographical elements for Arta, which give us a general picture of the form of the city, can be derived from the Tokko's Chronicle. The «emporion» (mporio), the place where the financial exchanges were held and for that reason there were many shops, houses, storehouses etc, laid outside the walls. Most of the city inhabitants lived inside the castle, where, in its western section, was a small isolated place with special fortification, the «goulas» (citadel), hosting the castle's guard. The tower, the last refuge for the defenders of the city, is found near the entrance of the citadel. Neither the tower nor the «goulas» are situated in a higher ground elevation, because the ground terrain of the castle did not favour it. The highest point of the castle was outside the «goulas» and so, densely populated.

It becomes obvious, from what is said so far, that in an era with special historical circumstances, the majority of the population of the city that used to live outside the castle, moved inside it. Thus, the city that lied outside the walls in the 13th and 14th centuries, or a part of it, situated on both sides of the street leading towards the castle's gate, formed the «emporion» where a small part of the city's population lived, mainly foreigner merchants. A reference to the «bourkos» of Arta is found in a ragouzine document dating from the last period of middle ages. Although «bourkos» was usually the city lying outside the castle, it can be identified with the «emporio» (which is also found outside of the castle), since the city (chora), i.e. most of the inhabitants, had moved inside the castle where the houses must have been many and dense. It is not known when the inhabitants of Arta decided to move inside the castle. It is possible that

they moved little by little until the byzantine operations in the years 1337-1340, as happened in many of the castles of the region, although we cannot rule out the possibility that they moved in upon the arrival of the Serbs and Albanic tribes which plundered the surrounding areas.

Arta was not build on a well-defended ground elevation but rather on a low hill, surrounded from its three sides by river Arachthos, which could not provide the protection of the type of an isolated peninsula in the sea (Monemvasia) or in the lake (Ioannina). Consequently, the defence of the city was based essentially on provision of the city and on the help from the nearby strong fortresses, as Vobliana, which loomed over Arta. The defenders of Arta knew that, in times of siege, the besiegers had to be assaulted from the outside in order to weaken his force and block his provisions.

Inside the castle, in the chora, lived the nobles and the people from the time they had moved from the outside to the inside of the castle (before that, it is more possible that only the landowners and the nobles were allowed to live inside the castle). The nobles were those who had some sort of office and power. In some cases, though, under strong popular leadership (as in the case of Yakoup) it was possible that the people acted against the nobles, but this was neither permanent nor institutionalised. It seems that, during the Albanian reign, the Albanian nobles, set the Greek nobles, aside, especially those of Yakoup, who punished the Greeks that turned against him. These Greek nobles reclaimed their privileges with the arrival of Karolos Tokkos, whom they helped, nolontes-volontes, to occupy the city. Families of long standing and noble origin did not survive in Arta, probably due to the long Albanian reign, which weakened the old nobility in a way that Thomas Prelubos in Ioannina did not manage to succeed.

Although we don't know how far the medieval city extended outside the walls, it is possible that, during its peak in the 13th century when it was densely populated, it reached the foot of the mountain and Parigoritissa. In the west, the cathedral built on a hill was situated in the outskirts of the central section of the city. In the city that lied outside the castle one could find the palace, monasteries, churches, public buildings, the market etc. Although we do not know much, we assume that social life in Arta must have been that of an average Byzantine city. We can accept with certainty that ecclesiastical agents participated greatly in the exercise of power next to secular agents, who were at the top of the hierarchy.

The independent state of Epirus was one of the regions still in Greek hands, where many of the Byzantines, who could not tolerate the authority of the Francs after the fall of Constaninople, resorted. Thus, many foreigners lived in Arta, as in many other cities. Although some great names are met in Arta (for example Monomachos, Makremvolitis, Amyralis) there is no information regarding the arrival to Arta of descendants of Constatinople's families. The case was different in other centres (such as Nikaia or Trapezous or, as it is indirectly shown, in Ioannina) where there was antagonism between the local nobility and that Constantinople's. Should we suppose that Michael

Doukas sent on purpose the refugees from Constantinople to Ioannina in order to avoid problems and clashes? During the struggle between Epirus and Nikaia for the conquest of Constantinople, nonetheless, it seems that Theodoros used the monks of noble origin from Constantinople living in Vlacherna of Arta, as a contact with the Byzantine capital that could be of service to his plans.

One of the foreign tribes that settled in Arta in the middle ages and is also met in the sources, are the Albanians, who exercised power in the city for almost sixty years, a fact that, as it turned out, brought them in conflict with the local nobility. The coexistence with the Greek population must have been smooth and indeed there weren't many Albanians living in Arta, save the families of the despot and those of the nobility that was attached to the former. As regards the rest of the foreigners the presence of Serbs was negligible, while the few Francs were mainly traders. The Jewish community of the city, which dates back to the 12th century, was more active and continued as such during the Turkish occupation.

The information concerning justice in Arta reaches us through Ioannis Apokaukos. The ecclesiastical court of Apokaukos himself would make the juristic decisions. There is no information regarding local courts while the Bishop's judgement was influenced by his personal relations with the other bishops especially in the cases concerning clerics.

Despite the heavy climate due to the existence of swamps around the city, the population saw times of prosperity. The fertile plain, the river and the sea provided with the necessary for the survival of the low classes and the enrichment of the higher classes, who possessed the land. The most important products were wheat and wine. In the two ports of the city, which were situated in Amvrakikos bay, the traffic was one of the highest in Ionian sea. The merchants, mainly Venetians and later Raguzans, were carrying the products to almost every corner of the Mediterranean Sea, while they supplied the mainland with rare products (such as luxury ceramics, fabrics). Naturally there were also ships that belonged to the locals, who were also traders, and it is known that the city's bishop owned a small fleet of light ships. Information concerning other occupations in the city is indirect. As regards the agricultural production, Arta and the nearby villages were exchanging products, which is proved by the financial status of the Vlacherna monastery, which lied on the other side of the river.

The known serts (including the cleroparoiikoi i.e. clerics who belonged to the local bishop and who were paying rent for living in rented houses), the ipoheirioi, who were landless workers and, indirectly, the slaves paroiikoi, who were both slaves and paroiikoi, are all mentioned in the sources. All these mentioned above, belonged to the financially dependent agricultural labour of Arta. In the sources we come across slaves, who were prisoners of war, despite the fact that slavery was significantly reduced. These slaves worked in the their masters' houses and also in the fields, when the circumstances required so. Arta was a center of slave trade conducted in most of its part by western merchants.

Towards the end of the late Byzantine period, the nobility of Arta had not only the political power but also the control of the economy given the fact that there were no free cultivators who owned land. All laboures had for various reasons, been reduced to the state of serfdom.

ΑΒΜΕ

Αχειμάστου-Ποταμιάνου,
«Βυζ. Τοιχογραφίες Βλα-
χέρνας»

Αχειμάστου-Ποταμιάνου,
«Θέματα ζωγραφικής στην
Άρτα»

Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου,
«Η ζωγραφική της
Άρτας»

ΑΔ

Ασωνίτη, *Κέρκυρα*

Ασωνίτη, *Το νότιο Ιόνιο*

Ασωνίτη, *Κέρκυρα-Ηπειρω-
τικά παράλια*

Σ. Ασωνίτη-Ε. Συγκέλλου,
«Ο Αμβρακιός»

Bartusis, *Army*

Bees «Unedierte»

Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος

Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βυζαντινές τοι-
χογραφίες στη Μονή Βλαχέρνας της Άρτας»: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, 8 (1975),
208-216.

Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Θέματα ζωγρα-
φικής στην Άρτα την εποχή των δεσποτών. Οι
τοιχογραφίες της Μονής Βλαχέρνας»: *Σκου-
φάς*, 8 (1984) 39-46.

Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η ζωγραφική
της Άρτας» στον 13ο αιώνα και η Μονή της
Βλαχέρνας»: *Δεσποτάτο*, σ. 179-186.

Αρχαιολογικό Δελτίο.

Σ. Ασωνίτη, *Ανθηγαυική Κέρκυρα (13ος -14ος
αι.)*, Κέρκυρα 1999.

Σ. Ασωνίτη, *Το νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο
μεσαιώνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, δονάτο
Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 2005.

Σ. Ασωνίτη, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά
παράλια στα τέλη του Μεσαιώνα*, Θεσσαλονί-
κη, 2009.

Σ. Ασωνίτη-Ε. Συγκέλλου, «Ο Αμβρακιός
κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαιών»: *Πρόεδρα Β'*, σ. 69-85.

Μ. C. Bartusis, *The late byzantine army. Arms and
Society 1204-1453*, Philadelphia 1992.

N. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei
des Johannes Apokaukos des Metropoliten von

- Naupaktos (in Aeto-lien)». Σχόλια Ε. Bees-Seferlis: *Byzantin. Neugriech. Jahrbücher*, 21 (1971-76) 57-247.
- Βοκοτόπουλου, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική* Π. Βοκοτόπουλου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από το τέλος του 7ου μέχρι το τέλος του 10ου αιώνος*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Βοκοτόπουλου, «Η τέχνη» Π. Βοκοτόπουλου, «Η τέχνη στην εποχή του “Δεσποτάτου” της Ηπείρου»: *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (Εκδ. Αθηνών, εποπτεία Μ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1997).
- Βοκοτόπουλου, «Το καθολικό» Π. Βοκοτόπουλου, «Το καθολικό της Μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος», *Η βυζαντινή Άρτα*, σ. 269-302.
- Βρανούση, *Χρονικά* Λ. Βρανούση, *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1962.
- BZ *Byzantinische Zeitschrift*.
- Χρονικό Ιωαννίνων* *Χρονικό Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Βόννης (*De rebus Epiri*, σ. 209-239) και Λ. Βρανούση («Το Χρονικό των Ιωαννίνων κατ’ ανέκδοτον δημόδη επιτομήν»: *Επετ. Μεσαιων. Αρχείου*, 12 (1962) 57-115.
- Χωματιανού, «Πονήματα» Δημητρίου Χωματιανού, «Πονήματα», εκδ. J. B. Pitra (*Analecta Sacra et classica spicilegio solesmensi parata*, τ. 7), Romae 1891.
- Darrouzès, *Notitiae* J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.
- Δελημάρη, *Άπαντα* Ιερων. Δελημάρη, *Άπαντα Ιωάννου Απόκωνου*, Ναύπακτος 2000 (συλλογή των ήδη εκδοθέντων κειμένων).
- Δένδια, «Λευκάς ή Άρτα» Μ. Δένδια, «Λευκάς ή Άρτα; Ερμηνεία ενός χωρίου του οδοιπορικού του Βενιαμίν του εκ Τουδέλης»: *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931) 23-28.

- Δεσποτάτο Ηπείρου* Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), επιμ. Ε. Χρυσού, εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας, «Σκουφάς», Αθήνα 1992.
- Δήμου, *Πολιτική θεωρία* Β. Δήμου, *Η Πολιτική Θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού*, Ιωάννινα 1995 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Ducellier, *La façade* A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.
- Ducellier, «Aux frontières» A. Ducellier, «Aux frontières de la Roumanie: Arta et Sainte-Maure à la fin du moyen âge»: *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 113-124.
- Η Βυζαντινή Άρτα *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της*: Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002, επιμ. Ε. Συγκέλλου, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης., «Ο Σκουφάς», Άρτα 2007.
- ΕΕΒΣ *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.*
- ΗΧ *Ηπειρωτικά Χρονικά.*
- Γαλάνη-Κρίκου, «Συμβολή» Μ. Γαλάνη-Κρίκου, «Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο δεσποτάτο της Ηπείρου (1204-1449)»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 125-162.
- Γιαννακοπούλου, «Άρτα» Ε. Γιαννακοπούλου, «Η Άρτα επίκεντρο του ανταγωνισμού των ξένων κατά τον 15ο και 16ο αιώνα»: *Μνημοσύνη* 12 (1991-93) 307-325.
- Γιαννέλου, *Βυζ. Μνημεία* Κ. Γιαννέλου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Άρτας*, Β' έκδ., Άρτα 2001.
- Γιαννούλη, *Οι τοιχογραφίες* Δ. Γιαννούλη, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του δεσποτάτου της Ηπείρου*, τ. Α', κείμενο, αδημοσίευτη δ.δ., Ιωάννινα 2007.

- Γιαννούλη, *Αμφιπρόσωπη εικόνα*
Δ. Γιαννούλη, «Αμφιπρόσωπη εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας από τη Βυζαντινή Άρτα. Η Άρτα καλλιτεχνικό κέντρο ευρύτερης περιοχής», *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 249-267.
- ΙΕΕ
Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών.
- Ιώβ, *Vita*
Job, *monachi, Vita S.Theodorae reginae*, P.G. 127, στ. 903-908.
- Καλονάρου, *Χρονικόν*
Π. Καλονάρου, *Το Χρονικόν του Μορέως*, Αθήναι 1940.
- Καντακουζηνός
Ιωάννη Καντακουζηνού, *Historiarum libri IV*, Τόμος I, έκδ. Βόννης.
- Karlan, *Les Hommes*
M. Karlan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992.
- Καρατζένη, *Το Ιερόν Όρος*
Β. Καρατζένη, *Το Ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κρανεία της Αμβρακίας: Φηγός*. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα, 1994, σ. 289-304.
- Κατσαρού, «Αχελώος»
Β. Κατσαρού, «Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της βυζαντινής πόλης»: *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1985-1986) 43-52.
- Κατσαρού, «Από την καθημερινή ζωή»
Β. Κατσαρού, «Από την καθημερινή ζωή στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ιωάννη Αλόκανκου»: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, 15-17/9/1998, Αθήνα 1989, σ. 631-674.
- Κατσαρού, «Επιγραφική στην Δεσποτάτου»
Β. Κατσαρού, «Λόγια στοιχεία στην Επιγραφική του “Δεσποτάτου”»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 517-544.
- Κατσαρού, «Πνευματικός βίος και πολιτισμός της Βυζαντινής Άρτας»
Β. Κατσαρού, «Πνευματικός βίος και πολιτισμός της Βυζαντινής Άρτας»: *Η Βυζαντινή Άρτα*, σ. 25-41.

- Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός* Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα*, Αθήνα 1990.
- Kirsten, «Byzant. Stadt» E. Kirsten, «Die byzantinische Stadt»: *XI Internationalen Byzantinisten Kongreß*, 3 München 1958, σ. 1-48.
- Κοκολάκη, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα»: Σκουφάς, 72-73 (1987) 234-247.
- Κορδώση, *Κατάκτηση* Μ. Κορδώση, *Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Kordoses, *Southern Greece* Μ. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A study of the Greek population and the orthodox church under the Frankish dominion*, Ioannina 1987 («Δωδώνη», Παράρτ. αρ. 33).
- Κορδώση, «Κάστρα» Μ. Κορδώση, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοκαρναίας στο Χρονικό των Τόκκων. Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά»: Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond, Παράρτ. *Μακεδονικά*, αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 251-261.
- Κορδώση, «Βυζαντινά Γιάννενα» Μ. Κορδώση, «Τα βυζαντινά Γιάννενα: Πόλη-κάστρο, εξώκαστρο, κοινωνία, διοίκηση, οικονομία»: *Ιστοριογεωγραφικά*, 9 (2001-2002) 9-373.
- Κουντούρα-Γαλάκη και Κουτράκου, «Η πρόσληψη» Κουντούρα - Γαλάκη Ε. και Κουτράκου Ν., «Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου στους λόγιους συγγραφείς της Παλαιολόγειας περιόδου με έμφαση στα υστεροβυζαντινά αγιολογικά κείμενα», *Πρέβεζα Β'*, σ. 45-67.
- Κρεκίć, *Dubrovnik* Β. Κρεκίć, *Dubrovnik (Ragusa) et le Levant au moyen âge*, Paris, La Haye, 1961.
- Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία* Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα, 1987 (Μορφ. Ίδρ. Εθν. Τράπεζας).

- Λαΐου, *Κοινωνία* A. Λαΐου, *Κοινωνία και Οικονομία (1204-1453)*, ΙΕΕ, Θ', σ. 214 κ.ε.
- Λαΐου, *Η αγροτική οικονομία* A. Λαΐου, «Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.)», *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Α', σ. 495-574.
- Longnon, *Chronique* J. Longnon, *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée*, à Paris 1911.
- Μαζαράκη, «Το προάστιο» A. Μαζαράκη. «Το προάστιο της Μυτιλήνης στα μέσα του 15ου αιώνα»: *Ιστοριογεωγραφικά*, 9 (2001-2002) σ. 381-397.
- Λούπη, *Εβλιγιά Τσελεμπί* Δ. Λούπη, *Εβλιγιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Αθήνα 1984.
- Μέρτζιου, «Ανέκδοτος Επιστολή» K. Μέρτζιου, «Μία ανέκδοτος επιστολή του Καρόλου Α' του Τόκκου προς τον δόγην Βενετίας γραφείσα εξ Ιωαννίνων το 1425»: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσ/νίκη 12-19 Απριλίου 1953), τ. Β', Αθήναι 1956, σ. 556-559.
- Mertzios, «Trois Lettres» C. Mertzios, «Trois lettres inédites de Charles Tocco en 1427, 1428 et 1432»: *Akten XI Internation. Byzantistenkongress*, München 1958, München 1960, σ. 352-354.
- Miklosich-Müller, *Acta* F. Miklosich - I. Müller, *Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, τ. Α'-ΣΤ', Wien 1860-1890.
- Morrozo della Rocca-Lombardo, *Documenti* R. Morrozo della Rocca-A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τ. I, Torino 1940.
- Nicol, *Despotate* D. Nicol, *The despotate of Epiros*, Oxford 1957.
- Nicol, «Refugees» D. Nicol, «Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the fourth Crusade»: *XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports I, Histoire*, Athens 1976 (και έκδ. Var. Reprints, London, 1986).

- Nicol, *Despotate*, Β' D. Nicol, *The despotate of Epiros*, 1267-1479, Cambridge, 1984.
- Nicol, «Thomas» D. Nicol, «Thomas despot of Epiros and the foundation date of the Paregoritissa of Arta»: *Βυζαντινά* 13/2 (Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο), *Θεσ/νίκη* 1985, σ. 752-758.
- Οικονομίδη, «Βυζαντινοί δουλοπάροικοι» N. Οικονομίδη, «Οι Βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 295-302.
- Oikonomides, *Fiscalité* N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996.
- Οικονομίδης, «Ο ρόλος» N. Οικονομίδη, «Ο ρόλος του Βυζαντινού κράτους στην οικονομία», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ', σ. 141-252.
- Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα, γενική εποπτεία Α. Λαΐου. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Α-Γ'. Αθήνα 2006.
- Ορλάνδου, «Το Κάστρο της Άρτης» A. Ορλάνδου, «Το κάστρον της Άρτης»: *ΑΒΜΕ* 2 (1936) 151-160.
- Ορλάνδου, «Μονή Βλαχερνών» A. Ορλάνδου, «Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών»: *ΑΒΜΕ* 2 (1936) 3-50.
- Ορλάνδου, *Παρηγορήτισσα* A. Ορλάνδου, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, εν Αθήναις 1963 (Βιβλιοθ. της εν Αθήναις Αρχαιολογ. Εταιρείας, αρ. 52).
- Παλιούρα, «Βλαχέρνες» A. Παλιούρα, «Οι Βλαχέρνες της Άρτας και το πρότυπό τους»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 163-177.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα* A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, τ. Δ', εν Πετρουπόλει 1897.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Δυρραχηνά» A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Δυρραχηνά»: *BZ* 14 (1905) 568-574.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κερκυραϊκά*: A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Κερκυραϊκά*:

- Κερκυραϊκά* *Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης:*
VV 13 (1907) 334-351.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά Γράμματα» *A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Συνοδικά Γράμματα Ιωάννη του Αποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου»:* *Βυζαντίς* 1 (1909) 1-30.
- Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία» *B. Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την βυζαντινή πόλη της Άρτας»:* *Δεσποτάτον Ηπείρου*, σ. 375-391.
- Παπαδοπούλου, *Βυζ. Άρτα* *B. Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της, Αθήνα 2002.*
- Παπαδοπούλου, «Μονή Περιβλέπτου» *B. Παπαδοπούλου, «Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας»:* *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τ. ΚΣΤ' (2005) 283-302.
- Petridés, «Jean Apokaukos» *S. Petridés, «Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits»:* *Izvestija Russkago archaeologičeskago instituta v Konstantinopole*, 2-3 14 (Sofija, 1909) 69-100.
- PG* *Patrologia Graeca.*
- Πιτσάκη, *Ζητήματα* *K. Πιτσάκη, Ζητήματα κωλυμάτων γάμου από τη νομολογία και την πρακτική του «δεσποτάτου της Ηπείρου», Δεσποτάτο Ηπείρου, σ. 355-374.*
- Πρόβεζα Β'* *Πρόβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την ιστορία και τον πολιτισμό της Πρόβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009), επιστημονική επιμέλεια Μ. Βρέλλη-Ζάχου και Χ. Σταυράκος, επιμ. έκδοσης Ν. Καράμπελας και Μ. Stock, Πρόβεζα 2010.*
- Prinzing «Studien» *G. Prinzing, «Studien zur proving - und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», HX 24(1982)73-111, 25(1983)37-109.*

- Σβορώνου, «Οικονομία» Ν. Σβορώνου, «Οικονομία κοινωνία»: *ΙΕΕ*, Η', σ. 180-213.
- Schirò, *Χρονικό Τόκκων* *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, έκδ. G. Schirò, Roma 1975.
- Soustal, «Bombliana» P. Soustal, «Bombliana und das “Phidocastron” zwei mittelalterliche Festungen in der Umgebung von Arta (Epirus)», *Actes du XIVe Congrès International d' Études Byzantines*, II Art et Archeologie, Communications, Athens 1976, Αθήνα 1981.
- Soustal-Koder, *Nikopolis* P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imper. Byzant., 3) Wien 1981.
- Soustal, «Arta und Ragusa» P. Soustal, «Arta und Ragusa. Zu den Handelsbeziehungen Ragusa mit Epirus»: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29/9/1984)*, Πρόεδρος Α Β', σ. 87-93.
- Stavrakos, «A foundry» C. Stavrakos, «A foundry at Preveza. The processing of metals in Preveza during the 15th century», *Πρόεδρος Β'*, σ. 87-93.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Κοινωνία» Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 313-343.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Αγγαρεία» Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο»: *Βυζαντινά* 11 (1982) 22-54.
- Συγκέλλου, «Βομπλιανά» Ε. Συγκέλλου, «Βομπλιανά: Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της περιοχής της Άρτας»: *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004) 157-167.
- Συγκέλλου, *Ο πόλεμος* Ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε, Μονογραφίες 8, Αθήνα 2008.
- Thiriet, *Régestes* F. Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. II, Paris-Le Haye 1959.
- Thiriet, *Delibérations* F. Thiriet, *Delibérations des Assemblés venitiennes*

- concernant la Romanie*, τ. I, 1160-1363, Paris-La Haye 1966.
- Τσούτσινου, *Αρτινά* I. Τσούτσινου, *Αρτινά Ιστορικά Θέματα*, Άρτα 2001.
- Τσουρή, «Ευρήματα» Κ. Τσουρή, «Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής δύο βυζαντινών σπιτιών στην Άρτα και το Διδυμότειχο»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 495-515.
- Vasilievsky, «Epirotica» V. G. Vasilievsky, «Epirotica saeculi XIII»: *VV 3* (1986) 241-289.
- VV *Vizantijskij, Vremennik*.
- Ξενοπούλου, *Δοκίμιον* Μητροπ. Άρτης, Σεραφείμ Βυζαντίου (Ξενοπούλου), *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκροίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884 (έκδ. «Σκουφάς», Άρτα, 1984).
- Ζαχαριάδου, «Παραγωγή» Ε. Ζαχαριάδου, «Παραγωγή και εμπόριο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου»: *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 86-93.
- Zakythinis, *Despotat* D. Zakythinis, *Le despotat grec de Morée*, τ. Β', Vie et Institutions (Var. Reprints, London 1975, επιμ. Χ. Μαλτέζου).
- Ziebarth, «Κυριακός» Ε. Ziebarth, «Κυριακός ο εξ Αγκώνος εν Ηπείρω»: *HX 11*(1926) 110-119.

1. Τμήμα του Κάστρου της Άρτας (εξωτερικά).

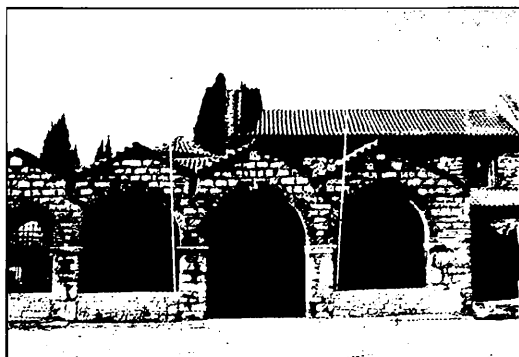
2. Τμήμα του Κάστρου της Άρτας (εξωτερικά).

3. Η είσοδος στον γουλά.

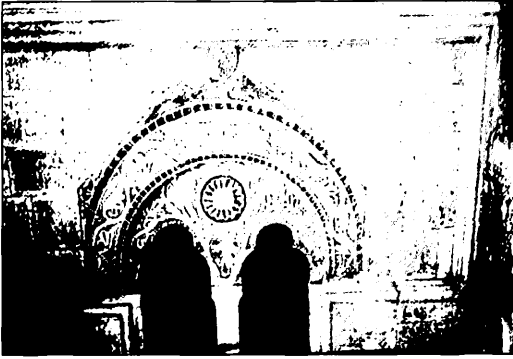
4. Τμήμα του εσωτερικού του γουλά.

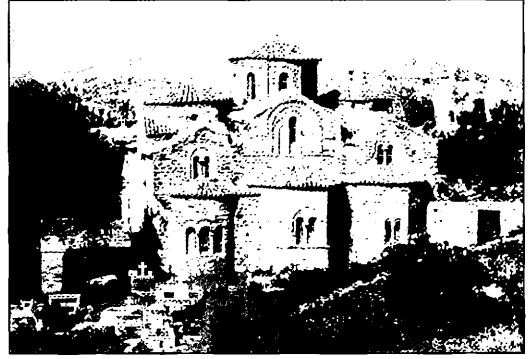
5. Αγία Θεοδώρα.

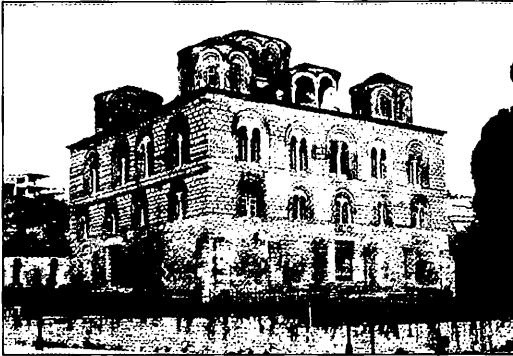
6. Πρόπυλο Αγ. Θεοδώρας.
Στο βάθος η εκκλησία.

7. Γλυπτό, πιθανώς παράθυρο, εντοιχισμένο στο εσωτερικό του ναού της Αγ. Θεοδώρας.

8. Ναός Βλαχέρνας.

9. Ναός Παρηγορήτισσας.

10. Ερείπια από την Παντάνασσα Φιλιπιάδος.

11. Ερείπια από τον πύργο του καμπαναριού της Παντάνασσας Φιλιπιάδας.

12. Ερείπια από το ερειπωμένο κτήριο του Κάστρου (παλάτι).

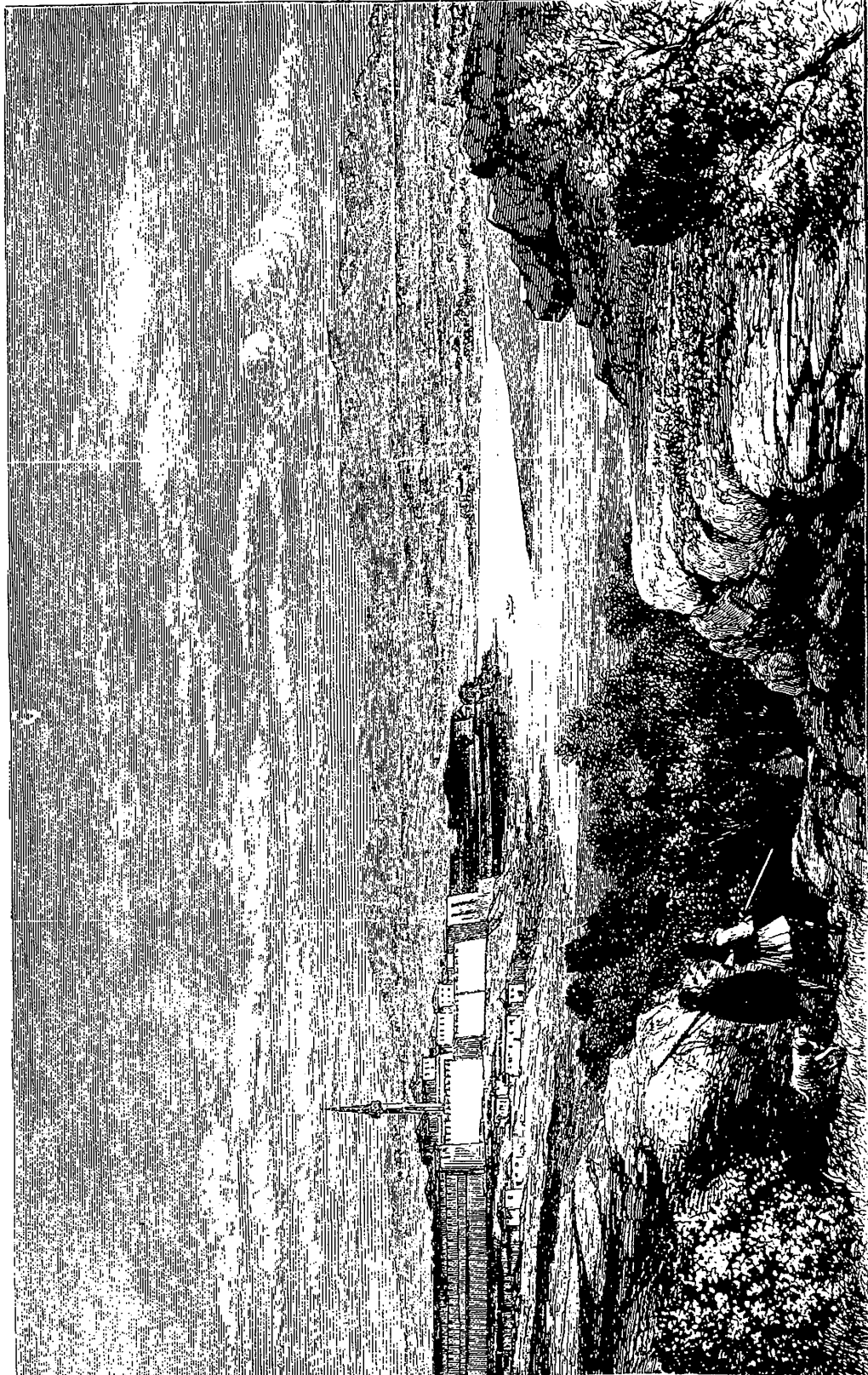

13. Ερείπια από το ερειπωμένο κτήριο
του Κάστρου

14. Κάτω Παναγιά.

Ἔκδοση τῆς Ἀργεῖας Γραβούρας τοῦ περασμένου αἰῶνα.

Πολιτιστικές Έκδηλώσεις

Έκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στην αίθουσα της πνευματικής έστίας

- 24.1.2010 10.30 π.μ.
Γενική συνέλευση των μελών του «Σκουφά».
- 27.2.2010 7.30 μ.μ.
Μουσική έκδήλωση με τον Γιώργο Χρονά.
- 25.3.2010 7.30 μ.μ.
Άπονομή «ΑΓΡΑΦΙΩΤΕΙΩΝ» και «ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΕΙΩΝ ΒΡΑΒΕΙΩΝ» σε συνδυασμό με έκδήλωση για τη Ρωμοσύνη, σε συνεργασία με το 4ο Γενικό Λύκειο Άρτας. Συγχρόνως λειτουργία έκθεσης παλαιότερων εκδόσεων του Συλλόγου.
- 19.4.2010 8.30 μ.μ.
Συναυλία με τους «Τροβαδούρους των Ίωαννίνων».
- 29.4.2010 8.00 μ.μ.
Έκδήλωση - αφιέρωμα στον συγγραφέα Βασίλη Βασιλικό.
- 26.6.2010 9.30 μ.μ.
Έκδήλωση χορωδιών «ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ» κ.λπ.

Β' χρήση της αίθουσας από φορείς της πόλης

- 21.1.2010
Ίερά Μητρόπολη Άρτας (Συναυλία έκκλησιαστικών ύμνων - Κορέα).
- 25.1.2010 πρωί
Ένωση άποστράτων ΕΛ-ΑΣ.
- 29.1.2010
Ίερά Μητρόπολη Άρτας (Όμιλία Τριών Ίεραρχών).
- 2.2.2010 11.00 π.μ.
Νομαρχία - Έκδήλωση για τους ύγρότοπους.
- 4.2.2010 12.00 π.μ.
Νομαρχιακοί υπάλληλοι (Γ.Σ.).
- 19.3.2010 7.00 μ.μ.
Δήμος Άρταίων - «Σύγχρονες τεχνολογίες - νέες ύπηρεσίες».
- 6.5.2010 9.00 π.μ.
Μουσικό σχολείο (Δήμος Άρταίων).
- 7.5.2010
3ο Λύκειο.
- 8.5.2010 έως 14.5.2010

Σύλλογος Δασκάλων και Νηπιαγωγών (θεατρικές παραστάσεις).

5.7.2010

Ύπάλληλοι Νομαρχίας (Ήμερίδα).

Διαλέξεις - Ήμιλίεις - Παρουσιάσεις

25.1.2010 5.30 μ.μ.

Παρουσίαση του βιβλίου του ε.α. Στρατηγού Ε. Σταμάτη με τίτλο «ΚΥΡΙΟΙ ΠΑΤΕ ΓΙΑ ΥΠΝΟ».

27.2.2010

Ποιητική βραδιά με τον Γιώργο Χρονά.

2.3.2010 8.30 μ.μ.

Παρουσίαση του βιβλίου της Παναγιώτας Λάμπρη, «ΤΟ ΧΑΣΠΙΚΟ ΨΩΜΙ» με συνδιοργάνωση Ν. Α.

8.3.2010 7.00 μ.μ.

Ήορτασμός Παγκόσμιας ήμέρας της γυναίκας (Ν. Ε. Ισότητας "Αρτας).

6.5.2010

Βλαχοπάνος - «Σκουφάς». Παρουσίαση του βιβλίου του Σ. Καργιώτη.

6.5.2010

Μουσικό Σχολείο - Ήκδηλωση.

3.6.2010 πρωί

Νομαρχία (Δημοτικά Σχολεία) έκδηλωση.

5.7.2010 11.00 π.μ.

Ύπάλληλοι Νομαρχίας - ΑΔΕΔΥ

Ήκδηλώσεις - συμμετοχές - τών τμημάτων του συλλόγου για τó έτος 2010

Α΄ χορευτικό τμήμα

18.1.2010

Κοπή Πρωτοχρονιάτικης πίττας.

23.1.2010

Ήκδηλωση για τήν ανάκνλωση από τον «ΣΚΑΪ».

13.2.2010

Συμμετοχή του χορευτικού τμήματος στο «Καρναβάλι γυνικών».

27-28.2.2010

Συμμετοχή στο παιδικό φεστιβάλ Θεσσαλονίκης του χορευτικού τμήματος.

26-27.6.2010

Συμμετοχή του χορευτικού τμήματος στις έκδηλώσεις του Δήμου Θεσσαλονίκης.

30.6.2010 και 1.7.2010

Ήτήσιες έκδηλώσεις του συλλόγου «Παράδοση - χορός - τραγούδι» στην πλατεία 3ου Λυκείου.

1.7.2010

Παράδοση - χορός - τραγούδι
(μικρά τμήματα) στο Κάστρο.

26.7.2010

Στην Ροδανγή (έορτή τῆς Ἁγίας
Παρασκευῆς).

Β' Φιλαρμονική

6.1.2010

Συμμετοχή στην κατάδυση τοῦ
Τιμίου Σταυροῦ.

10.2.2010

Συμμετοχή στο Καρναβάλι γυ-
ναικῶν.

11.3.2010

Στὴν λιτάνευση τῆς εἰκόνας πολι-
ούχου Ἁγ. Θεοδώρου.

20.3.2010

Στὸ Δημοτικὸ μνημόσυνο.

24.3.2010

Κατάθεση στεφάνων.

25.3.2010

Στὴν παρέλαση τῆς 25ης Μαρτί-
ου.

28.3.2010

Συμμετοχή στις «Ἑορτές Ἐξό-
δου» στο Μεσολόγγι.

2.4.2010

Στὴν περιφορά τῶν Ἐπιταφίων.

30.4.2010

Στὴν Σκουφά γιὰ τὴν Πρωτομαγιά.

1-2.5.2010

Συμμετοχή τῆς φιλαρμονικῆς
«ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ» στὶς ἐκδη-
λώσεις ἐκπαιδευτικοῦ χαρακτήρα
στὴν Κέρκυρα.

9.5.2010

Στὴν ἐπέτειο κατὰ Ναζισμοῦ-φα-
σισμοῦ καὶ λήξης τοῦ Β' Παγκό-
σμιου Πολέμου.

23.5.2010

Γενοκτονία Ποντίων.

23.5.2010

Λιτανεία Παναγίας Φανερωμέ-
νης (Ἁγίου Πνεύματος).

24.5.2010

Λιτανεία στὴν Ἁγία Τριάδα Κε-
ραματῶν.

28.6.2010

Κομμένο (ἐκδηλώσεις).

8.7.2010

Συναυλία τῆς Φιλαρμονικῆς στὴν
κεντρικὴ πλατεία Ἐθνικῆς Ἀντί-
στασης.

11.7.2010 10.30 π.μ.

«ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ».

27.6.2010

«Ἀπελευθέρωση τῆς Ἀρτας».

24.7.2010

Σκουληκαριά «Καραϊσκάκεια».

26.7.2010

Ἁγία Παρασκευῆ.

Γ' Χορωδία

6.6.2010

Μουσική σκηνή.

26.6.2010

Ἐκδήλωση χορωδιῶν ἀπὸ τὸν
«Μακρουγιάννη».

26.7.2010

Στὴν Ροδαυγὴ (Ἁγίας Παρα-
σκευῆς).**Δωρεές - Οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις**– Παναγιώτης Βοκοτόπουλος - Γραμ-
ματεὺς ἐπὶ τῶν δημοσιευμάτων Ἀκα-
δημίας Ἀθηνῶν, εἰς μνήμην Κώστα
Χ. Βάγια, Δημάρχου 200 €– Ἀλέξανδρος Τζίμας, ὑπὲρ τοῦ πε-
ριοδικοῦ «Σκουφᾶς» 100 €– Βασίλειος Τσώλης, εἰς μνήμην τοῦ
ἀνηψιοῦ του Νικολ. Χρ. Τσώλη 100 €– Ἡλίας Μπάκος, ὑπὲρ τοῦ περιοδι-
κοῦ «Σκουφᾶς» 50 €– Χρήστος Σιμόπουλος, εἰς μνήμην
τοῦ Κ. Χ. Βάγια, Δημάρχου 100 €– Μαίρη Ἰσκου, ὑπὲρ τοῦ περιοδικοῦ
«Σκουφᾶς» 50 €– Ἐρικαίτη Ρηγανλέλα, ὑπὲρ τοῦ πε-
ριοδικοῦ «Σκουφᾶς» 50 €**Δωρεές βιβλίων 2010**

– Τάκης Βαφιάς 1 ἀντίτ.

– Δημήτρης Βλαχοπάνος 1 »

– Ἐλπιδοφόρος Ἰντζεμπελής 1 »

– Ἴδρυμα Κ. Καραμανλή 1 »

– Γεώργιος Καλιαρντὰς 1 »

– Δωροθέα Κανελλοπούλου 8 »

– Βασίλειος Καρατσιώλης 1 »

– Ἰωάννης Κουτσούμπας 6 »

– Ἀρτεμησία Λεωνίδα

Ξενόγλωσσα, Ἐκδόσεις

«ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ» 150 »

– Βιβὴ Ματσούκα 1 »

– Κίμων Μπαρτζώκας 2 »

– Γιάννης Μουρογιάννης 3 »

– Γεώργιος Μπλανὰς 1 »

– Γεώργιος Πολυκράτης 2 »

– Μυρτάλη Ποταμιάνου 1 »

– Νίκος Ρίγγας 1 »

– Κων/νος Σταλίδης 1 »

– Πέτρος Σκουτέλας 2 »

– ΓΕΙ Μεσολογγίου 1 »

– Κων/νος Τσιλιγιάννης 1 »

– Ἀλέξανδρος Ν. Τσιριντάνης

«ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»-Σ.Α. ΕΚΔΟ-

ΣΕΙΣ «ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ» 31 »

– Σοφία Ψαράκη-Γραμματὰ 8 »

– Δωρεές βιβλίων ἀπὸ διάφο-

ρους συγγραφεῖς, ἰδρύματα,

καὶ ἐκδοτικὸν οἶκον 77 »

– Δωρεὰ ἀπὸ τὸν πρώην

Πρόεδρο κ. Τάκη Βαφιά συλ-

λογὴ παλαιῶν νομιματῶν καὶ

δύο πινάκων με θέμα «Τοπίο»

και «Τὸ σπίτι του Μ. Περάνθη».

☞

Ἀγορὰ t-shirts (φάνελες με λογότυπο) για ἐνίσχυση τοῦ «Χαμόγελου τοῦ παιδιοῦ».

☞

Ἐνίσχυση σεισμοπλήκτων Αἴτης 400,00 ευρώ.

☞

Λειτουργία παιδικῆς μουσικῆς σκηνῆς.

☞

Ἐγκριση πίστωσης 10.000 ευρώ ἀπὸ τὴν Νομαρχιακὴ Αὐτοδιοίκηση Ἄρτας για ὑπηρεσίες τῆς Φιλαρμονικῆς.

☞

Ἀποστολὴ τοῦ περιοδικοῦ «Σκουφᾶς» σε 68 βιβλιοθηκῆς, 182 αντίτυπα σε συνδρομητές, λογοτέχνες, καθηγητές Πανεπιστημίων καὶ εἰσπραξὴ 175 ευρώ.

☞

Εὐχαριστήριος ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία Θεσσαλονίκης» για τὴν ἀποστολὴ του περιοδικοῦ «Σκουφᾶς» τεῦχος 101.

☞

Οἰκονομικὴ ἐνίσχυση 5000,00 ευρώ ἀπὸ τὸν Δήμο Ἄρταίων ὑπηρεσίες τῆς Φιλαρμονικῆς.

☞

Οἰκονομικὴ ἐνίσχυση 1446,00 ευρώ ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη».

☞

Ἐκδρομὴ τοῦ Συλλόγου στὴν Ἑδεσσα-Δράμα-Καβάλα-Θεσσαλονίκη στίς 22-24.5.2010.

☞

Προμήθεια παραδοσιακῶν στολῶν τοῦ χορευτικοῦ τμήματος.

☞

Ψηφιοποίηση σπάνιων βιβλίων (Ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, Ἱστορικῶν, Ξενόγλωσσων, Ἑκκλησιαστικῶν, Λεξικῶν) τοῦ Συλλόγου.

☞

Ἀγορὰ πέντε ἀντιτύπων τοῦ βιβλίου «Λαϊκὰ σοφίσματα» τοῦ συγγραφέα Πέτρου Σκουτελά.

☞

Εὐχαριστήριος ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ ἀποβιώσαντος Κλέωνος Τσέτη για τὴν συμμετοχὴ μας στὸ πένθος τους.